

مدیر مسؤول: محمد مطهری فر
مدیر داخلی: محمد حسین جعفری
صاحب امتیاز: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان جنوبی
سر دبیر: دکتر زهرا علیزاده بیرجندی
کارشناسان اجرایی: عباسعلی بهاری و مهین زرنگ

اعضای هیأت تحریریه (به ترتیب حروف الفبا):

۱. دکتر حبیب احمدی
۲. دکتر هادی پورشفاهی
۳. دکتر محمد تقی راشد محصل
۴. دکتر محمدرضا راشد محصل
۵. دکتر غلامعلی سرمد
۶. دکتر مفید شاطری
۷. دکتر غلامحسین شکوهی
۸. دکتر زهرا علیزاده بیرجندی
۹. دکتر محمدصادق فرید
۱۰. دکتر احمد کامیابی مسک
۱۱. دکتر جواد میکانیکی
۱۲. دکتر محمد همایون سپهر
- دانشیار جامعه‌شناسی و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه شیراز
- استادیار علوم تربیتی دانشگاه بیرجند
- استاد فرهنگ و زبان‌های باستانی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
- استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد
- دانشیار علوم تربیتی دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن
- استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه بیرجند
- استاد علوم تربیتی دانشگاه تهران
- استادیار تاریخ دانشگاه بیرجند
- استادیار جامعه‌شناسی فرهنگی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی
- استاد تئاتر و ادبیات دانشگاه تهران
- استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه بیرجند
- استادیار مردم‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران

ویراستار ادبی: سید نورالله نصراللهی
صفحه آرا: فائزه دستگردی
قیمت: ۲۰۰۰۰ ریال
مترجم انگلیسی: اکبر آذرکمند
امور فنی و چاپ: انتشارات فکربرگر
شمارگان: ۱۰۰۰

نشانی دفتر نشریه: خراسان جنوبی، بیرجند، خیابان شهید محلاتی، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی خراسان جنوبی، دبیرخانه شورای پژوهشی
تلفن: ۴-۴۳۲۳۳۹۳-۰۵۶۱
دورنگار: ۴۳۲۳۳۷۷-۰۵۶۱

پست الکترونیک: DaftarehNashriyeh@yahoo.com

آراء و نظرهای مندرج در این شماره مبین نظرها و آرای فصلنامه نیست.
نویسندگان و مترجمان، مسؤول نظرهای مندرج در نوشته خود هستند.
نوشته‌های ارسالی که مناسب چاپ نباشند، پس فرستاده نمی‌شوند.
فصلنامه در ویرایش و حذف مطالب آزاد است.

داوران این شماره (به ترتیب حروف الفبا):

۱. دکتر محمد رضا اسدی یونسی	استادیار دانشگاه بیرجند
۲. دکتر اقدس اصغری	استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد گناباد
۳. دکتر زهرا حامدی	استادیار دانشگاه آزاد اسلامی داراب
۴. دکتر سمیه حمیدی	استادیار دانشگاه بیرجند
۵. دکتر مفید شاطری	استادیار دانشگاه بیرجند
۶. دکتر زهرا علیزاده بیرجندی	استادیار دانشگاه بیرجند
۷. دکتر ابراهیم محمدی	دانشیار دانشگاه بیرجند
۸. دکتر جواد میکائیکی	استادیار دانشگاه بیرجند
۹. دکتر محمد جواد هاشم زاده	استادیار دانشگاه بیرجند

به استناد نامه‌ی شماره ۱۳۹۶۰۱ مورخ ۱۳۹۱/۰۷/۰۴

کمیسیون بررسی نشریات علمی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، فصلنامه

"مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان" حائز درجه‌ی علمی - ترویجی گردیده

است. پروانه انتشار این مجله به شماره ۹۲/۷۲۶۰ مورخ ۹۲/۳/۲۵ از وزارت فرهنگ و ارشاد

اسلامی صادر شده است. فصلنامه مطالعات فرهنگی - اجتماعی خراسان در پایگاه استنادی

علوم کشورهای اسلامی (ISC) به نشانی www.srlst.com و پایگاه بانک اطلاعات

نشریات کشور به نشانی www.into@magiran.com پایگاه مجلات تخصصی نور به

نشانی www.noormags.com نمایه می شود.

شرایط پذیرش مقاله

فصلنامه علمی- ترویجی "مطالعات فرهنگی- اجتماعی خراسان"، مقاله‌هایی در موضوعاتی با جهت‌گیری فرهنگ، تمدن، آداب و رسوم، تاریخ، جغرافیا و آموزش در گستره‌ی خراسان که با توجه به نکات زیر تدوین شده باشد، منتشر می‌کند.

۱. ساختار مقاله دارای چکیده، مقدمه، بیان مسأله، روش‌شناسی، یافته‌ها، نتیجه، منابع و نیز ارجاعات دقیق و در صورت لزوم پیوست‌ها باشد.

۲. مقاله در محیط واژه پرداز Microsoft Word 2007 و قلم B nazanin، اندازه ۱۴ از طریق رایانامه به نشانی Daftarehnashriyeh@yahoo.com ارسال شود. صفحات مقاله حداکثر ۲۰ صفحه و هر صفحه ۲۴ سطر باشد.

۳. چکیده فارسی بین ۲۵۰ تا ۳۰۰ کلمه باشد و چکیده انگلیسی هم، همراه مقاله باشد.

۴. معادل‌های لاتین اسامی غیرفارسی و اصطلاحات غیر رایج با علامت شماره‌گذاری مستقل برای هر صفحه، در پانویس آورده شود.

۵. جداول، نمودارها، نقشه‌ها و عکس‌ها (حداقل درجه وضوح 300 dpi)، با شماره و عنوان گویا آورده شود.

۶. ارجاعات درون متنی با ذکر نام خانوادگی نویسنده، سال نشر منبع و شماره صفحه مورد استفاده، درون کمانک آورده شود. مثال: (رضوانی، ۱۳۸۳: ۹۲).

۷. فهرست منابع در انتهای مقاله و بر اساس حروف الفبا همراه با مشخصات کامل کتابشناختی مطابق نمونه‌های ذیل آورده شود.

۷-۱- کتاب

باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۷۹). *از سیر تا پیاز*. تهران: نشر علم.

۷-۲- مقاله

شاطری، مفید (۱۳۸۵). "گذاری بر جغرافیای تاریخی قهستان". *فرهنگ خراسان جنوبی*، سال اول، ش ۱ (بهار): ۴۹-۶۶.

۷-۳- مجموعه مقالات همایش

میکانیک، جواد (۱۳۸۹). "اثرات مهاجرت‌های روستایی بر ساختار جمعیتی و ناپایداری سکونتگاه‌های روستایی". در: مجموعه مقالات برگزیده اولین همایش مهاجرت، نظم و امنیت، ج ۱. مشهد: فرماندهی انتظامی استان خراسان رضوی، دفتر تحقیقات کاربردی: ۷۳-۹۱.

۷-۴- پایان نامه

علیزاده بیرجندی، زهرا (۱۳۷۰). "رویارویی اهل شریعت و اهل طریقت در عصر صفوی". پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد.

۷-۵- گزارش‌های چاپ نشده

سروش، محمدرضا (۱۳۸۵). گزارش فصل اول آواربرداری قلعه کوه قاین. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان جنوبی. [چاپ نشده]

۷-۶- وب‌گاه‌های اینترنتی

فاضلی، نعمت (۱۳۸۶). "شهروندی فرهنگی و فرهنگی شدن شهروندی". [پیوسته] قابل دسترس در:

<http://WWW.farhangshenasi.com/article/s/9/5/html>. [۱۳۸۸/۸/۲]

۸. نام و نام خانوادگی، وابستگی سازمانی نویسندگان، میزان تحصیلات و رشته مربوطه، نشانی کامل پستی (نام استان، شهر، رایانامه)، شماره تلفن ثابت یا همراه و دورنگار نویسنده بر روی صفحه‌ی جداگانه درج گردد. چنانچه مقاله بیش از یک نویسنده داشته باشد، ضمن مشخص کردن نویسنده مسؤول عهده‌دار مکاتبات، اسامی سایر نویسندگان هم به ترتیب ذکر شود.

۹. مقاله ارسالی نباید به منظور چاپ در دیگر مجلات ارسال شده باشد.

مقاله‌های دریافت شده، نخست توسط هیأت تحریریه مورد بررسی قرار خواهد گرفت و در صورت تأیید، برای دو نفر از داوران صاحب‌نظر ارسال خواهد شد. مقاله‌ها ابتدا به ترتیب تاریخ دریافت و سپس به ترتیب دریافت نظر مثبت داوران منتشر می‌شوند.

فهرست مطالب

قابلیت‌های توسعه گردشگری نواحی روستایی (مطالعه موردی: روستای خراشاد
شهرستان بیرجند)

سمیه ابراهیمی، کامران برومند سرکرده ۷

اجرای برنامه‌ی اصلاحات ارضی در شهرستان بیرجند (دهه‌ی ۱۳۴۰ ش.)

رابیه بیدبرگ، زهرا علیزاده بیرجندی، الهام ملک زاده ۲۳

اهمیت اسناد آرشیوی در پژوهش‌های تاریخ محلی خراسان (اسناد آستان قدس رضوی
درباره جنگ جهانی دوم)

ابوالفضل حسن‌آبادی ۵۷

بررسی اثربخشی تبلیغات نوپدید شهری بر میزان استقبال از شیوه زیارت پیاده حرم رضوی

کمال الدین حسینی، محسن نوغابی، مسعود ایمانیان، سعید صالح ۸۵

لالایی‌ها در فرهنگ مردم خراسان جنوبی (مورد مطالعه بافت قدیم بیرجند)

اصغر عسکری خانقاه، آتوسا افسر ۱۱۵

پیش‌بینی رضایت شغلی زنان شاغل در مشاغل خدماتی غیردولتی مشهد

علی اکبر مجدی، امید رضایی، سیمین برادران ۱۳۹

آیین نخل‌آرایی و نخل‌گردانی روز عاشورا در ششتمد (سبزوار)

محمد همایون سپهر، مهدی عسگری ۱۶۱

قابلیت‌های توسعه گردشگری نواحی روستایی

مطالعه موردی: روستای خراشاد شهرستان بیرجند

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۸/۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۰/۲۲

سمیه ابراهیمی^۱

کامران برومند سرکرده^۲

چکیده

صنعت گردشگری در حال حاضر به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع درآمد و از طریق ایجاد جریان مالی به‌عنوان مؤلفه‌ی عمده‌ای در بهبود اقتصادی مناطق و کشورها مطرح می‌شود. توسعه گردشگری در روستاها نیز گسترش فرصت‌های شغلی، ایجاد درآمد اضافی و فقرزدایی را در مناطق روستایی به ارمغان می‌آورد و مزایای فرهنگی و زیست - محیطی نیز به‌دنبال دارد. اما همواره خلأ برنامه‌ریزی کارآمد، در سیاست‌های توسعه‌ی روستایی برای فراهم‌آوری، یا یک‌پارچه کردن گردشگری، احساس می‌شود. در این تحقیق، ابتدا به روش‌شناسی تحقیق و سپس قابلیت‌های گردشگری در توسعه‌ی روستایی پرداخته شده است. داده‌های تحقیق از طریق پرسشنامه و مستندات آماری حاصل شده است. یافته‌های تحقیق به‌صورت استنباطی مورد بررسی قرار گرفته و در آخر نتیجه‌گیری و پیشنهادات آورده شده است. این تحقیق از لحاظ هدف، کاربردی است و روش تحقیق آن توصیفی و تحلیلی می‌باشد. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم افزار SPSS و Excel انجام شده است. بررسی‌ها نشان داد که این منطقه علی‌رغم استعدادهای بالقوه، فاقد امکانات و تسهیلات رفاهی و تفریحی لازم برای جلب گردشگر است و با شرایط فعلی، نمی‌تواند نقشی در توسعه‌ی گردشگری منطقه داشته باشد. لذا با برنامه‌ریزی اصولی و به‌ویژه تهیه و اجرای طرح جامع گردشگری استان و تمرکز حمایت‌های مدیریتی، تبلیغات مناسب و تجهیز منطقه به برخی امکانات، می‌توان شاهد رشد و توسعه‌ی گردشگری به همراه توسعه‌ی روستای مذکور بود.

واژگان کلیدی: امکان‌سنجی، توسعه روستایی، گردشگری، خراشاد.

sk4_963@yahoo.com

۱. کارشناس ارشد جغرافیا- اقلیم‌شناسی، دانشگاه اصفهان. نویسنده مسوؤل
۲. کارشناس عمران، دانشگاه سیستان و بلوچستان.

۱- مقدمه

در دهه‌های اخیر، اهمیت گردشگری در سطح بین‌المللی هم از لحاظ تعداد گردشگران و هم از لحاظ درآمد ارزی همواره و به‌طور بی‌سابقه‌ای در حال افزایش است (Pigozzi & brook, 2005: 23). گردشگری نیز خود دارای الگوهای فضایی مختلفی است که یکی از این الگوهای فضایی، گردشگری روستایی است. این گونه از گردشگری بیشتر در بین طبقات متوسط و بعد زمانی و فضایی کوتاه، که سفر به تفرجگاه‌های پیرامون شهری را به‌ویژه در پایان هفته، امکان‌پذیر می‌نماید، روندی رو به گسترش یافته است (مافی و سقایی، ۱۳۸۷: ۲۲). بررسی‌های رابرت و هال (Roberts & Hall, 2001: 55-56) در زمینه‌ی گردشگری نشان می‌دهد که گردشگری در مناطق روستایی ۱۰ تا ۲۰ درصد از تمامی فعالیت‌های گردشگری را شامل می‌شود.

و از آن‌جا که گردشگری روستایی می‌تواند با ایجاد فعالیت‌های مکمل کشاورزی زمینه‌ی افزایش درآمد خانوارهای روستایی و اشتغال‌زایی را فراهم کند، در چارچوب توسعه روستایی مورد توجه قرار می‌گیرد (پورجعفر و همکاران، ۱۳۹۱: ۷۷).

توجه به گردشگری از یک سو به‌عنوان راهبردی برای توسعه اقتصادی و ایجاد درآمد و افزایش رفاه زندگی ساکنان نواحی روستایی و از سوی دیگر، به‌دلیل اهمیت اثرات فرهنگی و اجتماعی آن است. بهره‌برداری از قابلیت‌های گردشگری در هر منطقه با فراهم آمدن فرصت‌های جدید برای آن مناطق توأم است و می‌تواند موجب توسعه و حیات دوباره‌ی این نواحی شود. همچنین صنعت گردشگری در حال حاضر به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع درآمد و از طریق ایجاد جریان مالی به‌عنوان مؤلفه‌ی عمده‌ای در بهبود اقتصادی مناطق و کشورها مطرح می‌شود و از قابلیت‌های بسیار زیادی در ایجاد اشتغال برخوردار است. طبق تخمین سازمان جهانی جهانگردی حدود ۷۶/۷ میلیون شغل در دنیا در این صنعت به صورت مستقیم وجود دارند که اگر مشاغل غیرمستقیم اقتصادی نیز به آنها اضافه شود، این مقدار به حدود ۲۳۴ میلیون خواهد رسید (جمعه پور؛ نماینده، ۱۳۹۱: ۴۶).

اگر مقصد گردشگری، فاقد جاذبه‌های طبیعی، تاریخی و فرهنگی باشد، ایجاد تقاضا

برای آن دشوار است. از محورهای اساسی برای جذب گردشگر در یک ناحیه، استفاده از قابلیت‌های طبیعی، تاریخی و فرهنگی را می‌توان عنوان کرد و سپس با ایجاد امکانات و تسهیلات جانبی موجبات رونق و توسعه‌ی آن را فراهم ساخت (مطیعی لنگرودی و نصرتی، ۱۳۹۰: ۷۸).

در این راستا منطقه مورد مطالعه با وجود قابلیت‌های لازم برای گردشگری، اما تاکنون این جاذبه‌های متنوع طبیعی و انسانی در این منطقه، با هدف افزایش درآمد، اشتغال‌زایی، توسعه بخش کشاورزی و ... مورد توجه، برنامه‌ریزی و استفاده قرار نگرفته است. از این‌رو، به‌منظور پی بردن به چرایی این موضوع و این‌که آیا امکان توسعه گردشگری در روستای خراشاد وجود دارد؛ این پرسش‌ها در ذهن مطرح می‌شود که ۱- میزان برخورداری روستای خراشاد از جاذبه‌های طبیعی، تاریخی و فرهنگی با هدف توسعه گردشگری چقدر است؟ ۲- میزان برخورداری روستای خراشاد از امکانات درمانی، پذیرایی، اقامتی، تفریحی و ورزشی چقدر است؟ برای رسیدن به پاسخ سؤالات، شناخت جاذبه‌ها و قابلیت‌های گردشگری این منطقه، امکانات و کمبودها و برنامه‌ریزی متناسب با شرایط اجتماعی و فرهنگی در منطقه ضرورت دارد.

۲- روش شناسی تحقیق

۲-۱- قلمرو جغرافیایی پژوهش

خراشاد روستایی از دهستان باقران در شهرستان بیرجند و واقع در استان خراسان جنوبی است. این روستا در ۲۴ کیلومتری جنوب شرقی بیرجند واقع است (شکل ۱). بنابر سرشماری سال ۱۳۹۰ مرکز آمار ایران جمعیت آن برابر با ۱۴۸ خانوار و معادل ۳۷۹ نفر بوده است. این روستا یکی از گردشگاه‌های اطراف بیرجند می‌باشد که به‌دلیل قرار گرفتن در رشته کوه باقران و هوای سالم و جاذبه‌های طبیعی و کوهستانی زیبا، دارای قدرت جذب گردشگر در فصول مختلف سال است. این منطقه دارای قابلیت‌های بالقوه‌ی زیادی از نظر زیست - محیطی (طبیعی و انسانی) برای جذب گردشگر می‌باشد که می‌توان به‌عنوان نمونه به وجود کوه‌های سبز رنگ افیولیتی که به روستا چهره‌ای

ییلاقی و تفرجگاهی داده اشاره کرد، طوری که به نام طرqbه‌ی بیرجند شناخته می‌شود. خانه‌های روستایی در دل کوه و تا پست‌ترین نقطه هموار بنا شده‌اند. هم‌چنین می‌توان به واقع شدن در ۴ کیلومتری روستای کوچ و سنگ نگاره‌های لاخ‌مزار و همجواری با راه دسترسی سایر جاذبه‌های طبیعی درون منطقه مانند غار چنشت اشاره کرد.

۲-۲- روش تحقیق

این تحقیق از لحاظ هدف کاربردی است و روش تحقیق آن توصیفی و تحلیلی می‌باشد. برای جمع‌آوری اطلاعات از طریق مطالعات میدانی و بررسی‌های کتابخانه‌ای استفاده شده و تلاش شده است طی انجام مصاحبه‌هایی با افراد مختلف و مسؤولین برخی سازمان‌ها، سنجش‌هایی پیرامون موضوع تحقیق از آنان به‌دست آید. در مرحله‌ی بعد با توجه به اهداف مورد نظر در پژوهش، پرسشنامه‌ای طراحی شد که ۲۴ مورد پرسشنامه توسط کارشناسان (میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، فرمانداری، شهرداری، استانداری، شرکت توسعه گردشگری) و ۱۰۰ مورد آن توسط مردم تکمیل گردید. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم افزار SPSS انجام شده است و در انتها با توجه به واقعیات موجود گردشگری استان و در ارتباط با گسترش گردشگری منطقه‌ی مطالعه شده، راهبردهای مناسبی ارائه شده است.

۳- مبانی نظری تحقیق

۳-۱- تعریف گردشگری

گردشگری معادل فارسی واژه‌ی tourism در زبان‌های انگلیسی، فرانسه و آلمانی است که به‌صورت مصطلح در زبان فارسی به صورت جهانگردی ترجمه شده است (ارمغان، ۱۳۸۶: ۱). گردشگری مفهومی فراگیر و گسترده است که تاریخچه‌ی آن به سال ۱۸۱۱ میلادی یا پیش از آن باز می‌گردد و تعریف آن، هم‌چنان دستخوش تغییر و دگرگونی است.

۳-۲- تاریخچه گردشگری

گردشگری پدیده‌ای است که از دیرزمان در جوامع انسانی وجود داشته است و به تدریج طی مراحل تاریخی مختلف، تغییراتی در آن صورت گرفته تا به وضع کنونی رسیده است. انسان از دیرباز برای رهایی از تنهایی و سختی و نیز وابستگی‌های محلی و عادات و آداب و رسوم یکنواخت و مکرر زندگی خود، دست به سفر می‌زده است. هم‌چنین لازم به ذکر است که پیدایش جهانگردی با مفهوم امروزی آن، ناشی از تحولات قرن نوزدهم است که انقلاب صنعتی موجب اختراع وسایل رفاهی بسیار گشت. در نتیجه، زندگی در شهرها طاقت‌فرسا شد. از این‌رو، نیاز مردم به استراحت و مرخصی و پیدایش وسایل مسافرتی راحت و سریع مثل هواپیما، کشتی، قطار و اتومبیل موجبات توسعه گردشگری را بیش از پیش فراهم کرد (حسنی مهر؛ شاهر، ۱۳۸۹: ۱۸۳).

۳-۳- گردشگری روستایی

گردشگری روستایی عبارت است از کلیه فعالیت‌های گردشگری در محیط روستایی با توجه به فرهنگ و بافت سنتی روستایی، هنر و صنایع دستی، آداب و رسوم سنتی که در برگیرنده گردشگری کشاورزی، گردشگری سبز، گردشگری مزرعه‌ای، گردشگری غذایی و شکار است (عنابستانی، ۱۳۸۸: ۱۵۰). از زمانی که روستاها با شهرها ارتباط برقرار کردند و نیازهای فراغتی شکل گرفته در شهرها مستلزم محیط‌های طبیعی و دست نخورده شدند، گردشگری روستایی شکل گرفت (قادری، عزتی و حسین‌پور، ۱۳۹۰: ۱۷).

۳-۴- اثرات گردشگری

از آن‌جا که گردشگری با محیط طبیعی و فعالیت‌های اقتصادی- اجتماعی رابطه متقابل دارد، می‌تواند آثار و پیامدهای مثبت و یا منفی در این زمینه‌ها داشته باشد. اثرات مثبت گردشگری می‌تواند اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و زیست محیطی باشد. از جمله می‌توان به ایجاد اشتغال، افزایش درآمدهای مالیاتی از محل فعالیت‌های

اقتصادی مرتبط با گردشگری، تعدیل ثروت و سوق دادن درآمد از مناطق شهری به روستاها، جلوگیری از برون کوچی روستاییان، کاهش فقر در مناطق محروم که دارای منبع غنی فرهنگی و غیرمادی نظیر آداب و رسوم و فرهنگ عامه هستند، ایجاد فرصت‌های جدید اجتماعی برای ساکنان، برانگیختن حس احترام و خوش‌نگری به جامعه، توجه به هنرهای محلی (بویژه موسیقی و صنایع دستی) و کمک به حفظ میراث فرهنگی و توسعه و بهبود تشکیلات زیربنایی، جاده‌سازی که موجب بهبود شرایط محیطی می‌شود اشاره کرد.

اثرات منفی گردشگری بر جوامع محلی می‌تواند شامل محرومیت از برخی مزایای رفاهی برای جامعه میزبان، فشار تقاضا برای منابع کمیاب مانند آب آشامیدنی، وابستگی بیش از اندازه نواحی میزبان به گردشگری، رفتار نامناسب و عدم حساسیت فرهنگی گردشگران باشد.

شناخت آثار و پیامدهای گردشگری در مرحله اول و مدیریت این اثرات در مرحله دوم، می‌تواند پیامدهای مثبت گردشگری بر نواحی روستایی را به حداکثر ممکن و پیامدهای منفی آن را به حداقل ممکن کاهش دهد (رضوانی؛ صفایی، ۱۳۸۴: ۱۱۰-۱۱۱).

۳-۵- گردشگری و توسعه روستایی

در زمینه‌ی ارتباط بین گردشگری و توسعه‌ی روستایی سه دیدگاه مطرح است: دیدگاه اول، گردشگری را به‌عنوان راهبردی برای توسعه‌ی روستایی به‌کار می‌گیرد. در این دیدگاه، با توجه به روند روزافزون تخریب روستاها و افول کشاورزی، سعی در ارائه راهبردهای جدیدی برای احیاء نواحی روستایی از طریق ایجاد فعالیت‌های مکمل و یا متحول نمودن این نواحی با توجه به منابع طبیعی و انسانی آنها دارند و تنها راه احیاء مجدد این روستاها را ارائه برنامه‌هایی می‌دانند که بتوانند هم از منابع طبیعی و انسانی آنها بهره ببرند و هم باعث ایجاد درآمد و افزایش رفاه ساکنان نواحی روستایی گردند.

در دیدگاه دوم، گردشگری به‌عنوان سیاستی برای بازساخت سکونتگاه‌های روستایی

مورد توجه قرار می‌گیرد. طرفداران این دیدگاه معتقدند که می‌توان از اتکاء بیش از حد تولیدکنندگان روستایی به کشاورزی کاست و آنها را در فرصت‌های اقتصادی جدیدی مشارکت داد. در کشورهای اروپای شرقی بر این دیدگاه یعنی توسعه‌ی گردشگری به‌عنوان ابزاری برای بازسازی مجدد روستاها پس از فروپاشی کشاورزی تأکید شده است. در دیدگاه سوم، گردشگری روستایی به‌عنوان ابزاری برای توسعه‌ی پایدار و حفاظت از منابع طبیعی مطرح است. این دیدگاه خواهان رشد بلند مدت گردشگری بدون اثرات مخرب بر زیست بوم‌های طبیعی است (همان: ۱۱۲-۱۱۳).

۳-۶- ارتقای صنعت گردشگری

جهت ارتقای صنعت گردشگری علاوه بر تجدید نظر در برخی سیاست‌های کلی موجود در این زمینه، شناخت و مدنظر قرار دادن عوامل موفقیت این صنعت نیز ضروری به نظر می‌رسند. با نگاهی گذرا به نوشته‌های جهانی موجود در این زمینه، می‌توانیم عوامل موفقیت این صنعت را در قالب موارد زیر خلاصه کنیم:

۳-۶-۱- **طرز برخورد:** طرز برخورد، مهم‌ترین عامل تضمین‌کننده‌ی صنعت گردشگری است. صنعت گردشگری یک صنعت مردم محور و به عبارتی استوار بر مردم است. چنانچه گردشگران، احساس خوشایندی در جامعه شما نداشته باشند و اوقات خوشی را در آن سپری نکنند، مسلماً آنها دیگر به جامعه شما باز نمی‌گردند و هم‌چنین جامعه شما را به افراد دیگر توصیه نمی‌کنند.

۳-۶-۲- **دسترسی:** مردم عمدتاً ترجیح می‌دهند از مکان‌هایی بازدید کنند که دسترسی به آنها راحت و ارزان است و اغلب تمایلی به بازدید از مکان‌های دور از دسترس و پرهزینه ندارند. اهمیت دسترسی و حمل و نقل در صنعت گردشگری تا به آنجاست که فرانچسکو فرانجیانی^۱، رئیس سازمان جهانی جهانگردی (WTO) مطابق سنت سال‌های اخیر این سازمان، سال ۲۰۰۶ را با نام «سفر و حمل و نقل از تخیل ژول ورن^۲ تا واقعیت قرن بیستم و یکم» نام‌گذاری کرده است. با این نام‌گذاری ضمن بیان

1. Francesco Franjyany

2. Jules verne

اهمیت سفر و گردشگری، نقش ترابری در این صنعت نیز مورد تأکید قرار گرفته است. ۳-۶-۳- امکانات خدماتی و رفاهی: برای آن که جهانگردان مدت طولانی تری در جامعه شما بمانند، باید امکاناتی برای اقامت و ... داشته باشند. در صنعت گردشگری امکانات رفاهی علاوه بر خدمات اسکان و تغذیه، شامل خدمات حمل و نقل (گردش گردانان)، خدمات مربوط به ارائه صنایع دستی و بومی و ... نیز می شود. البته شایان توجه است که امکانات خرید، خود می تواند جاذبه باشد.

۳-۶-۴- جاذبه: گردشگران برای رفتن به هر جامعه ای نیازمند دلیل هستند. پدیده های جالب برای دیدن و کارهای دلچسب برای انجام دادن، جاذبه خوانده می شوند. یک پدیده طبیعی، یک اتفاق و یا یک فعالیت می تواند جاذبه باشند. جاذبه ها عمدتاً ریشه در جغرافیا، تاریخ، فرهنگ و مکتب معرفتی جوامع دارند. گردشگران جامعه شما را به صرف وجود جاذبه ها برای بازدید انتخاب نمی کنند. اکثر جاذبه ها نیازمند آن هستند که برای جذب گردشگران، توسعه یافته و برنامه ریزی شوند.

۳-۶-۵- تبلیغات: هیچگاه نباید چنین پنداشت که گردشگران خود به خود راجع به جامعه ما و جاذبه های آن آگاهی پیدا می کنند. کسی باید آنها را مطلع سازد و یقیناً آن فرد، شخصی از جامعه ما است. تبلیغات مؤثرترین راه برای آگاهی دادن به گردشگران نسبت به جامعه خود است. آنچه که مسلم است این است که تبلیغات برای صنعت گردشگری هم چون آب برای ماهی است (سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، ۱۳۹۲: ۵).

۴- یافته های تحقیق

در این راستا شرایطی که در منطقه مورد مطالعه وجود دارد، از دیدگاه کارشناسان و با توجه به جدول ۱، در مورد نقش جاذبه های طبیعی در انگیزه مسافرت گردشگران به روستای خراشاد، وجود اقلیم معتدل و کوهستانی با میانگین امتیاز ۴/۳ رتبه اول، موقعیت کوهستانی با میانگین رتبه ای ۴/۲ رتبه دوم را کسب کردند و محیط آرام و بدون سر و صدا با میانگین رتبه ای ۴/۱ در رتبه سوم قرار گرفته، و چشم اندازها و

مناظر زیبا با میانگین رتبه‌ای ۴/۰ مقام چهارم را کسب کرده است. لیکن در جاذبه‌های فرهنگی، صنایع دستی با میانگین رتبه‌ای ۴/۱ باز هم در رتبه سوم جذابیت قرار دارد و جاذبه‌های تاریخی روستاهای نزدیک، از جمله سنگ نگاره‌های لاخ‌مزار با میانگین رتبه‌ای ۴ و در شرایط مساوی، رتبه چهارم انگیزه‌ها را به خود اختصاص داده است.

از دیدگاه مردم و با توجه به جدول ۲، در مورد نقش جاذبه‌های طبیعی در انگیزه مسافرت به روستای مطالعه شده، وجود چشم‌اندازهای زیبا با میانگین امتیاز ۴/۲ رتبه اول، محیط آرام و بدون سر و صدا و اقلیم معتدل و کوهستانی با میانگین رتبه‌ای ۴/۱ در رتبه دوم، وجود جاذبه‌های کوهستانی با میانگین رتبه‌ای ۴ در رتبه سوم، جاذبه‌های تاریخی روستاهای نزدیک، از جمله سنگ نگاره‌های لاخ‌مزار با میانگین رتبه‌ای ۳/۹ در رتبه چهارم و در جاذبه‌های فرهنگی، صنایع دستی با میانگین رتبه‌ای ۳/۷ در رتبه پنجم واقع شده‌اند.

با توجه به این نتایج و این که تمامی رتبه‌ها به هم نزدیک هستند می‌توان این گونه بیان کرد که از دید کارشناسان و مردم شهرستان، روستا از نظر جاذبه‌های طبیعی و فرهنگی و تاریخی از توان گردشگری خوبی برخوردار است.

در جدول ۳، میانگین امتیاز پاسخ کارشناسان به گویه‌های سهولت تهیه لوازم، بهره‌مندی از امکانات تفریحی و ورزشی، تبلیغات و اطلاع‌رسانی در مورد جاذبه‌ها برای توسعه گردشگری از متوسط پایین‌تر به دست آمده است و منطقه از لحاظ این امکانات به توجه خاصی نیاز دارد. همچنین در زمینه امکانات اقامتی و پذیرایی و وضعیت سرویس‌های بهداشتی نیز نیاز به توجه و رسیدگی دارند. سایر موارد مندرج در جدول ۳، از شرایط بهتری برخوردار است.

در جدول ۴، با توجه به امتیاز پاسخ مردم، منطقه از لحاظ وضعیت سرویس بهداشتی، امکانات پذیرایی و اقامتی و سپس تجهیزات ورزشی، تبلیغات و اطلاع‌رسانی، دسترسی و تهیه لوازم، امکانات تفریحی و وجود اختلافات فرهنگی به توجه خاص نیاز دارد. با توجه به میانگین امتیاز موارد دیگر که در جدول ۴ آمده است، این موارد از شرایط مطلوب تری برخوردارند.

نتایج و پیشنهادها

با تحلیل ۱۲۴ پرسشنامه‌ای که بین مردم و کارشناسان راجع به جامعه ۱۴۸ خانواری روستای خراشاد توزیع شد، پاسخ‌هایی در خصوص ۲۱ سؤال گردآوری و بررسی گردید. نتایج حاصل از تحقیق نشان داد که از نظر کارشناسان و مردم، این ناحیه از جاذبه‌های طبیعی (آب و هوای معتدل و مطبوع، جاذبه‌های کوهستانی و چشم اندازها و مناظر زیبا) و جاذبه‌های فرهنگی - اجتماعی (صنایع دستی) و آثار تاریخی که از محورهای اساسی برای جذب گردشگر می‌باشد بهره‌مند است و توسعه‌ی گردشگری را ممکن می‌سازند. اما منطقه مورد نظر از لحاظ امکانات موجود اقامتی، تفریحی - ورزشی، برخورداری از سرویس بهداشتی و تبلیغات برای جاذبه‌ها به اندازه‌ای با محدودیت روبه‌رو است که جاذبه‌های مذکور با شرایط و وضع موجود، نمی‌توانند نقشی در توسعه گردشگری منطقه داشته باشند. از این‌رو، برای بهره‌مندی از مزایای گردشگری مانند درآمد و اشتغال‌زایی، نیاز به توجه مسئولان به این صنعت و تلاش در جهت برنامه‌ریزی و بهبود وضع موجود است.

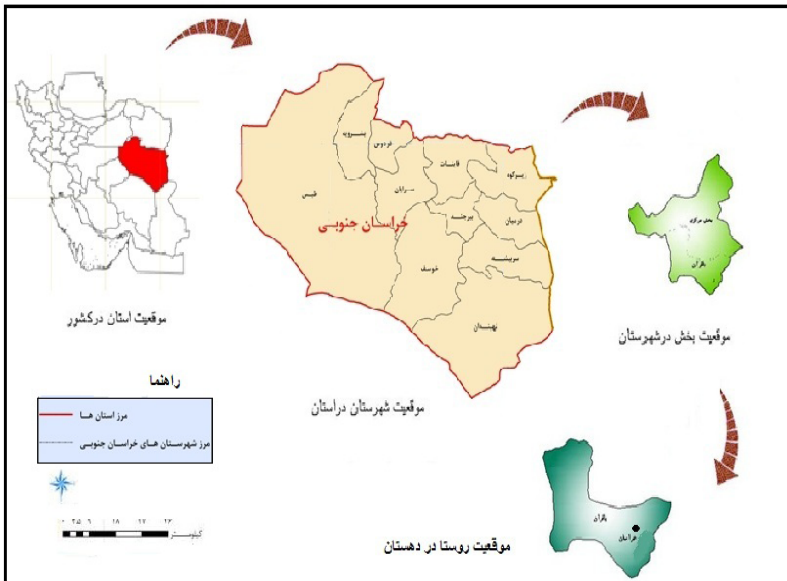
با توجه به نتایج پژوهش و نظر به این‌که این روستا قابلیت تبدیل شدن به یک منطقه گردشگری را دارد، برای توسعه گردشگری در منطقه مورد مطالعه، لازم است قبل از هر اقدامی انجام برنامه‌ریزی اصولی و به‌ویژه تهیه و اجرای طرح جامع گردشگری استان صورت گیرد. هم‌چنین لزوم تلاش مضاعف نمایندگان استان جهت به‌باور رساندن تأثیر صنعت گردشگری به‌عنوان یک التزام فرهنگی - اقتصادی در جامعه تحت پوشش، با توجه به سایر محدودیت‌ها و محرومیت‌های استان نظیر خشکسالی و کمبود آب و زمین مستعد کشاورزی می‌تواند تا حدودی راهگشای بهبود اقتصاد استان؛ لیکن قطعاً موجب توسعه‌ی روستا خواهد شد.

در زمینه تأسیسات و تسهیلات رفاهی از قبیل سرویس بهداشتی، نمازخانه، سالن غذاخوری، چایخانه‌های سنتی، استراحتگاه‌ها و اقامتگاه‌ها، جایگاه سوخت بنزین، تجهیزات تفریحی - ورزشی مثل ایجاد دهکده‌های گردشگری، پارک و فضای سبز، باغ وحش، باغ گل و گیاه، آکواریوم، ایجاد زمین‌های ورزشی و برگزاری مسابقات ورزشی،

تمهیدات و اقداماتی سازنده صورت گیرد. با تبلیغات و معرفی جاذبه‌های گردشگری منطقه و مزیت‌های گردشگری توسط دستگاه‌های مربوطه و صدا و سیمای شبکه‌ی استانی، چاپ تقویم و کارت‌های تبریک با تصاویر مناطق دیدنی و صنایع دستی، برپایی نمایشگاه‌های صنایع دستی، جشنواره‌ها، اجرای موسیقی‌های محلی و ... می‌تواند برای توسعه گردشگری روستای خراشاد کارساز باشند.

در زمینه بهبود راه‌های ارتباطی و با توجه به این‌که حمل و نقل یکی از بخش‌های زیربنایی در اقتصاد کشور است و شکوفایی بخش‌های دیگر بدون توسعه این بخش میسر نیست، ویژگی زیربنایی بودن این بخش از یک سو و سرمایه‌بر بودن آن از سوی دیگر، ایجاب می‌کند برنامه‌ریزی کاملاً حساب شده‌ای برای توسعه این بخش انجام گیرد تا بتوانیم شاهد رونق صنعت گردشگری در این منطقه باشیم و جمعیت روستایی نیز بتوانند از مواهب و مزایای صنعت گردشگری آن بهره ببرند.

شکل ۱) موقعیت جغرافیایی روستای خراشاد

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲

جدول (۱) نقش جاذبه‌ها در انگیزه مسافرت گردشگران به روستا از نظر کارشناسان، ۱۳۹۲ش.

رتبه	میانگین رتبه‌ای	فراوانی					جاذبه‌ها
		خیلی کم	کم	تا حدودی	زیاد	بسیار زیاد	
۱	۴,۳	۰	۰	۱	۱۶	۷	وجود اقلیم معتدل و کوهستانی
۲	۴,۲	۰	۰	۵	۱۰	۹	موقعیت کوهستانی و جاذبه‌های کوهستانی
۳	۴,۱	۰	۲	۳	۹	۱۰	محیط آرام و بدون سر و صدا
۳	۴,۱	۰	۱	۱	۱۷	۵	صنایع دستی روستا
۴	۴,۰	۰	۰	۶	۱۲	۶	چشم‌اندازها و مناظر زیبا
۴	۴,۰	۰	۱	۳	۱۵	۵	آثار تاریخی روستاهای نزدیک

منبع: محاسبات انجام شده بر روی اطلاعات مستخرج از پرسشنامه، ۱۳۹۲ش.

جدول (۲) نقش جاذبه‌ها در انگیزه مسافرت گردشگران به روستا از نظر مردم، ۱۳۹۲ش.

رتبه	میانگین رتبه‌ای	فراوانی					جاذبه‌ها
		خیلی کم	کم	تا حدودی	زیاد	بسیار زیاد	
۱	۴,۲	۱	۶	۹	۴۳	۴۱	چشم‌اندازها و مناظر زیبا
۲	۴,۱	۰	۱	۲۶	۳۸	۳۵	محیط آرام و بدون سر و صدا
۲	۴,۱	۱	۳	۱۱	۵۹	۲۶	وجود اقلیم معتدل
۳	۴,۰	۶	۳	۱۳	۴۱	۳۷	صنایع دستی روستا، موقعیت و جاذبه‌های کوهستانی
۴	۳,۹	۲	۶	۲۳	۳۹	۳۰	آثار تاریخی روستاهای نزدیک
۵	۳,۷	۵	۱۵	۳	۱	۰	صنایع دستی روستا

منبع: محاسبات انجام شده بر روی اطلاعات مستخرج از پرسشنامه، ۱۳۹۲ش.

جدول ۳) شرایط و امکانات موجود گردشگری در منطقه از نظر کارشناسان، ۱۳۹۲.ش.

رتبه	میانگین امتیاز	فراوانی					گویه ها
		خیلی کم	کم	تا حدودی	زیاد	بسیار زیاد	
۱	۴,۰۴	۸	۱۰	۵	۱	۰	عدم اختلاف فرهنگی بین مردم بومی و جامعه هدف
۲	۳,۹۶	۰	۱	۷	۸	۸	تمایل به مسافرت
۳	۳,۹۲	۲	۴	۴	۱۲	۶	سهولت دسترسی به روستاها
۴	۳,۷۵	۰	۱	۸	۱۱	۴	تمایل به اقامت و سرمایه‌گذاری در روستا
۵	۳,۷۵	۰	۳	۵	۱۱	۵	رضایت از مردم بومی
۶	۳,۶۳	۲	۲	۴	۱۱	۵	وجود امنیت در منطقه
۷	۳,۳۸	۱	۵	۶	۸	۴	ایجاد بازار برای محصولات کشاورزی
۸	۲,۸۳	۰	۱۰	۱۰	۲	۲	اطلاع از وجود جاذبه‌های خاص
۹	۲,۴۲	۸	۲	۱۱	۲	۱	برخورداری از سرویس بهداشتی و خدماتی
۱۰	۲,۲۵	۵	۸	۱۱	۰	۰	برخورداری از امکانات اقامتی
۱۱	۲,۲۵	۲	۱۴	۸	۰	۰	برخورداری از سالن غذاخوری و امکانات پذیرایی
۱۲	۱,۸۸	۸	۱۰	۵	۱	۰	سهولت تهیه لوازم
۱۳	۱,۷۹	۱۰	۹	۵	۰	۰	برخورداری از امکانات تفریحی
۱۴	۱,۷۵	۹	۱۲	۳	۰	۰	اطلاع‌رسانی و تبلیغات
۱۵	۱,۷۱	۱۰	۱۱	۳	۰	۰	برخورداری از امکانات ورزشی

منبع: محاسبات انجام شده بر روی اطلاعات مستخرج از پرسشنامه، ۱۳۹۲.ش.

جدول ۴) شرایط و امکانات موجود گردشگری در منطقه از نظر مردم، ۱۳۹۲ش.

رتبه	میانگین امتیاز	فراوانی					
		خیلی کم	کم	تا حدودی	زیاد	بسیار زیاد	
۱	۳,۸۰	۵۳	۲۷	۱۶	۲	۲	رضایت از برخورد مردم بومی
۲	۳,۶۹	۴۶	۳۵	۸	۱۰	۱	ایجاد بازار برای محصولات کشاورزی
۳	۳,۶۲	۳۴	۴۱	۱۹	۴	۲	سهولت دسترسی به روستاها
۴	۳,۵۷	۵۰	۲۰	۱۶	۸	۶	وجود امنیت در منطقه
۵	۳,۱۸	۳۰	۴۵	۱۷	۷	۱	تمایل به مسافرت
۶	۲,۴۶	۲۴	۴۲	۲۰	۱۱	۳	عدم اختلاف فرهنگی بین مردم بومی
۷	۲,۴۰	۲۶	۳۰	۳۳	۱۰	۱	برخورداری از امکانات تفریحی
۸	۲,۳۷	۲۲	۳۳	۳۳	۱۰	۲	اطلاع رسانی و تبلیغات
۹	۲,۳۰	۲۳	۳۷	۲۴	۹	۷	سهولت تهیه لوازم
۱۰	۲,۲۷	۲۰	۳۲	۳۴	۱۰	۴	اطلاع از وجود جاذبه های خاص
۱۱	۲,۰۴	۹	۲۰	۲۸	۳۰	۱۳	برخورداری از امکانات ورزشی
۱۲	۲,۰۰	۹	۱۱	۲۰	۳۴	۲۶	تمایل به اقامت و سرمایه گذاری در روستا
۱۳	۱,۹۹	۴	۹	۲۸	۳۹	۲۰	برخورداری از امکانات اقامتی
۱۴	۱,۸۵	۳	۱۰	۲۷	۳۵	۲۵	برخورداری از سالن غذاخوری و امکانات پذیرایی
۱۵	۱,۷۳	۲	۶	۲۷	۴۰	۲۵	برخورداری از سرویس بهداشتی و خدماتی

منبع: محاسبات انجام شده بر روی اطلاعات مستخرج از پرسشنامه، ۱۳۹۲ش.

منابع

۱. ارمغان، سیمین (۱۳۸۶). *توریسم و نقش آن در جغرافیا*. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد اسلامشهر.
۲. پورجعفر، محمدرضا، و دیگران (۱۳۹۱). "فراتحلیلی از ارزیابی رویکردهای توسعه‌ی گردشگری روستایی با تأکید بر تحلیل عوامل راهبردی (Swot)". *علوم و تکنولوژی محیط زیست*، سال چهاردهم، ش ۲ (تابستان): ۶۱-۷۹.
۳. جمعه پور، محمود؛ نماینده، علی (۱۳۹۱). "ارزیابی راهبردی توان‌های اکوتوریستی و ظرفیت برد گردشگری کویر مرنجاب کاشان". *مجله پژوهش و برنامه‌ریزی روستایی*، سال اول، ش ۱ (بهار و تابستان): ۴۵-۷۱.
۴. حسنی مهر، صدیقه؛ شاهور، حمید (۱۳۸۹). "پیامدهای توسعه گردشگری دهستان حیران با تأکید بر تغییر کاربری اراضی در دهه ۱۳۷۵-۱۳۸۵". *فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیایی/انسانی*، سال سوم، ش ۱ (زمستان): ۱۷۷-۱۹۲.
۵. رضوانی، محمد رضا؛ صفائی، جواد (۱۳۸۴). "گردشگری خانه‌های دوم و اثرات آن بر نواحی روستایی: فرصت یا تهدید (مورد: نواحی روستایی شمال تهران)". *مجله پژوهش‌های جغرافیایی*، سال ۳۷، ش ۵۴ (زمستان): ۱۰۹-۱۲۱.
۶. سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری (۱۳۹۲). "طرح قطب گردشگری کوچ و لاخ مزار". *بیرجند: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، معاونت طرح و توسعه‌ی گردشگری*.
۷. عنابستانی، علی اکبر (۱۳۸۸). "بررسی آثار کالبدی خانه‌های دوم بر توسعه‌ی سکونتگاه‌های روستایی، مطالعه موردی: روستاهای ییلاقی شهر مشهد". *فصلنامه روستا و توسعه*، سال دوازدهم، ش ۴ (زمستان): ۱۴۹-۱۶۶.
۸. قادری، اسماعیل؛ عزتی، عزت‌الله؛ حسین‌پور، شکوفه (۱۳۸۳). "بررسی توسعه گردشگری روستایی در بخش آسارای شهرستان کرج". *فصلنامه جغرافیایی سرزمین*، سال هشتم، شماره ۱۳ (پاییز): ۱۷-۳۰.
۹. مافی، عزت‌الله؛ سقایی، مهدی (۱۳۸۷). "تحلیلی بر گردشگری روستایی در پیرامون

- کلان شهرها (مطالعه موردی: کلان شهر مشهد)". *مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای*، سال دوم، ش ۱۰ (بهار و تابستان): ۲۱-۴۰.
۱۰. مطیعی لنگرودی، حسن؛ نصرتی، ماهره (۱۳۹۰). "امکان‌سنجی توسعه گردشگری در نواحی روستایی از دیدگاه گردشگران (بخش گرگانرود شهرستان تالش)". *مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی*، سال ۲۲، ش ۱، (بهار): ۶۹-۸۴.
11. Thomas. R. Pigozzi; B. sam, brook, R. (2005). "Tourist carrying capacity measures: crowding syndrome in the caribbean". *The Professional-Geographer*, vol. 57, No. 1: 13-25.
12. Roberts, L.; d Hall, D. (2001). *Rural Tourism and Recreation: Principles to Practice*. Wallingford: CABI Publishing.

اجرای برنامه‌ی اصلاحات ارضی در شهرستان بیرجند (دهه ی ۱۳۴۰ هـ.ش)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۸/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۰/۲۷

رابیه بیدبرگ^۱

زهرا علیزاده بیرجندی^۲

الهام ملک زاده^۳

چکیده

در آغاز دهه ی ۱۳۴۰ ش. برنامه‌ی اصلاحات ارضی در ایران اجرا شد، نظام زمین‌داری را دگرگون ساخت و روابط ارباب رعیتی تحت‌الشعاع آن قرار گرفت. اجرای این برنامه، روستاییان را صاحب زمین نمود و آنان را از زیر سلطه‌ی ارباب درآورد و روستاییان را مالک زمین‌هایی نمود، که روی آن کار می‌کردند. دولت ایران در دوره‌ی پهلوی دوم (محمدرضا شاه) تحت فشار آمریکا و جان. اف. کندی رئیس‌جمهور آن به منظور مقابله با نفوذ کمونیسم در ایران به یک سلسله اصلاحات اجتماعی به خصوص اصلاحات ارضی در کشور دست زد. اصلاحات ارضی اصل اول انقلاب سفید محمدرضا شاه پهلوی بود، که در سال ۱۳۴۰ ش. به اجرا درآمد. هدف دولت پهلوی از انجام برنامه‌ی اصلاحات ارضی، ایجاد یک پایگاه اجتماعی برای خود در میان روستاییان بود. اصلاحات ارضی در ایران در سه مرحله اجرا شد و از زمان اجرایی شدن، پیامدهای متعدد سیاسی، اقتصادی و اجتماعی به‌دنبال داشت. از همان آغاز اجرای برنامه‌ی اصلاحات ارضی، این برنامه در شهرستان بیرجند نیز اجرا شد. اجرای برنامه‌ی اصلاحات ارضی در بیرجند نیز سه مرحله داشت، که هر سه مرحله‌ی آن به‌طور کاملاً محدود و پراکنده در این شهرستان انجام شد. نگارنده در این مقاله به‌دنبال بررسی روند اجرای اصلاحات ارضی در شهرستان بیرجند است. با اجرا شدن مراحل اصلاحات ارضی در این استان، بیرجند

Bidbarg.rabiye@yahoo.com

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ دانشگاه بیرجند نویسنده مسؤول.

۲. استادیار گروه تاریخ دانشگاه بیرجند.

۳. عضو هیأت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

نیز تحت الشعاع آن قرار گرفت و این برنامه در آن جا نیز به اجرا درآمد.
واژگان کلیدی: اصلاحات ارضی، روستا، بیرجند.

مقدمه

یکی از حوادث مهم دوره‌ی پهلوی دوم انقلاب سفید بود، که با ۶ اصل آغاز شد. اصلاحات ارضی یکی از اصول مهم آن می‌باشد، که در سال ۱۳۴۰ ش. توسط رژیم پهلوی در سه مرحله انجام شد. این اقدام یک سلسله پیامدهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی به دنبال داشت و در نهایت در سال ۱۳۵۱ ش. به پایان رسید.

محمدرضا شاه با هدف حفظ و تقویت موقعیت خود در مقابل مخالفانش و کسب حمایت کشاورزان به عنوان حامیان نظام سنتی، اصلاحات ارضی را در سراسر کشور به اجرا درآورد. در شهرستان بیرجند نیز اصلاحات ارضی اجرا شد. در مرحله‌ی اول اصلاحات ارضی در بیرجند، شماری از عمده مالکان آن جا از جمله خاندان علم مقداری از اراضی خود را به سازمان اصلاحات ارضی و تعاون روستایی بیرجند واگذار و قیمت اراضی آن‌ها براساس میزان مالیاتی که می‌پرداختند، تعیین شد. البته در این میان مالکانی هم بودند که با ماشینی کردن اراضی خود از تقسیم آن‌ها جلوگیری نمودند.

در مرحله‌ی دوم اصلاحات ارضی، اکثر مالکان بیرجند از میان ۵ بند الحاقی به قانون اصلاحات ارضی، بند اول یعنی اجاره زمین به رعایا را انتخاب کردند و هم‌چنین مالکانی هم بودند که مقداری از اراضی خود را به رعایای خود فروختند و یا با توافق یک‌دیگر یک واحد سهامی زراعی تشکیل دادند. بیشتر زمین‌هایی که در مرحله‌ی دوم به رعایا اجاره داده شد، زمین‌های وقفی (وقف خاص و وقف عام) بود. مرحله‌ی سوم اصلاحات ارضی که به دنبال نارضایتی رعایا از بند الحاقی اجاره به اجرا درآمد، در بیرجند نیز اجرا شد. در این مرحله، رعایا صاحب زمین‌هایی شدند که در مرحله‌ی قبل اجاره کرده بودند. در واقع، در این منطقه رعایا صاحب زمین‌های وقفی شدند که قبلاً اجاره کرده بودند و هم‌چنین بیشتر زمین‌هایی که مجهول‌المالک بود، به روستاییان این شهرستان فروخته شد. اجرای برنامه‌ی اصلاحات ارضی، روستاییان کشور را صاحب زمین کرد؛ اما

تعداد این تازه مالکان در شهرستان بیرجند بسیار کم بود، زیرا بیشتر اراضی مرغوب و آباد در این منطقه به خاندان با نفوذ علم تعلق داشت، که آن‌ها با استفاده از نفوذ خود و برخی ترفندها توانستند از تقسیم اراضی‌شان جلوگیری کنند و آن دسته از مالکان دیگر که املاکشان مشمول اصلاحات ارضی شد چندان زیاد نبود که بتواند تمامی رعایا را صاحب زمین کند. هدف این مقاله بررسی و ذکر روند اجرای مراحل اصلاحات ارضی در شهرستان بیرجند است.

بیش‌تر تحقیقاتی که در زمینه‌ی اصلاحات ارضی نگاشته شده است، فرایند این برنامه را در سراسر کشور ذکر می‌کنند؛ اما اجرای مراحل اصلاحات ارضی در بیرجند به شیوه‌ای مستقل ارزیابی نشده است. لذا این پژوهش به دنبال آن است که با روش توصیفی- تحلیلی اجرای اصلاحات ارضی را در شهرستان بیرجند بررسی نماید.

اصلاحات ارضی در ایران

اصلاحات ارضی به دنبال تغییر سیستم مالکیت و بهره‌برداری از زمین‌های کشاورزی است، که در نظام‌های سیاسی مختلف به شیوه‌های گوناگون به آن عمل می‌شود. اقدام به تغییر سیستم مالکیت و بهره‌برداری از زمین‌های زراعتی غالباً علاوه بر عوامل اقتصادی، انگیزه‌های سیاسی و در نتیجه پیامدهای سیاسی به دنبال دارد (طلوعی، ۱۳۷۲: ۱۶۳) و انگیزه‌های شکل‌گیری اصلاحات ارضی می‌تواند با هدف جلوگیری از انقلاب توده‌های کشاورز انجام شود و یا مقاصد اجتماعی محض داشته باشد (سعیدیان، ۱۳۷۸: ۴۰۹). در هر صورت اصلاحات ارضی یک حرکت انقلابی برای مهار انقلاب توده‌ها می‌باشد. اصلاحات ارضی مجموعه عملیاتی است که هدفش تغییر ساخت اراضی در یک کشور و یا منطقه از طریق اصلاح روابط اجتماعی به منظور بهبود فن‌ها و شیوه‌های زراعی و افزایش تولید کشاورزی است. ولی این واژه در ایران بیشتر معادل تقسیم زمین گرفته شده است و مراد از انجام برنامه‌ی اصلاحات ارضی ایجاد تغییراتی در جهت سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی دیکته شده از سوی آمریکا بود (طالب، ۱۳۶۸: ۱۵). پیشینه اصلاحات ارضی در ایران را می‌توان به زمان نهضت میزرا کوچک خان جنگلی

(۱۲۸۶-۱۳۰۰) نسبت داد که در پی آن املاک وسیعی توسط اطرافیان میرزا کوچک خان به تصرف درآمد و میان رعایا تقسیم گردید، عوارض زمین‌داری و بیگاری منسوخ شد، اصلاحات ارضی نهضت جنگل، مدت زیادی دوام نیاورد؛ چون نهضت آن‌ها خیلی زود توسط حکومت مرکزی شکست خورد. پاره‌ای تغییرات در مناسبات زمین‌داری نیز بعد از این که رضاخان قدرت را در ۱۳۰۴ ش. به‌دست گرفت، به‌وجود آمد. دلیل عمده این تغییرات، گسترش قدرت حکومت مرکزی، به منظور کاهش قدرت سیاسی محلی مالکان بود. املاک زیادی از مالکان به ضرب و شتم از دستشان خارج گردید و همچنین در رابطه با املاک دولتی و موقوفه تغییراتی صورت گرفت. برای گسترش مالکیت رعیتی مقداری از املاک خالصه به آن‌ها واگذار شد؛ اما تعداد کمی از رعایا صاحب زمین شدند، زیرا بیشتر املاک توسط مالکان بزرگ ضبط شد.

در سال ۱۳۲۴ ش. فرقه دموکرات کنترل آذربایجان را به‌دست گرفتند و جمهوری خودمختار آذربایجان را برقرار ساختند. این فرقه سعی در تصویب قانونی به منظور تقسیم اراضی بین دهقانان نمود و یک سال بعد در سال ۱۳۲۵ ش. قوای دولت مرکزی بر فرقه مذکور فایق آمد و قانون اصلاحات ارضی آن‌ها نیز منسوخ گردید. در دوره دکتر مصدق برخی اقدامات جزئی در مورد اصلاحات ارضی صورت گرفت، یکی تصمیم محمدرضا شاه در مورد روستاهایی بود که توسط پدرش به زور از مردم گرفته بود. نتیجه این عمل تقسیم نزدیک به ۲۱۰۰ ده در میان روستاییان بود. اقدام دوم در زمینه اصلاحات ارضی، شامل دو تصویب‌نامه مهم در مورد تغییر مناسبات زمین‌داری بود. برطبق این دو تصویب‌نامه مالکان وادار شدند که ۱۰ درصد از سهم مالکانه‌ی خود را به رعایا واگذار کنند و ۱۰ درصد دیگر را به صندوقی که به منظور توسعه روستایی به‌وجود آمده بود واریز کنند؛ اما این تصویب‌نامه‌ها به نفع مالکان اصلاح شد و مالکان به رعایا به‌جای ۱۰ درصد ۲/۵ درصد و به صندوق توسعه نیز ۵ درصد اختصاص دادند. در بین سال‌های ۱۳۳۲ و ۱۳۴۱ ش. تلاش دیگری در جهت اصلاح نظام زمین‌داری صورت گرفت و اراضی مالکان را در اراضی آبی به ۴۰۰ هکتار و در اراضی دیم به ۸۰۰ هکتار محدود ساخت. اجرای قوانین تصویب شده به کندی صورت می‌گرفت؛ زیرا قبل از تقسیم می‌بایست اراضی

اندازه‌گیری می‌شد. این عمل به مالکان فرصت داد که اراضی خود را به اقوام و نزدیکان خود منتقل کنند. اولین قانون اصلاحات ارضی در دوره نخست وزیری دکتر اقبال وضع گردید، که مبتکر و طراح آن جمشید آموزگار، وزیر کشاورزی کابینه‌ی اقبال بود. این قانون اصلاحات ارضی در مجلس، که اکثریت نمایندگان آن مالکان و زمین‌داران بودند، با مقاومت زیادی روبه‌رو شد و سرانجام با تغییراتی به تصویب رسید؛ ولی عمر دولت اقبال نیز با تصویب این قانون به سر رسید و اجرای آن در دولت‌های بعدی صورت گرفت (طلوعی، ۱۳۸۳: ۴۲۴).

رژیم پهلوی به علت مشکلات اقتصادی و بحران‌های سیاسی و تحت فشار دولت آمریکا مجبور به انجام یک سلسله اصلاحات اجتماعی به‌ویژه اصلاحات ارضی در کشور شد (ازکيا، ۱۳۷۰ الف: ۱۰۶-۱۰۸). بنابراین محمدرضا شاه زیر فشار آمریکایی‌ها، علی‌امینی را که با آمریکایی‌ها، به‌خصوص رئیس جمهور آمریکا، کندی رابطه‌ی دوستانه داشت با اختیارات کامل به نخست وزیری منصوب کرد. او مجری برنامه‌ها و مدافع منافع آمریکا در ایران شد (مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۶۹: ۳۰۶-۳۰۸). قانون اصلاحات ارضی تصویب شده در دوره‌ی قبل، که قانونی برای تثبیت مالکیت مالکان در ایران بود؛ در زمان علی‌امینی، دولت با مطالعات و بررسی‌های مفصلی که بر روی آن انجام داد اصلاحیه‌ای بر آن نوشت و در تاریخ ۱۳۴۰/۱۰/۱۹ ش. به تصویب هیأت وزیران رساند و به اجرا گذاشت (وزارت کشاورزی. اطلاعات و روابط عمومی، ۱۳۴۰: ۳۶-۳۸).

رژیم شاه در ظاهر، سه هدف عمده سیاسی، اقتصادی و اجتماعی برای اجرای برنامه‌ی اصلاحات ارضی در نظر داشت. مهم‌ترین هدف سیاسی - اجتماعی آن، کاستن قدرت سیاسی مالکان بزرگ و ایجاد پایگاه اجتماعی برای رژیم در میان روستاییان بود. اهداف اقتصادی آن نیز، جایگزین کردن زراعت سودآور به جای زراعت سنتی، افزایش بازار خرید روستاییان و بهره‌وری کشاورزی و به‌کارگیری نیروی مازاد در صنایع شهری بودند. به عبارت دیگر، افزایش تولید و خارج نمودن کشاورزان از انزوای اقتصادی و خودمصرفی، فراهم کردن زمینه ورود آنان به حوزه بازار و مبادله، تبدیل کشاورزان به قشر مصرف کننده

و کشاندن آنها به درون شبکه اقتصادی مبتنی بر سود و زیان تولیدی از هدف‌های اساسی اصلاحات ارضی بود (خلجی، ۱۳۸۱: ۸۰ - ۸۱).

رژیم پهلوی با هدف‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی برنامه‌ی اصلاحات ارضی خود را به انجام رساند که مهمترین اهداف آن در زمینه اجتماعی عبارتند از:

۱. ایجاد یک پایگاه اجتماعی در میان روستاییان برای خود؛

۲. ایجاد یک طبقه از کشاورزان مرفه (ازکیا، ۱۳۷۰: ب: ۲۰۹).

دولت با در نظر گرفتن اهداف قانون اصلاحات ارضی در سال ۱۳۴۱ ش. وارد مراحل اجرایی آن گشت. برنامه‌ی اصلاحات ارضی در سه مرحله اجرا شد. مرحله اول اصلاحات ارضی با هدف تقسیم اراضی بزرگ مالکان غایب از ده و محدود کردن مالکیت به میزان یک ده شش دانگ بود. طبق این قانون مالکیت زمین به نسبت میزان نسق‌زارعان^۱ به آنان به طور دسته جمعی واگذار گردید. به مالکان نیز اجازه داده شد یک ده شش دانگ یا شش دانگ پراکنده از دهات خود را حفظ کرده و بقیه را به دولت بفروشند. مستثنی کردن یک ده شش دانگ در واقع، پاداش خوبی بود که مالکان از دولت دریافت داشتند. به علاوه در اصلاحیه‌های بعدی که به قانون الحاق گردید از این قبیل ارفاق‌ها در حق مالکان فراوان دیده می‌شد. بر طبق مواد الحاقی به قانون اصلاحات ارضی، مالک می‌توانست تا ۵۰۰ هکتار از اراضی خود را کشت ماشینی نماید و از این طریق اراضی خود را از قانون اصلاحات ارضی مستثنی کند. مرحله دوم اصلاحات ارضی با هدف حذف نظام سهم‌بری بدون تغییر نظام زمین‌داری بود. در مرحله دوم اصلاحات ارضی، به مالکانی که روستاهای خود را از مرحله اول مستثنی ساخته بودند انتخاب یکی از راه‌حل‌های زیر پیشنهاد شد: ۱- اجاره دهات و اراضی به رعایا؛ ۲- فروش اراضی به رعایا؛ ۳- تقسیم زمین به نسبت بهره مالکانه؛ ۴- تشکیل واحدهای سهامی زراعی؛ ۵- خرید حق ریشه زارعان. اجرای مرحله دوم تا سال ۱۳۵۱ ش. به طول انجامید. مرحله سوم اصلاحات ارضی، در نتیجه‌ی افزایش نارضایتی زارعان طی سال‌های ۱۳۴۷ تا ۱۳۴۹ ش. که ناشی

۱. زارعانی است که به صورت دسته جمعی روی زمین مالکان کار می‌کردند و هر یک از آنها سهمی روی آن زمین داشتند که به آن نسق زراعی می‌گفتند. در نتیجه قرار شد که طبق قانون مرحله اول اصلاحات ارضی، به هر یک از آن زارعان به میزان نسقی که داشتند زمین داده شود.

از بند الحاقی اجاره‌داری در مرحله‌ی دوم بود توسط دولت به اجرا درآمد. در این مرحله، به مالکان پیشنهاد دادند که یا زمین زراعی را به نسبت بهره مالکانه میان خود و اجاره داران تقسیم کنند و یا به رعایا بفروشند (همان: ۲۱۰-۲۱۳).

اجرای برنامه‌ی اصلاحات ارضی در روستاها یک سلسله پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی به دنبال داشت. در نتیجه‌ی اجرای برنامه‌ی اصلاحات ارضی، نفوذ سیاسی حکومت در روستاها افزایش پیدا کرد و جایگزین نفوذ مالکان گردید. سپاه بهداشت، سپاه دانش، سپاه ترویج و آبادانی، سازمان‌های دولتی و نهادهای روستایی (تعاونی‌ها، واحدهای اعتباری، خانه‌های انصاف) هر یک به نوعی باعث تحکیم پایه‌های قدرت حکومت مرکزی در روستاها شدند (فوران، ۱۳۷۷: ۴۷۷). در زمینه اقتصادی نیز نابرابری در سطح درآمد و زندگی و از بین رفتن شیوه‌های تولید سنتی به وجود آمد. در زمینه اجتماعی، تغییر در بنیان و ترکیب طبقات روستا به خصوص رشد طبقه دهقانان متوسط بود (عجمی، ۱۳۴۸: ۴۲، ۴۶ - ۴۷)؛ اما یکی از پیامدهای ناخواسته و جدی اصلاحات ارضی ایران، افزایش شکاف میان طبقات مختلف جامعه روستایی به خصوص دو طبقه‌ی نسق‌داران که حق کار کردن بر روی قطعه زمین خاصی را داشتند، و خوش نشینان که از چنین حقی بی‌بهره بودند، شد. قانون اصلاحات ارضی به نسق‌داران که تنها کشاورزانی بودند که زمین دریافت می‌کردند، مدد رساند اما خوش‌نشینان در این برنامه نادیده گرفته شدند و در نتیجه، وضعیت آن‌ها پیوسته رو به وخامت گذاشت. در حالی که وضعیت کشاورزان نو مالک تا حدودی بهبود یافته بود. نتیجه‌ی امر، افزایش تنش بین این دو گروه روستایی بوده است (بیل، ۱۳۸۷: ۲۴۰-۲۵۰). یکی دیگر از پیامدهای اجتماعی اصلاحات ارضی، افزایش مهاجرت و جابجایی جمعیت از روستا به شهر می‌باشد. همین امر به نوبه خود باعث خالی شدن روستاها از نیروی کار (سوداگر، ۱۳۶۹: ۳۶۷) و کاهش شاغلین در بخش کشاورزی و افزایش پر شتاب جمعیت شهرها و بالا رفتن میزان بیکاری گردید (تجدد، ۱۳۸۷: ۵۴). با مهاجرت روستاییان که بیشترین مهاجرین را جوانان تشکیل می‌دادند، نیروی انسانی روستاها رو به زوال رفت (پورافکاری، ۱۳۵۲: ۴۹).

اصلاحات ارضی در بیرجند

اصلاحات ارضی در ایران در سال ۱۳۴۰ ش. به اجرا درآمد و سه مرحله داشت. هدف مرحله اول حل مسأله زمین‌داری از طریق تقسیم زمین و واگذاری آن به روستاییان بود و مرحله دوم، بیشتر روی شکل اجاره‌داری تمرکز یافته بود و با هدف حفظ مالکیت مالکان اجرا شد، به گونه‌ای که اجرای آن، نتایج مطلوبی به بار نیاورد تا این که مرحله‌ی سوم به منظور از بین بردن انواع مالکیت‌های خصوصی، حل مسأله‌ی اجاره‌داری به اجرا گذاشته شد و اصلاحات ارضی رسماً در ۱۳۵۱ ش. به پایان رسید (از کیا، ۱۳۷۰ الف: ۱۰۹-۱۱۶). در شهرستان بیرجند از همان آغاز اجرای برنامه‌ی اصلاحات ارضی، این برنامه اجرا شد؛ اما بسیار محدود و پراکنده بود و روستاییان زیادی را شامل نشد و آن‌ها متوسط زمینی که برای کشت یک خانوار لازم بود را به دست نیاوردند (اداره کل جهاد کشاورزی شهرستان بیرجند اسناد مربوط به اداره اصلاحات ارضی).

مرحله اول اصلاحات ارضی در شهرستان بیرجند

اجرای قانون ۱۳۴۱/۱۰/۱۹ ش. به عنوان مرحله اول اصلاحات ارضی شناخته شد (هوگلاند، ۱۳۸۱: ۱۰۹). هدفش تقسیم اراضی بزرگ مالکان غایب از روستا و محدود کردن مالکیت آن‌ها به میزان یک روستا بود (از کیا، ۱۳۷۰ الف: ۱۱۰). مرحله اول اصلاحات ارضی در تقسیم زمین و درهم‌ریختن قدرت بزرگ مالکان موفق بود؛ اما روستاهایی که مستقیماً تحت مرحله‌ی اول اصلاحات ارضی قرار گرفت نسبت بسیار کمی را در مقایسه با کل روستاهای کشور تشکیل می‌داد. اجرای مرحله اول دو سال به طول انجامید و رسماً در مهر ۱۳۴۳ ش. به پایان رسید (همان: ۱۱۰-۱۱۳). کار اصلاحات ارضی در ۱۱ اسفند ۱۳۴۱ ش. از مراغه شروع شد (مومنی، ۱۳۵۹: ۲۷۱). ارسنجانی، وزیر کشاورزی، شهر مراغه را به این علت برای شروع اصلاحات ارضی انتخاب کرد چون بیشتر مالکان آن جا دور از املاک خود می‌زیستند و مالک عمده محسوب می‌شدند و از طرفی نیز زارعان آن جا هنوز خاطره‌ی تجربه‌ی اصلاحات ارضی و تقسیم اراضی توسط حکومت دموکرات آذربایجان را در ذهن داشتند (هوگلاند، ۱۳۸۳: ۱۱۰) و بعد از آن به تدریج دیگر نقاط

کشور را فرا گرفت. برنامه‌ی اصلاحات ارضی همان‌طور که گفته شد از مراغه شروع و بعد روستاهای شهرهای نزدیک آن‌جا یعنی هشتگرد، میاندوآب، شاهین دژ، تکاب را فرا گرفت و بعد از آن‌جا به سایر استان‌ها نظیر قزوین، مرکزی، گیلان، اردبیل و مانند آنها سرایت کرد (همان: ۲۱۰-۲۱۱). اجرای مرحله اول اصلاحات ارضی در استان‌های مختلف یکسان نبود و این امر ناشی از شیوه‌های مختلف زمین‌داری بود که در استان‌های کشور وجود داشت و از لحاظ سرعت تقسیم زمین در ماه‌های اولیه، بیشترین روستاها در خراسان تقسیم شد (از کیا، ۱۳۷۰ الف: ۱۱۲-۱۱۳). بیرجند به‌عنوان یکی از شهرستان‌های خراسان که در قسمت جنوبی این استان قرار دارد نیز تحت تأثیر این برنامه قرار گرفت و قانون مرحله‌ی اول اصلاحات ارضی در آن‌جا اجرا شد.

در شهرستان بیرجند با اجرای مرحله‌ی اول اصلاحات ارضی تعداد ۱۰ روستای شش دانگ و ۳۱ روستای کمتر از شش‌دانگ که مازاد بر حد نصاب مالکان بود مشمول مرحله‌ی اول اصلاحات ارضی شد. تمام این روستاها به مبلغ ۸۴۹۴۷۵۹ ریال از مالکان شان خریداری و به ۵۳۵ کشاورز (زارع صاحب نسق) واگذار شد که با در نظر گرفتن تعداد اعضای خانوادهایشان حدود ۲۶۴۲ نفر صاحب آب و زمین شدند (اداره‌ی کل اصلاحات ارضی و تعاون روستایی خراسان، ۱۳۴۹: ۱۶). اما ست کوپاتکو^۱ در کتاب توسعه‌ی اقتصادی استان خراسان بیان می‌کند که در مرحله اول ۳۷ روستا را شامل شد و کلاً ۴۲۳۸ هکتار زمین بین زارعان تقسیم شد که از این مقدار ۹۳۴ هکتار آبی، ۶۱۱ هکتار دیمی و ۲۶۹۳ هکتار را اراضی کشت شده تشکیل می‌داد. بدین ترتیب ۲۲ درصد از این اراضی را اراضی کشت آبی، ۱۴/۴ درصد را اراضی کشت دیم و ۶۳/۶ درصد را اراضی کشت نشده و بایر تشکیل می‌داد. متوسط اراضی آبی که بر اثر اصلاحات ارضی نصیب هر خانوار روستایی شده است ۴ هکتار و اراضی دیمی ۲/۶ هکتار برآورد شده است. بدین ترتیب فقط ۱ درصد از جمعیت روستایی یعنی ۲۳۴ خانوار بر اثر مرحله اول اصلاحات ارضی صاحب زمین شده‌اند (مکانیکی، ۱۳۷۲: ۱۲۰). از طرفی نیز بنا بر مطالعه‌ای که مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران در سال ۱۳۴۸

ش. از تعدادی از روستاهای بیرجند انجام داد نشان می‌دهد که فقط اراضی آبی در این منطقه تقسیم شده است زیرا اراضی دیمی به علت کمبود آب ارزش اقتصادی زیادی نداشتند. در نتیجه‌ی تقسیم اراضی به هر زارع صاحب نسق ۵/۹۳ رسید در حالی که برای تأمین معاش هر خانوار بیرجندی حدود ۲/۸۲ هکتار دیگر نیز لازم بود (دانشگاه تهران. مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی. بخش روستایی، ۱۳۴۸: ۲۷۰-۳۲۲).

در بیرجند نیز قیمت املاک واگذار شده براساس مالیات املاک مزروعی پرداخت شده و ضریب منطقه تعیین گردید. بنابراین ارزش زمین با توجه به ضریب منطقه، چندین برابر مالیات پرداختی مالکان سابق بود. در آن‌جا آن دسته از مالکان که داری نفوذ بودند به‌علت پرداخت مالیات کم، ارزش زمین‌های آن‌ها کم تعیین شد در حالی که آن دسته از مالکان ضعیف‌تر که مالیات زیادی می‌پرداختند، از فروش املاک خود سود بردند. در برخی نقاط این منطقه برخی از مالکان اصلاً مالیات نمی‌دادند قیمت اراضی آن‌ها نیز براساس مالیات پرداختی نزدیک‌ترین روستا که مالک آن‌جا مالیات می‌داد تعیین شد. این نوع ارزیابی اراضی واقعی و اصولی نبود، بلکه تنها راه حلی بود برای سرعت در اجرای قانون اصلاحات ارضی؛ زیرا اولاً عده‌ی بسیار کمی از افراد عادت به پرداخت مالیات داشتند و از طرف دیگر، سیستم ممیزی درست و علمی در کشور وجود نداشت و بیشتر مالیات‌ها حدسی تعیین می‌شد (دانشگاه تهران. مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی. بخش روستایی، ۱۳۴۶: ۱۳۴-۱۳۵). از جمله می‌توان به خاندان علم اشاره کرد. به‌علت نفوذی که در منطقه داشتند و از عمده مالکان آن‌جا محسوب می‌شدند و از طرفی، به‌علت نفوذ سیاسی که در دستگاه حکومت داشتند مالیات خود را پرداخت نمی‌کردند و یا پرداخت آن را به تعویق می‌انداختند. بنا به یک سند مربوط به دفتر صاحب کاری (نماینده‌ی اسدالله علم) که در تاریخ ۱۳۴۹/۶/۲۴ ش. تنظیم شده بود بیان می‌کند که مبلغ ۴۷۶۸۸ ریال بابت مالیات سال‌های ۳۴ تا ۴۲ ش. که مربوط به املاک شوکت الملک و وارثان او خدیجه علم، اسدالله علم، زهره و بلقیس علم و همچنین املاک شخصی اسدالله علم که از سال ۴۲ تا ۴۸ ش. مالیاتشان پرداخت نشده است و از طرف اداره‌ی دارایی نامه‌ای مبنی بر پرداخت مالیات‌های معوقه رسیده است. که این مالیات‌ها

در تاریخ ۴۹/۶/۲۴ ش. توسط نماینده علم پرداخت شد و مدارک آن را در دفتر صاحب کاری ضمیمه نمود (آستان قدس رضوی. سازمان اسناد، سند شماره ۸۰۸۵). آن‌ها هم چنین از این نفوذ خود در انجام اصلاحات ارضی و جلوگیری از تقسیم و یا اعتراض به قیمت تعیین شده برای اراضی‌شان نیز استفاده کردند و قوانین ۳ مرحله‌ی اصلاحات ارضی در خصوص آبادی‌های آن‌ها اجرا نشد (اداره کل امور عشایر خراسان، ۱۳۷۴: ۱۱-۱۲). مثلاً مرتضی جانباز نماینده خدیجه علم در طی یک نامه‌ای به سازمان اصلاحات ارضی شهرستان بیرجند در مورد قیمتی ۷۰۰ هزار ریال یا ۹۰۰ هزار ریال که برای روستای حاجی‌آباد تعیین شده بود اعتراض نمود و مبلغ بیشتری را در عوض روستای واگذاری خود مطالبه نمود (آستان قدس رضوی. سازمان اسناد، سند شماره ۳۱۶۹۴).

براساس مطالعات و بررسی‌های انجام شده توسط بخش تحقیقات روستایی دانشگاه تهران، در سال ۱۳۴۶ ش. در مورد وضعیت اقتصادی و اجتماعی روستاهای بیرجند که در طی آن ۵۵ روستا مورد بررسی قرار گرفت، مشخص گردید که هر یک از خانواده‌های روستایی بیرجند که قانون اصلاحات ارضی شامل حال آن‌ها شده است ۳ هکتار زمین آبی به‌دست آوردند. هر یک از این دهقانان در قبال پرداخت زمین، ابتدا نقد مبلغ ۴۲۱۵ ریال پرداخت نمودند و مابقی را در طی ۱۴ قسط و هر قسط به مبلغ ۱۴۰۵ ریال باید می‌پرداختند که باید در طی ۱۵ سال پرداخت می‌شد. اکثر زارعان بیرجند که در مرحله‌ی اول صاحب زمین شدند اقساط خود را مرتب پرداخت نمودند (دانشگاه تهران. مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، بخش روستایی، ۱۳۴۶: ۱۳۵؛ دانشگاه تهران. مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، بخش روستایی، ۱۳۴۸: ۳۱۸).

در جریان اصلاحات ارضی در بیرجند تمام زمین‌هایی که میان اعضای نسق تقسیم شد، زمین‌های آبی بود یعنی علاوه بر زمین به آن‌ها، آب نیز فروختند. بقیه زمین‌ها در اثر خشک‌سالی‌های پی‌درپی و کمبود آب کشت نمی‌شد و به‌صورت بایر درآمده بود. در نتیجه اراضی دیمی به تمامی زارعان بیرجند که شامل اعضای نسق و غیر نسق بود تعلق داشت. در این شهرستان نیز مانند سراسر کشور مبنای واگذاری زمین نسق بود، صاحب نسق حق دریافت زمین را داشت و کسی که زمین می‌گرفت به او زمین آبی

می‌دادند. این گونه بود که زمین‌های دیمی به تمامی روستاییان می‌رسید. در برخی از نقاط بیرجند بر خلاف سراسر کشور که کارگران کشاورزی که از دریافت زمین محروم بودند زمین دریافت کردند. آن‌ها مقداری زمین دیمی که ارزش اقتصادی نداشت به دست آوردند. بنابراین با در نظر گرفتن مقدار زمین تقسیم شده و تعداد افرادی که صاحب زمین شدند، روشن است که سهم هر یک از زارعان یک هکتار و یا کم‌تر از یک هکتار بوده است. به‌علت کمبود آب و زمین آبی در این ناحیه از کشور بیشتر زارعان مقدار زمین کمی دریافت کردند؛ زیرا در بیرجند فقط زمین‌های آبی تقسیم شد و چون مقدار زمین‌های آبی کم بود در نتیجه هر یک از اعضای نسق زمین کمی به‌دست آوردند (همان، ۱۳۴۶: ۳۷).

بنابر اسناد موجود درباره مرحله اول اصلاحات ارضی در بیرجند، می‌توان گفت که روستاهایی که مشمول مرحله اول اصلاحات ارضی شدند در آن‌ها علاوه بر تقسیم زمین، آب نیز تقسیم شده است. در این شهرستان، اکثر اراضی با قنات‌ها مشروب می‌شدند و شماری از روستاها علاوه بر قنات چشمه و رودخانه داشتند. در اکثر این روستاها علاوه بر اراضی کشاورزی (زمین‌های آبی)، اراضی موات و بایر نیز در میان روستاییان تقسیم شد و برخی از خوش‌نشینان منطقه علاوه بر زارعان سهم‌بر، در شمار کسانی قرار گرفتند که از زمین‌های دیمی و خشک سهم بردند، اما همان‌طور که بخش مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران نشان داد بیشتر زمین‌های دیمی آن‌جا خشک و چندان قابل بهره‌وری نبود و ارزش اقتصادی چندانی نداشت و به تمام روستاییان تعلق داشت (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج ۱۰. ایران، سند شماره ۱۲۱۹۶/۳۲۰). مثلاً روستای حاجی‌آباد واقع در بیرجند که از املاک خدیجه علم بود در مرحله‌ی اول اصلاحات ارضی به سازمان اصلاحات ارضی و تعاون روستایی شهرستان بیرجند واگذار شد. میزان مالکیت این روستا شش دانگ بود. قیمت این روستا به مبلغ ۷۰۰ هزار ریال یا ۹۰۰ هزار ریال از سوی سازمان تعیین شد و از مالک او خدیجه علم خریداری شد. در این روستا علاوه بر اراضی کشاورزی، قنات و حقا به به سازمان واگذار شد. بنابراین در آن‌جا علاوه بر زمین، آب نیز میان روستاییان تقسیم شد (آستان قدس رضوی. سازمان

اسناد، سند شماره ۳۱۶۹۴؛ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.۱. ایران، سند شماره ۱۲۱۹۶/۳۲۰) و همچنین روستای صلیانی که متعلق به اسدالله علم بود در مرحله‌ی اول اصلاحات ارضی و در تاریخ ۱۳۴۲/۱۰/۱۲ ش. به سازمان اصلاحات ارضی شهرستان بیرجند واگذار و مشمول این مرحله شد. میزان مالکیت او ۱۲۶ سهم بود که از این مقدار ۴ سهم آب و زمین به زارعان واگذار شد. چون بهاء و ارزش اراضی براساس مالیات و ضریب منطقه تعیین می‌شد ضریب این روستا ۱۵۰ بود که در قبال آن ۹۹۸۰۲۵ ریال به اسدالله علم پرداخت شد (آستان قدس رضوی. سازمان اسناد، سند شماره ۳۱۶۹۴). زهره و بلقیس علم در روستاهای صلیانی و آب‌کوه خضری دارای سهم بودند که در مرحله اول اصلاحات ارضی، اراضی‌شان به سازمان اصلاحات ارضی واگذار شد و بعد به زارعان فروخته شد (آستان قدس رضوی. سازمان اسناد، سند شماره ۷۴۱۷). روستای بهلگرد مشمول مرحله‌ی اول اصلاحات ارضی شد و ۱۱۵ سهم از ۹۶۰ سهم این روستا جمعاً به مبلغ ۴۵۱۶۲ هزار ریال از مالکان آن‌جا خریداری و به مبلغ ۴۹۶۷۸ هزار ریال به تعداد ۷ نفر از زارعان صاحب نسق آن‌جا واگذار شد و برای مالکان جدید سند صادر شد و اسناد مربوطه را اداره‌ی اصلاحات ارضی این شهرستان به بانک کشاورزی تحویل داد. لازم به ذکر است که از میان ۱۱۵ سهم واگذار شده در این روستا، ۳۴ سهم متعلق به خدیجه علم بود که در این مرحله به سازمان اصلاحات ارضی واگذار کرد و به زارعی که روی اراضی او کار می‌کردند واگذار شد و به هر زارع مقدار ۴ سهم رسید در حالی که در اسناد داده شده به زارعان میزان ۸/۵ سهم قید شده بود (اداره‌ی کل جهاد کشاورزی شهرستان بیرجند اسناد مربوط به اداره اصلاحات ارضی).

دولت اگرچه در مرحله اول اصلاحات ارضی می‌خواست مالکیت مالکان را محدود کند اما به مالکان اجازه داد که یک روستای شش‌دانگ یا شش‌دانگ پراکنده از روستاهای خود را حفظ کنند و بقیه را به دولت بفروشند. مستثنی کردن یک روستای شش‌دانگ در واقع پاداش خوبی بود که مالکان از دولت دریافت داشتند. به علاوه بر اصلاحیه‌های بعدی، به قانون اصلاحات ارضی از این قبیل ارفاق‌ها در حق مالکان فراوان دیده می‌شد. بر طبق مواد الحاقی به قانون اصلاحات ارضی، مالک می‌توانست تا ۵۰۰ هکتار از اراضی

خود را کشت ماشینی نماید و از این طریق اراضی خود را از قانون مستثنی کند (ازکیا، ۱۳۷۰: ۲۱۰-۲۱۱). مالکان بیرجند از جمله خاندان علم مالکیت خود را در روستاهای مختلف از طریق واگذاری شش دانگ پراکنده حفظ کردند، روستای صلیانی که در بالا ذکر شد نمونه‌ای از این روستاها بود. همچنین اسدالله علم برای این که از تقسیم املاک فرزندان خود در روستای اسدآباد جلوگیری کند توسط نماینده‌ی خود مرتضی جانباز از سازمان اصلاحات ارضی درخواست کرد که براساس ماده ۱۹ و ۲۰ قانون اصلاحات ارضی، آن روستا کشت ماشینی شناخته شود. مهندس والی رئیس سازمان اصلاحات ارضی بیرجند در تاریخ ۴۲/۲/۲۷ با درخواست آن‌ها موافقت نمود و آن‌جا را کشت ماشینی و از قانون مستثنی اعلام کرد (آستان قدس رضوی. سازمان اسناد، سند شماره ۵۸۰۸).

در مرحله اول اصلاحات ارضی علاوه بر خاندان علم که اراضی خود را به دولت واگذار کردند و میزان مالکیت آن‌ها به مقدار بسیار کمی کاهش یافت، مالکان دیگری نیز بودند که اراضی آن‌ها نیز مشمول مرحله‌ی اول اصلاحات ارضی گردید و با واگذاری اراضی‌شان میزان مالکیت آن‌ها نیز کاهش یافت. محمدرضا سینائی صاحب مزرعه ده‌فورگ، حسین سارانی مالک ۴ مزرعه دستگرد، طلعت مرادی مالک رودهن، شاه پری نخعی و میراسلام امیر اسلام و میر معصوم شیبانی و اسماعیل حسینی و مانند آن‌ها در جریان مرحله اول اصلاحات ارضی، اراضی خود را به دولت فروختند. آن‌ها علاوه بر اراضی کشاورزی، اراضی موات و بایر و همچنین قنات‌ها، حقابه‌ها و چشمه‌های خود را نیز به دولت واگذار کردند (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.۱. ایران، سند شماره ۱۲۱۸۱/۳۲۰ و همان، سند شماره ۱۲۱۵۹/۳۲۰).

در مرحله اول اصلاحات ارضی در برخی از مناطق کشور روستاییان شخصاً شروع به تقسیم املاک مالکان در میان خود کردند. در بیرجند نیز این امر اتفاق افتاد. براساس تلگرافی که علی‌جان حبیبیان به اسدالله علم زد و در طی آن اعلام کرد که در آب‌کوه خضری خرید و فروش املاک صورت می‌گیرد. اسدالله علم به نماینده‌ی خود مرتضی جانباز تلگراف زد و از او خواست تا به این وضع رسیدگی کند (آستان قدس رضوی).

سازمان اسناد، سند شماره ۷۳۴۳۶).

مرحله دوم اصلاحات ارضی در شهرستان بیرجند

ژریم پهلوی از زمانی که برنامه اصلاحات ارضی را در سال ۱۳۴۰ ش. شروع کرد به هیچ‌وجه قصد نداشت تقسیم زمین را سراسری کند، تا این‌که افزایش نارضایتی و بی‌ثباتی در نواحی روستایی ضرورت چنین اقدامی را فراهم کرد. در پی آن، مرحله دوم اصلاحات ارضی با اجرای بندهای الحاقی آن در تیر ۱۳۴۳ ش. شروع شد (هوگلاند، ۱۳۸۱: ۱۳۷). هدف مرحله دوم اصلاحات ارضی، حذف نظام سهم‌بری، بدون تغییر در نظام زمین‌داری بود. اجرای مرحله دوم تا بهمن ۱۳۴۴ ش. به تعویق افتاد، اما بعد از این‌که لایحه‌ی آن از تصویب مجلس گذشت به اجرا درآمد. در مرحله دوم اصلاحات ارضی، برای جلوگیری از تقسیم املاک مالکان به آن‌ها اجازه داده شد که یک پارچه از آبادی‌های خود را به زن و فرزندان خود منتقل کنند و هم‌چنین می‌توانند زمین‌های خود را کشت ماشینی کنند؛ زیرا زمین‌های زیر کشت ماشینی و باغ‌ها نیز از تقسیم معاف شدند و سرانجام به مالکان اجازه داده شد، که یکی از راه‌حل‌های زیر را انتخاب کنند:

۱- اجاره روستاها و اراضی به رعایا: اجاره به رعایا به‌صورت نقدی و براساس متوسط عواید سی سال قبل از اصلاحات ارضی بود. مدت اجاره ۳۰ سال و میزان اجاره هر ۵ سال قابل تمدید بود.

۲- فروش اراضی به رعایا: در این بند، براساس توافق دو جانبه در مورد قیمت زمین آن (بین مالک و رعیت)، به رعایا فروخته شد.

۳- تقسیم زمین به نسبت بهره‌ی مالکانه: براساس این بند زمین را براساس عرفی که در تقسیم محصول داشتند میان مالک و رعایا تقسیم می‌کردند. محصول براساس عوامل پنج‌گانه‌ی تولید یعنی زمین، آب، بذر، کار و وسیله‌ی شخم میان مالک و زارع تقسیم می‌شد. در این راه حل نیز زمین براساس حق‌السهمی که هر طرف از محصول دریافت می‌کردند، تقسیم می‌شد.

۴- تشکیل واحدهای سهامی زراعی: در این بند مالک و رعایا یک واحد مشترک

تولید تشکیل می‌دادند، سهم هر یک از دو طرف از محصول براساس میزان دارایی‌هایشان در این واحد زراعی تعیین می‌شد.

۵- خرید حق ریشه‌ی زارعان: مالکانی که میزان زمین زیر کشت آن‌ها از حداکثری که قانون تعیین کرده بود تجاوز نمی‌کرد، می‌توانستند حق ریشه‌ی یا زارعان خود را خریداری کنند (ازکیا، ۱۳۷۰ الف: ۱۱۴).

مرحله دوم اصلاحات ارضی با همان هدفی که حکومت مد نظر داشت در بیرجند نیز اجرا شد زیرا با اجرای آن اکثر مالکان شهرستان بیرجند از میان ۵ بند الحاقی تعیین شده از سوی حکومت، اکثراً بند اول را انتخاب کردند و اراضی خود را براساس مقدار مال الاجاره‌ای که سه سال قبل از اجرای مرحله دوم اصلاحات ارضی بود به رعایایی که روی آن کار می‌کردند به اجاره دادند. میزان اجاره بهایی که روستاییان سالیانه می‌پرداختند بر دو قسم نقدی و جنسی بود؛ البته در این میان مالکان و زارعی هم بودند که با توافق یک‌دیگر واحدهای سهامی زراعی نیز ایجاد کردند و بعد از تشکیل این واحدها در منطقه بیرجند حدود ۹۲/۴۶ درصد از خانوارهایی که این واحدها را ایجاد کرده بودند از وضع خود ناراضی بودند. روستای افضل‌آباد دهستان القورت بخش مرکزی بیرجند شمول مرحله‌ی دوم اصلاحات ارضی شد. مالکان و زارعان این روستا از بین بندهای الحاقی این مرحله، بند اجاره را انتخاب کردند و مالکان اراضیشان را به اعضای نسق اجاره دادند. مثلاً یک زارع به نام آقای X در قبال ۴۵۰ ریال مال الاجاره ۷/۵ فنجان از ۱۴۴۰ سهم را اجاره نمود. در این مرحله اکثر زارعان روستا علاوه بر زمین، آب را هم اجاره می‌کردند (دانشگاه تهران. مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، بخش روستایی، ۱۳۴۸: ۳۲۶).

روستای اکبر آباد نیز در مرحله‌ی دوم اصلاحات ارضی اجاره داده شد و زارعان صاحب نسق آن‌جا با اجاره اراضی مالکان در قبال پرداخت مال الاجاره نقدی، اراضی آن‌جا را زیر کشت بردند (اداره کل جهاد کشاورزی شهرستان بیرجند اسناد مربوط به اداره اصلاحات ارضی).

در این مرحله‌ی نیز تعدادی از مالکان بیرجند برای جلوگیری از تقسیم املاکشان، مقداری از آن را به اعضای خانواده‌ی خود منتقل کردند، از جمله اسدالله علم، او برای

جلوگیری از تقسیم ملک‌ش در روستای اسدآباد واقع در طبس مسینا، ۱۲ سهم از ۱۴ سهم مزرعه و قنات خود را در آن‌جا به دو دختر خود ناز و رودابه منتقل کرد و سند مالکیت به نام آن‌ها توسط اداره ثبت اسناد و املاک منطقه‌ی ۹ خراسان صادر گردید (آستان قدس رضوی. سازمان اسناد، سند شماره ۸۰۸۵). هم‌چنین شمار دیگری از مالکان برای جلوگیری از تقسیم املاکشان آن‌ها را کشت ماشینی نمودند. سازمان اصلاحات ارضی در بیرجند اراضی را کشت ماشینی معرفی می‌کرد که در آن‌ها کلیه عملیات کشاورزی با وسایل موتوری انجام می‌شد یعنی شخم زدن با تراکتور بود و از خرمن‌کوب، دیسک و تریلی برای کودکشی استفاده می‌کردند. مالکان باید در ارضی خود از کارگر استفاده می‌کردند و دیگر از زارعان سهم بر خبری نبود. وظیفه‌ی کارگران فقط آبیاری، وجین کردن و دروکردن محصولات کشاورزی بود و دستمزدهای آن‌ها به صورت روزانه و یا ماهیانه و نقدی و جنسی پرداخت می‌شد. براساس این اصول، سازمان اصلاحات ارضی بیرجند اراضی مالکان را کشت ماشینی تشخیص می‌داد. روستای منصورآباد واقع در بخش ۸ بیرجند و روستای سوغات و تقع در بخش نه‌بندان بیرجند که کلیه عملیات کشاورزی در آن‌جا با وسایل موتوری انجام می‌شد و از تراکتور و دیسک و خرمن‌کوب و تریلی برای کودکشی استفاده می‌شد و کلیه‌ی حقوق کارگران که تا قبل از سال ۱۳۴۰ ش. براساس ادعای خودشان زارعان سهم بر بودند و از این سال به بعد به صورت کارگر در اراضی مالکان خدمت می‌کردند، روزانه و یا ماهیانه و به‌صورت نقدی و جنسی پرداخت می‌شد. کارگران در روستای سوغات دستمزد خود را روزانه دریافت می‌کردند که مقدار آن برای هر نفر ۳۵ ریال در روز بود و از مالک در آخر سال مقدار ۲۵ کیلو گندم و ۱۰۰ من جو و یک خروار کاه می‌گرفتند. کارگران روستای منصورآباد نیز مزد خود را به‌صورت ماهیانه دریافت می‌کردند و مقدار آن برای هر نفر ۱۵ من گندم و ۱۵ من جو و ۵۰۰ ریال وجه نقد و ۴ خروار گندم بود. تمام کارگران این دو روستا مدعی بودند که حدود ۱۰ سال یعنی تا قبل از اصلاحات ارضی به‌صورت کارگر در این اراضی مشغول به‌کار بودند و کلیه‌ی عملیات کشاورزی با تراکتور و وسایل ماشینی انجام می‌شد و آن‌ها فقط مسؤولیت آبیاری و دروکردن و وجین کردن محصولات را به عهده داشتند

(آستان قدس رضوی، سازمان اسناد، سند شماره ۵۹۱۹) و همچنین روستای موسویه که متعلق به اسدالله علم و همسرش ملک‌تاج قوامی و فرزندانشان بود در مرحله‌ی دوم اصلاحات ارضی بعد از رسیدگی اداره اصلاحات ارضی و تعاون روستایی بیرجند حدود ۳۰۰ هکتار از اراضی این روستا با توجه به مواد ۱۹ و ۲۰ آیین‌نامه‌ی مواد الحاقی به قانون اصلاحات ارضی کشت ماشینی معرفی شد. روستای مختاران ملک خدیجه علم که از طرف نماینده‌اش در خواست ماشینی شدن به سازمان اصلاحات ارضی داد. براساس رسیدگی سازمان اصلاحات ارضی بیرجند مقدار ۳۶۰ هکتار آن‌جا به استثناء باغات، کشت ماشینی شناخته شد (آستان قدس رضوی، سازمان اسناد، سند شماره ۵۸۰۸).

به‌طور کلی، مرحله دوم اصلاحات ارضی در بیرجند حدود ۳۶۳۶ روستا و مزرعه را مشمول شد. از این تعداد، حدود ۱۵ روستا به رعایا اجاره داده شد و مالک بند الحاقی اول را برگزید و حدود ۷۰ روستا و مزرعه براساس بند الحاقی مرحله‌ی دوم اصلاحات ارضی فروخته شد و شماری از مالکان و زارعان با یک‌دیگر توافق نمودند و بند الحاقی ۴ را انتخاب کردند و با توافق هم، واحدهای سهامی زراعی را ایجاد کردند (اداره کل اصلاحات ارضی و تعاون روستایی خراسان، ۱۳۴۹: ۱۶) در بیرجند حدود ۹۲ واحد سهامی زراعی که جمعاً ۷۴۷/۶۶ هکتار نسق زراعی داشتند تشکیل شد. بیشتر کسانی که این واحدهای سهامی زراعی را تشکیل دادند به علت عدم بهره‌دهی آن ناراضی بودند. در واقع، ایجاد این واحدها در درآمد زارعان نسبت به قبل تغییری ایجاد نکرد (دانشگاه تهران. مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی. بخش روستایی، ۱۳۴۸: ۳۲۵-۳۲۷) به طور کلی از میان ۵ بند الحاقی، مالکان بیرجند اکثراً بند اجاره را برگزیدند. مثلاً در مرحله‌ی دوم اصلاحات ارضی، نماینده‌ی املاک زهره و بلقیس علم در تاریخ ۱۳۴۷/۱۲/۱ ش. در طی نامه‌ای به سازمان اصلاحات ارضی و تعاون روستایی خراسان بیان کرد که املاک زهره علم در قاینات و تربت حیدریه مورد بررسی قرار گرفته است. اگر سازمان اصلاحات ارضی اجازه دهد روستاهای حسین‌آباد خواف شش‌دانگ، صلیانی شش هفت دانگ، بنی‌آباد با شش‌دانگ، داورآباد با شش‌دانگ، مهدی‌آباد با شش‌دانگ، یزدان با شش‌دانگ، طاغان شهباز با شش‌دانگ، اکبرآباد با ۴ سهم، و سیدآباد با سه‌دانگ براساس مواد

الحاقی قانون اصلاحات ارضی به صورت اجاره در اختیار زارعانی که روی آن اراضی کار می‌کنند قرار بگیرد (آستان قدس رضوی. سازمان اسناد، سند شماره ۷۵۰۴). روستای حسین‌آباد واقع در بخش ۱۳ بیرجند که متعلق به خرده مالکان آن روستا بود و همچنین روستای تنگل در نزدیکی بیرجند نیز از جمله روستاهایی بودند که مشمول مرحله‌ی دوم اصلاحات ارضی و بند اجاره قرار گرفتند.

علاوه بر بندهای الحاقی که در مرحله دوم به مالکان پیشنهاد شد، در این مرحله‌ی، به وضع زارعانی که در اراضی موقوفه کار می‌کردند نیز توجه شد. مطابق با قوانین مرحله‌ی دوم اصلاحات ارضی، روستاهای موقوفه‌ی عام باید در اختیار رعایای آن، به اجاره‌ی ۹۹ ساله درمی‌آمد و موقوفات خاص یا باید از سوی رعایا خریداری می‌شد و یا به اجاره ۳۰ ساله آنان در می‌آمد (ازکیا، ۱۳۷۰ الف: ۱۱۴) در بیرجند نیز در این مرحله وضع املاک وقفی مشخص شد و از حدود ۱۹۶۰ روستا و مزرعه که در وقف عام بود و از ۵ روستا و مزرعه که در وقف خاص بود بند اجاره را انتخاب کردند (اداره‌ی کل اصلاحات ارضی و تعاون روستایی خراسان، ۱۳۴۹: ۱۶). بنابراین در پی اجرای مرحله دوم اصلاحات ارضی، اداره اوقاف شهرستان بیرجند اراضی وقفی آن‌جا را به کشاورزانی که روی آن کار می‌کردند، اجاره داد (اداره‌ی کل امور عشایر خراسان، ۱۳۷۴: ۱۱-۱۲) اما این اراضی فقط شامل اراضی بود که توسط اداره‌ی اوقاف شهرستان بیرجند اداره می‌شد و براساس متن وصیت‌نامه اسدالله عَلم این قانون اراضی وقفی خاندان علم را در بر نگرفت و هیچ یک از اراضی وقفی آن‌ها در مرحله دوم به زارعان نه اجاره داده نشد و نه به فروش رسید (طلوعی، ۱۳۸۳: ۶۳۳) و بیشتر املاک وقفی اجاره داده شده در این مرحله، شامل املاک وقفی عام بود. روستای بهلگرد از جمله روستاهایی بوده که دارای اراضی موقوفه عام بوده است. اراضی وقفی این روستا در مرحله دوم مشمول بند اجاره شد. مثلاً یکی از زارعان این روستا - که نام آن در اسناد اصلاحات ارضی بایگانی شده در اداره‌ی کل جهاد کشاورزی خراسان جنوبی موجود می‌باشد اما مسؤولان ذی‌ربط اجازه ذکر نام هیچ یک از زارعان و مالکان را ندادند - در قبال زمینی که اجاره کرد باید مبلغ ۴۲۰ ریال می‌پرداخت. هر یک از زارعان این روستا برای اجاره اراضی که مشمول بند اجاره

مرحله‌ی دوم شده بود باید دو ضامن می‌داشتند و مال‌الاجاره را به دو صورت نقدی و جنسی پرداخت می‌کردند (اداره‌ی کل جهاد کشاورزی بیرجند اسناد مربوط به اداره اصلاحات ارضی). به‌طور کلی، روستای بهلگرد به ۴ زارع اجاره داده شد و برای هر یک از زارعان اجاره بهای متفاوت تعیین گردید. در جریان اجرای برنامه اصلاحات ارضی، برخی از روستاییان از این شرایط به نفع خود استفاده و به دروغ مدعی می‌شدند که برخی از اراضی و یا آب را خریده و یا اجاره کرده‌اند مثلاً در همین روستای بهلگرد یکی از زارعان به نام سید محمد بهلگردی مدعی بود آب موقوفه‌ی حمام روستا در جریان اصلاحات ارضی به او فروخته شده است. او از رسیدن آب به حمام جلوگیری می‌کرد که این امر موجب ناراحتی و اعتراض اهالی روستا به سازمان اصلاحات ارضی بیرجند شد و آن‌ها خواهان رسیدگی به این امر شدند و در طی نامه‌ی خود متذکر شدند که این آب از موقوفات محمد ابراهیم خان می‌باشد که وقف حمام روستا شده است. اهالی روستا طی این نامه از اداره اصلاحات ارضی خواستند به این جریان رسیدگی کند که آیا آب حمام مشمول اصلاحات ارضی شده و به این زارع فروخته شده و یا او خودسرانه آب را تحت تملک خود درآورده است. اراضی موقوفه‌ی روستای افضل‌آباد نیز مشمول این مرحله شد و زارعان آن‌جا این اراضی را اجاره و زیر کشت بردند. به‌طوری کلی در پی اجرای مرحله‌ی دوم اصلاحات ارضی در این شهرستان، اکثر مالکان برای جلوگیری از تقسیم اراضی‌شان آن‌ها را اجاره دادند و از میان اراضی موقوفه، بیشتر موقوفه عام به زارعان اجاره داده شد.

مرحله سوم اصلاحات ارضی در شهرستان بیرجند

مرحله سوم اصلاحات ارضی در نتیجه‌ی افزایش نارضایتی زارعان طی سال‌های ۱۳۴۷ تا ۱۳۴۹ ش. که ناشی از اجرای بند الحاقی اجاره‌داری مرحله دوم اصلاحات ارضی بود توسط دولت به اجرا درآمد (ازکیا، ۱۳۷۰: ب: ۲۱۰-۲۱۳؛ هوگلاند، ۱۳۸۱: ۱۳۱). در این مرحله، ۵ بند الحاقی مرحله دوم اصلاحات ارضی که به زارعان پیشنهاد شده بود از میان برداشته شد و تلاشی به منظور از بین بردن مناسبات ارباب - رعیتی

صورت گرفت (ازکیا، ۱۳۷۰ الف: ۱۱۶). این چنین بود که با دخالت دولت قراردادهای اجاره‌داری نقض شد و قانونی تحت عنوان اصلاحیه‌ای بر قانون اصلاحات ارضی در ۲۳ دی ۱۳۴۸ به تصویب رسید (هوگلاند، ۱۳۸۱: ۱۳۵-۱۳۶). در این مرحله، به مالکان پیشنهاد شد که یا زمین زراعی را به نسبت بهره‌ی مالکانه میان خود و اجاره‌داران تقسیم کنند و یا آن را به رعایا بفروشند (ازکیا، ۱۳۷۰ ب: ۲۱۰-۲۱۳). با اجرای مرحله سوم اصلاحات ارضی در بیرجند، اداره اصلاحات ارضی بیشتر ارضی مجهول‌المالک و یا ارضی وقفی را به اجاره‌داران آن که اعضای نسق بودند، فروختند و کمتر مالکی در این منطقه در مرحله سوم اراضیش را از دست داد (اداره کل جهاد کشاورزی شهرستان بیرجند اسناد مربوط به اداره اصلاحات ارضی).

بنابراین در مورد اجرای قانون تقسیم و فروش زمین‌های مورد اجاره به کشاورزان مستأجر از بدو اجرا تا آخر وقت اداری روز ۱۳۴۹/۱۰/۳۰ ش. در شهرستان بیرجند جمعاً ۳ روستا و مزرعه متعلق به ۹ نفر مالک که به اجاره داده بود میان ۱۹ نفر کشاورز (زارع) تقسیم و آن‌ها صاحب آب و زمین شدند و هم‌چنین ۱۶ روستا و مزرعه که متعلق به ۱۹۴ مالک بود راه حل دوم یعنی فروش را انتخاب کردند. در نتیجه‌ی فروش املاک آن‌ها، ۴۰۵ نفر زارع صاحب نسق دارای آب و زمین شدند (اداره‌ی کل اصلاحات ارضی و تعاون روستایی خراسان، ۱۳۴۹: ۱۶). بنا بر تبصره‌ی یک ماده‌ی ۲ قانون تقسیم و فروش مورد اجاره به زارعان مستأجر و ماده ۴ قانون مذکور مصوب ۱۳۴۷/۱۰/۲۳ ش. در بیرجند اجرا شد و روستای افضل آباد که در مرحله دوم مشمول بند اجاره شده بود در این مرحله مشمول بند فروش شد و حدود ۲۷ نفر از زارعان این روستا اراضی تحت اجاره‌ی خود را خریداری کردند و با اجرای این بند از مرحله‌ی سوم، ۲۲۹ سهم مشمول بند فروش قرار گرفت و به زارعان واگذار شد و برای همه‌ی زارعان صاحب نسق، سند مالکیت صادر شد و هم‌چنین روستای اکبر آباد مشمول این مرحله شد و ۲۴ نیم سهم از کل ۹۶۰ سهم اراضی این روستا مشمول مرحله سوم شد و بقیه سهام روستا که ۸۹۵ سهم بود به خرده مالکان تعلق داشت و توسط خودشان کشت می‌شد و مشمول اصلاحات ارضی نشد (اداره‌ی کل جهاد کشاورزی بیرجند اسناد مربوط اداره اصلاحات

ارضی).

سیاست‌های دولت از سال ۱۳۴۵ ش. بر آن بود که مسأله‌ی قطعه قطعه بودن اراضی - که ناشی از اصلاحات ارضی بود - را در جهت افزایش تولید کشاورزی حل کند. برخی از سیاست‌مداران معتقد بودند که اصلاحات ارضی به معنی تقسیم زمین نیست و همه‌ی زارعان نباید صاحب زمین شوند. بدین جهت بود که شماری از برنامه‌ریزان حکومتی، واحدهای بزرگ تولیدی را که شامل کشت و صنعت، شرکت‌های سهامی زراعی و شرکت‌های تعاون روستایی می‌شد، ایجاد کردند (از کیا، ۱۳۷۰: ۲۱۳-۲۱۴). این واحدها در مرحله‌ی سوم اصلاحات ارضی ایجاد شدند که با این اقدام زارعان از مالکیت در اراضی‌شان محروم شدند. شرکت‌های سهامی زراعی به تقلید از الگوهای مشاورهای اسرائیلی یعنی تعاونی‌های تولیدکنندگان انفرادی ایجاد شد و بسیاری از مدیران آن در اسرائیل تعلیم دیده بودند (هالیدی، ۱۳۵۸: ۱۲۱). تعدادی از این شرکت‌ها تا سال ۱۳۵۱ ش. مثل قارچ در کشور سبز شدند، که تا این سال، حدود ۴۳ شرکت زراعی در ایران تأسیس شد. اگرچه هدف ظاهری این شرکت‌ها تبدیل شیوه‌های سنتی کشاورزی ایران به شیوه‌های کشت ماشینی جدید بود با این حال، تأسیس این شرکت‌ها ماهیت اصلی اصلاحات ارضی را برملا کرد و نشان داد که هدف اصلی حکومت پهلوی دوم از تقسیم اراضی بزرگ مالکان به اراضی کوچک و سپس تمرکز این اراضی در شرکت‌های زراعی، عملاً انتقال قدرت به مدیرانی بود که از سوی دولت انتخاب می‌شدند (سلیمان‌دارابی، ۱۳۸۴: ۱۸۱). در اجرای قانون تشکیل شرکت‌های سهامی زراعی که منظور از آن فراهم نمودن موجبات افزایش درآمد سرانه‌ی کشاورزان و فراهم آوردن امکانات همه جانبه برای به‌کار بردن ماشین‌آلات کشاورزی در امر تولید محصولات کشاورزی، آشنا کردن کشاورزان با اصول و شیوه‌های جدید کشاورزی و حداکثر استفاده از نیروی انسانی موجود در روستاها در قطب‌های کشاورزی و صنعتی و مملکت و برای جلوگیری از خرد شدن و تقسیم اراضی مزروعی به قطعات غیر اقتصادی و افزایش میزان سطح زیر کشت کشور با استفاده از اراضی بایر و موات و همچنین اعمال مدیریت صحیح در امر زراعت با استفاده از کودهای شیمیایی مبارزه با آفات و رعایت اصول صحیح بازاریابی بود (اداره‌ی

کل اصلاحات ارضی و تعاون روستایی خراسان، ۱۳۴۹: ۵۴؛ سوداگر، ۱۳۶۹: ۳۲۲). در نتیجه، در استان خراسان که استانی وسیع بود ۴ شرکت سهامی زراعی به ترتیب نیم بلوک بالا قائنات و نیم‌بلوک پایین قائنات، تربت‌جام و فرحناز در حوزه‌ی شهرستان‌های بیرجند، تربت‌جام و نیشابور تشکیل شد (ادری کل اصلاحات ارضی و تعاون روستایی خراسان، ۱۳۴۹: ۵۴). وزارت اصلاحات ارضی و تعاون روستایی در منطقه‌ی نیم‌بلوک قائنات که در آن‌جا کشاورزان بر اثر زلزله‌ای که در سال ۱۳۴۷ اتفاق افتاد دچار ضرر و زیان بسیاری شدند و وسایل و امکانات خود را برای ادامه‌ی فعالیت کشاورزی از دست دادند، اقدام به تشکیل شرکت سهامی زراعی کرد. بنابراین دولت در تاریخ ۲۸ و ۲۹ شهریور ۱۳۴۷ ش. دو شرکت مزبور را تشکیل داد (وزارت اصلاحات ارضی و تعاون روستایی، ۱۳۴۸: ۱؛ علم: ۱۳۷۷، ۲۷۱؛ بذرافشان، ۱۳۹۰: ۹۰؛ شیخ‌زاده، ۱۳۹۰: ۵۷ - ۵۹). علاوه بر این وزارت اصلاحات ارضی اقداماتی برای کمک به مردم زلزله زده انجام داد. تهیه‌ی آذوقه و خوراک و سایر نیازهای کشاورزان از نظر وسایل زندگی، تمديد وام‌های سررسید شده‌ی آنان، تهیه‌ی بذر برای کشت پاییزی اعضای شرکت‌های تعاونی مناطق زلزله زده، پرداخت وام‌های جدید با نرخ بهره‌ی ۴٪، تعمیر خانه‌های مسکونی آنان، لایه رویی و تعمیر قنات‌ها و حفر ۶ حلقه چاه از دیگر اقدامات انجام شده وزارت اصلاحات ارضی و تعاون روستایی در روستاهای حوزه عمل شرکت‌های تعاونی مناطق زلزله زده بیرجند در سال ۱۳۴۷ ش. بود (وزارت اصلاحات ارضی و تعاون روستایی، ۱۳۴۷: ۱-۸). در این مرحله نیز همانند دو مرحله‌ی قبل، شماری از مالکان شهرستان بیرجند برای این که از تقسیم املاک خود جلوگیری کنند، اراضی‌شان را کشت ماشینی نمودند. از جمله روستاهایی که در طی این مرحله از اصلاحات ارضی کشت ماشینی شدند عبارت از: روستای یزدان واقع در بخش زیرکوه قاین، روستای علی‌آباد واقع در بخش شهباد بیرجند، روستای حسین‌آباد خطیبی واقع در بخش زیرکوه قاین و روستای اکبرآباد واقع در بخش ۴ بیرجند بودند. در تمامی این روستاها زارعان به‌صورت کارگر روی اراضی مالکان کار می‌کردند و در مقابل آن به‌صورت روزانه و یا ماهیانه دست‌مزد دریافت می‌کردند و کلیه‌ی عملیات کشاورزی در آن روستاها با تراکتور، خرمن‌کوب،

دیسک و کودکشی با تریلی انجام می‌شد. مثلاً روستای علی‌آباد با شماره پلاک ۸۳۱ اصلی واقع در بخش شهاباد بیرجند مقدار ۷ سهم از ۱۴ سهم این روستا متعلق به زهره علم بود که در تاریخ ۱۳۴۸/۸/۱۴ از طرف سازمان اصلاحات ارضی و تعاون روستایی شهرستان بیرجند کشت ماشینی تشخیص داده شد. مهندس فرخنده‌یی معاون اداره اصلاحات ارضی و تعاون روستایی خراسان و بیژن طاهریان رئیس اداره اصلاحات ارضی و تعاون روستایی بیرجند و محمدحسین برات‌زاده عضو کمیسیون تشخیص کشت ماشینی شهرستان بیرجند به منظور رسیدگی به وضع روستای علی‌آباد به آن‌جا رفتند و آنان در مورد نحوه بهره‌برداری از اراضی روستا سؤالاتی از روستاییان پرسیدند: ۱- چند سال است که شما زارع این روستا هستید و نحوه بهره‌برداری و تقسیم محصول در این جا، به چه ترتیبی است؟ زارعان پاسخ دادند که حدود ۱۰ سال است به شکل کارگر کار می‌کنیم. زارع نبوده و نیستیم و در مقابل کار، ماهیانه برای هر نفر کارگر ۲۵ من گندم و ۱۵ من جو و ۵۰۰ ریال وجوه نقد و ۴ خروار کاه در آخر سال در موقع برداشت محصول (خرمن) دریافت می‌کنیم و بسته به نوع کار و فصول زراعی، تعداد ما کارگران تغییر می‌کند. کشاورزی با تراکتور، خرمن‌کوب، دیسک و کودکشی با تریلی انجام می‌شود و وظیفه‌ی ما کارگران، فقط آبیاری و وجین کردن و درو محصولات است. منبع آب روستا قنات می‌باشد. مالک و سایر خرده مالکان تصمیم به حفر چاه عمیق دارند. بر این اساس بود که اعضای کمیسیون تشخیص کشت ماشینی حدود ۴۵ هکتار از اراضی علی‌آباد را که از قبل از تاریخ ۴۰/۱۰/۱۹ ش. که به وسیله‌ی کارگر کشاورزی و با استفاده از ماشین‌آلات کشاورزی زراعت می‌شد کشت ماشینی تشخیص دادند و آن‌جا مشمول قانون اصلاحات ارضی نشد (آستان قدس رضوی. سازمان اسناد، شماره سند ۷۵۰۴: ۷۱-۷۶). از نمونه روستاهایی که در مرحله سوم اصلاحات ارضی به زارعان منتقل و به آنها فروخته شد می‌توان به روستاهایی مانند صلیانی واقع در دهستان نیم‌بلوک بخش قاین شهرستان بیرجند که متعلق به بلقیس دختر شوکت‌الملک بود که ۲ سهم از ۱۴ سهم روستا متعلق به او بود که توسط ورثه‌اش به سازمان اصلاحات ارضی خراسان واگذار شد. هم‌چنین در این روستا زهره علم خواهر بلی از کل ۱۴ سهم روستا ۲ سهمی که متعلق به خودش بود

را به سازمان اصلاحات ارضی داد. علاوه بر این، این دو خواهر در روستای آب‌کوه خضری دهستان نیم‌بلوک بخش قاین دارای سهم بودند. کل سهام این روستا ۲۸۸۰ سهم بود که بلی ۵۶۴ سهم از مقدار سهام خود و زهره ۱۲ سهم خود را به سازمان اصلاحات ارضی خراسان واگذار کردند (آستان قدس رضوی. سازمان اسناد، سند شماره ۸۰۸۵). سهم بلی از روستای صلابانی به مبلغ ۹۹۰۲۴۸ ریال خریداری شد و قرار شد خریدار آن را در طی ۱۵ قسط به ورثه‌ی بلی پرداخت کند و مبلغ هر قسط ۷۰۷۳۲ ریال بود. قسط اول در همان ابتدا از خریدار گرفته شد ولی باقی اقساط قرار شد که هر سال در تاریخ ۵/۲۸ هر سال به حساب فروشنده واریز شود. پرداخت قسط دوم ۱۳۴۹/۵/۲۸ تعیین گردید و آخرین قسط باید در ۱۳۶۲/۵/۲۸ پرداخت می‌شد. هم‌چنین سهم بلی از روستای آب‌کوه خضری به مبلغ ۴۶۶۷۶۰ ریال از ورثه‌ی او خریداری شد و پول آن‌جا نیز باید در طی ۱۵ قسط و هر قسط به ارزش ۳۳۳۴۰ ریال در تاریخ ۵/۲۸ هر سال پرداخت می‌شد و آخرین قسط باید در سال ۱۳۶۲ ش. پرداخت می‌شد. در مورد قیمت و اقساط املاک زهره علم، سندی موجود نبود (آستان قدس رضوی. سازمان اسناد، سند شماره ۷۰۷۶). زارعان بیرجند که در نتیجه‌ی مرحله سوم اصلاحات ارضی صاحب زمین شدند اقساط خود را به موقع پرداخت نمی‌کردند. به‌طوری که محمد حسن اعلم، در طی یک نامه‌ای به مهندس طاهری رئیس اداره اصلاحات ارضی بیرجند بیان کرد که روستاها به موقع واگذار شد و اسناد آن‌ها تنظیم گردید؛ اما قسط اول هنوز پرداخت نشده است. او خواستار پرداخت به موقع اقساط و قسط اول شد و تأکید کرد که پرداخت اقساط نباید به تأخیر بیفتد. او این درخواست را در تاریخ ۴۹/۳/۱۴ ش. تنظیم و به سازمان اصلاحات ارضی و تعاون روستایی بیرجند فرستاد (آستان قدس رضوی. سازمان اسناد، سند شماره ۵۹۱۹). هم‌چنین در روستای صلابانی خدیجه علم، خلیل الله خزیمه، عیسی خزیمه، سودابه خزیمه و اسماعیل خزیمه هر کدام داری ۲ سهم بودند، آن‌ها نیز سهام خود را به سازمان اصلاحات ارضی واگذار کردند. این روستا کاملاً مشمول مرحله ی سوم اصلاحات ارضی شد و تمامی اراضی آن‌جا از دست مالکان‌شان خارج و به زارعان واگذار شد (آستان قدس رضوی. سازمان اسناد، سند شماره ۷۵۰۴). روستای بهلگرد که

در مرحله‌ی دوم اصلاحات ارضی اجاره داده شده بود، در این مرحله مشمول بند فروش شد و به زارعانی که آن‌جا را اجاره کرده بودند فروخته شد. ضریب منطقه بهلگرد ۱۳۰ بود که با ضرب کردن ضریب منطقه در میزان مالیات پرداختی مالکان، قیمت اراضی آن‌ها مشخص شد. یکی از مالکان این روستا ۱۶ سهم از کل ۹۶۰ سهم روستا را داشت و او به میزان ۱۶۳/۴۸۱۶ ریال مالیات پرداخت کرده بود که براساس این مقدار مالیات و ضریب منطقه، قیمت زمین واگذاری‌اش به دولت تعیین شد و قرار شد که خریدار، پول زمین را در طی ۱۴ قسط ۱۲ ساله به مالک پرداخت کند و ارزش زمین این مالک ۲۱۲۵۲ ریال تعیین شد (اداره‌ی کل جهاد کشاورزی شهرستان بیرجند اسناد مربوط به اداره اصلاحات ارضی). هر یک از مالکان این روستا قبل از واگذاری اراضی خود به دولت، اراضی خود را اندازه‌گیری کردند و میزان اراضی زیر کشت و بایر و موات خود را مشخص و آمار آن را به سازمان اصلاحات ارضی شهرستان دادند تا سازمان اصلاحات ارضی تعیین کند که اراضی آن‌ها مشمول مرحله‌ی سوم اصلاحات ارضی می‌شود یا نمی‌شود (اداره کل جهاد کشاورزی بیرجند اسناد مربوط به اداره اصلاحات ارضی).

نتیجه

برنامه اصلاحات ارضی که در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۱ ش. در دوره‌ی پهلوی دوم (محمدرضا شاه) اجرا شد، یک جریان کلی و سراسری بود و سراسر کشور از جمله شهرستان بیرجند را فراگرفت. از همان سال‌های اولیه‌ی اجرای برنامه اصلاحات ارضی، این برنامه در بیرجند نیز اجرا شد. اصلاحات ارضی سه مرحله داشت، که هر سه مرحله‌ی آن در این منطقه به اجرا درآمد. براساس مطالعات انجام شده در مرحله‌ی اول اصلاحات ارضی در بیرجند، آن دسته از مالکان که املاک آن‌ها از شش‌دانگ بیشتر بود، با حفظ یک روستای شش‌دانگ و یا شش‌دانگ پراکنده در روستاهای مختلف، بقیه اراضی‌شان مشمول اصلاحات ارضی می‌شد و باید به دولت واگذار می‌کردند، اما مالکان بیرجند بیشتر از یک روستای شش‌دانگ را برای خود حفظ کردند و مقدار بسیار کمی از اراضی خود را به دولت واگذار کردند. در این مرحله اراضی خریداری شده توسط

دولت میان زارعان صاحب نسق تقسیم شد. در بیرجند در جریان اجرای برنامه اصلاحات ارضی، فقط اراضی آبی میان زارعان تقسیم گردید؛ زیرا اراضی دیم به علت خشک بودن منطقه و کمبود آب، ارزش اقتصادی چندانی نداشت و آن‌ها به تمامی روستاییان تعلق داشت. در مرحله‌ی اول اصلاحات ارضی در بیرجند، تقسیم زمین نابرابر صورت گرفت؛ زیرا برخی از روستاییان در این جریان سه تا چهار هکتار زمین آبی و برخی دیگر یک و گاهی کم‌تر از یک هکتار زمین آبی دریافت کردند. در این مرحله در بیرجند، علاوه بر تقسیم زمین میان روستاییان، قنات، حقایه و چشمه نیز تقسیم شد، یعنی آن‌ها علاوه بر زمین، صاحب آب نیز شدند. مرحله‌ی اول اصلاحات ارضی در بیرجند چندان گسترده نبود و فقط ۱۰ روستا شامل شد. اراضی خریداری شده بلافاصله به زارعان منتقل و به نام آن‌ها سند مالکیت صادر شد. کسانی که در بیرجند در این مرحله صاحب زمین شدند پول زمین را در طی ۱۴ قسط ۱۵ ساله پرداختند. روستاییان بیرجند نسبت به دیگر زارعان سراسر کشور، تمامی اقساط خود را مرتب پرداخت می‌نمودند. در این مرحله، دولت به مالکان اجازه داد با ماشینی کردن اراضی خود از تقسیم آن‌ها جلوگیری کنند. برای این اساس شماری از مالکان بیرجند با ماشینی کردن اراضی‌شان از تقسیم آن‌ها جلوگیری نمودند، که در این زمینه می‌توان به خاندان علم اشاره کرد. از آنجایی که مالکیت بیشتر اراضی این منطقه، در دست خاندان علم بود و آن‌ها تمایل زیادی به واگذاری اراضی خود به زارعان نداشتند و در نتیجه، با استفاده از مفرهای قانونی که دولت برای حفظ مالکیت مالکان فراهم کرده بود، موفق به حفظ اراضی خود شدند. در واقع، آن‌ها در این مرحله بیشتر از یک روستای شش‌دانگ را برای خود نگه داشتند. گروه دیگر مالکان منطقه که نفوذ و قدرت سیاسی نداشتند و از طرفی تابع حکومت مرکزی بودند، اراضی خود را به دولت واگذار کردند و براساس مقدار مالیاتی که مرتب پرداخت کرده بودند، پول زمین‌هایشان را دریافت نمودند.

مرحله دوم اصلاحات ارضی بیشتر روی شکل اجاره‌داری تمرکز یافته بود و در جهت حفظ مالکیت مالکان اجرا شد. در این مرحله، مالکان بیرجند مانند مالکان سراسر کشور از میان ۵ بند الحاقی به قانون اصلاحات ارضی باید یکی را انتخاب می‌کردند. از میان

۵ راه حل پیشنهاد شده اکثر آن‌ها بند اول، یعنی اجاره را انتخاب و با این کار، مالکیت اراضی‌شان را حفظ نمودند. زارعان بعد از اجاره اراضی، باید سالیانه مال الاجاره آن‌ها را به صورت نقدی و جنسی پرداخت می‌کردند، اما از آن جایی که منطقه خشک بود برخی از زارعان، به علت خشکسالی قادر به پرداخت مال الاجاره‌ی خود نبودند. بعد از بند اجاره، بند چهارم یعنی تشکیل واحد سهامی زراعی توسط مالکان بیرجند انتخاب شد. در واقع، مالکان بیرجند با انتخاب این بند، باعث حفظ نظام بهره‌برداری به شیوه‌ی سهم بری شدند. براساس این بند، مالک و زارع یک واحد سهامی زراعی ایجاد کردند و اراضی را به شیوه‌ی سهم‌بری زیر کشت می‌بردند و محصولات به دست آمده را براساس میزان سهام خود در آن واحد زراعی تقسیم می‌کردند. در بیرجند در مرحله دوم اصلاحات ارضی، مالکان کمتر بند فروش را انتخاب کردند. در نتیجه، میزان اراضی فروخته شده به زارعان در این مرحله نسبت به مرحله اول، اصلاحات ارضی بسیار کم بود. در این مرحله نیز مانند مرحله اول، شماری از مالکان این منطقه برای این که از تقسیم اراضی‌شان جلوگیری کنند آن‌ها را کشت ماشینی کردند تا مشمول هیچ یک از بندهای الحاقی نشوند. اراضی توسط سازمان اصلاحات ارضی بیرجند کشت ماشینی شناخته می‌شد که در آن‌ها از کارگر مزدبگیر و وسایل کشاورزی موتوری نظیر تراکتور، کمباین، دیسک و گلاوآهن استفاده می‌شد. خاندان علم در این مرحله نیز از طریق ماشینی کردن و یا با انتقال اراضی‌شان به اعضای خانواده‌شان، از تقسیم آن‌ها جلوگیری نمودند. هم‌چنین در مرحله دوم، به وضع زارعانی که در اراضی وقفی کار می‌کردند نیز توجه شد و قرار شد اراضی وقفی نیز به زارعانی که روی آن کار می‌کنند فروخته و یا اجاره داده شود. اداره اوقاف شهرستان بیرجند، تمامی اراضی وقف عام موجود در این شهرستان را در عوض مال الاجاره نقدی و جنسی به زارعانی که روی آن‌ها کار می‌کردند اجاره داد. به طور کلی با اجرای مرحله دوم اصلاحات ارضی در بیرجند، اکثر مالکان آن‌جا اراضی‌شان را اجاره دادند، با این وجود اراضی اجاره داده شده‌ی اداره اوقاف بیشتر از مالکان بود و بعد از بند اجاره، ایجاد واحدهای سهامی زراعی بیشتر توسط آن‌ها انتخاب شد. بند اجاره در مرحله‌ی دوم باعث افزایش نارضایتی زارعان شد به گونه‌ای که دولت برای حل آن،

مرحله سوم اصلاحات ارضی را به اجرا گذاشت. در این مرحله مالکان باید کلیه اراضی اجاره داده شده‌ی خود را به زارعان می‌فروختند. مرحله سوم اصلاحات ارضی در بیرجند نیز اجرا شد و تمامی اراضی که در مرحله قبل، به رعایا اجاره داده شده بود به آن‌ها فروخته شد. از آنجایی که در مرحله قبل بیشتر اراضی وقفی اجاره داده شد، در نتیجه در این مرحله، بیشتر آن‌ها به روستاییان واگذار شد و هم‌چنین در این مرحله، تعداد زیادی از اراضی که مجهول‌المالک بود به زارعان فروخته شد. به‌طور کلی در مرحله سوم اصلاحات ارضی در بیرجند، بیشتر اراضی وقفی و اراضی که مجهول‌المالک بودند به روستاییان فروخته شد و شمار مالکانی که اراضی‌شان را به روستاییان دادند بسیار کم بود. در این مرحله نیز شماری از مالکان بیرجند، با ماشینی کردن اراضی خود از تقسیم آن‌ها جلوگیری کردند. در این مرحله، دولت علاوه بر فروش و دادن زمین به کشاورزان، به‌دنبال افزایش تولید محصولات کشاورزی و افزایش درآمد سرانه خانوار کشاورز و حل مسأله قطعه قطعه بودن اراضی کشاورزی که ناشی از اجرای برنامه اصلاحات ارضی بود برآمد و بدین منظور واحدهای بزرگ تولید، مانند شرکت‌های سهامی زراعی و تعاونی‌های تولید و کشت و صنعت‌ها را ایجاد کرد. به‌دنبال این تصمیم و بعد از زلزله شهریور سال ۱۳۴۷ ش. در این منطقه شرکت سهامی زراعی نیم‌بلوک بالا و پایین قاینات تأسیس شد. شرکت سهامی زراعی نیم‌بلوک بالا و پایین قاینات یکی از موفق‌ترین شرکت‌های سهامی کشور تا انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ ش. بود؛ به‌گونه‌ای که این شرکت در جریان انقلاب منحل شد ولی بعد به درخواست اعضاء، دوباره احیا شد. با ایجاد این دو شرکت، سطح اراضی زیر کشت آبی و دیمی روستاهای حوزه‌ی عمل شرکت افزایش یافت و کشاورزی ماشینی جای کشاورزی سنتی را گرفت و در نتیجه، میزان درآمد روستاییان که در این دو شرکت دارای سهام بودند نیز افزایش یافت.

به‌طور کلی اجرای محدود و پراکنده‌ی برنامه‌ی اصلاحات ارضی در بیرجند نتوانست نظام ارباب - رعیتی را از بین ببرد و نظام زمین‌داری را دگرگون کند؛ زیرا مالکان بیرجند، به‌خصوص خاندان علم که از بزرگ مالکان منطقه بودند با اجرای برنامه اصلاحات ارضی، چیزی از املاک و اراضی خود را از دست ندادند و آن‌ها با استفاده از مفرهای قانونی و

ماشینی کردن اراضی‌شان و ترفند و نفوذ سیاسی خود در دستگاه حکومت، توانستند اراضی خود را از تقسیم حفظ نمایند. بنابراین اجرای برنامه اصلاحات ارضی در بیرجند، بسیار محدود و پراکنده بود و روستاییان زیادی را در بر نگرفت. روستاییان شهرستان بیرجند در جریان اصلاحات ارضی، متوسط زمینی را که برای معاش یک خانوار لازم بود، کسب نکردند. در نتیجه، اصلاحات ارضی نتوانست درآمد آن‌ها را از زراعت افزایش دهد، به گونه‌ای که اکثر آن‌ها جزء کشاورزی به مشاغل دیگر از جمله دامداری، تولید صنایع دستی و به کارگری در روستا و شهر پرداختند.

منابع

۱. ازکیا، مصطفی (۱۳۴۶). *منوگرافی حاجی آباد، بررسی اقتصادی اجتماعی روستاهای بیرجند*. دانشگاه تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات روستایی.
۲. ----- (۱۳۷۰ الف). *جامعه‌شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران*. تهران: اطلاعات.
۳. ----- (۱۳۷۰ ب). *مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی توسعه روستایی*. تهران: اطلاعات.
۴. اداره کل اصلاحات ارضی و تعاون روستایی خراسان (۱۳۴۹). *فعالیت‌های اداره کل اصلاحات ارضی و تعاون روستایی خراسان*. مشهد: اداره کل اصلاحات ارضی و تعاون روستایی خراسان.
۵. اداره کل امور عشایر خراسان (۱۳۷۴). *وضعیت اجتماعی و زیست‌بوم زیرکوه قاینات*. جهاد سازندگی، جهاد کشاورزی خراسان.
۶. بذرافشان، س. (۱۳۹۰). "بررسی نقش خدمات شرکت‌های تعاونی تولید روستایی بر وضعیت اجتماعی و اقتصادی اعضا". پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند.
۷. بیل، جیمز آلین (۱۳۷۸). *سیاست در ایران، گروه‌ها و طبقات و نوسازی*. ترجمه علی مرشدی‌زاده. تهران: اختران.
۸. پورافکاری، نصرت الله (۱۳۵۲). *جامعه‌شناسی روستایی، روش پژوهش در*

روستاها. بی جا: بی نا.

۹. تجدد، حسین (۱۳۸۷). "پیامدهای مثبت و منفی اجرای اصلاحات ارضی در ایران". نشریه ادبیات و زبان‌ها، حافظ. ش ۵۴ (تابستان): ۵۰-۵۶.

۱۰. خلجی، عباس (۱۳۸۱). اصلاحات آمریکایی و قیام ۱۵ خرداد. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

۱۱. دانشگاه تهران. مؤسسه‌ی مطالعات و تحقیقات اجتماعی. بخش روستایی (۱۳۴۶). بررسی وضعیت اقتصادی و اجتماعی روستاهای بیرجند. تهران: دانشگاه تهران. مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی. بخش روستایی.

۱۲. ----- (۱۳۴۸). بررسی نتایج اصلاحات ارضی در بیرجند، قصر شیرین، همدان، سنندج، گرمسار، گلپایگان و ساری. تهران: دانشگاه تهران. مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی. بخش روستایی.

۱۳. سعیدیان، عبدالحسین (۱۳۷۸). دایره‌المعارف نو، ج ۱. تهران: علم و زندگی.

۱۴. سلیمان دارابی، حجت (۱۳۸۴). "انقلاب اسلامی برای ایران چه کرد؟ اصلاحات ارضی، نابودی اقتصاد کشاورزی و از بین رفتن امنیت غذایی ایران در دوران پهلوی". نشریه تاریخ، ۱۵ خرداد، ش ۶ (زمستان): ۱۷۰-۲۰۰.

۱۵. سوداگر، محمدرضا (۱۳۶۹). رشد روابط سرمایه‌داری در ایران (مرحله گسترش) ۱۳۵۷-۱۳۴۲. تهران: شعله اندیشه.

۱۶. شیخ‌زاده، م. (۱۳۹۰). "تحلیل عوامل مؤثر بر گرایش کشاورزان در واگذاری اراضی به شرکت‌های سهامی زراعی در استان خراسان جنوبی". پایان نامه کارشناسی ارشد ترویج و آموزش کشاورزی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد بیرجند.

۱۷. طالب، مهدی (۱۳۶۸). "عوامل مؤثر در مهاجرت روستایی در ایران". نشریه جامعه‌شناسی و علوم اجتماعی، رشد آموزش علوم اجتماعی، ش ۲ (زمستان): ۱۴-۲۰.

۱۸. طلوعی، محمود (۱۳۷۶). بازیگران عصر پهلوی از فروغی تا فرو دست، ج ۱. تهران: نشر علم.

۱۹. ----- (۱۳۸۳). *چهره‌ی واقعی علم*. تهران: علم.
۲۰. عجمی، اسماعیل (۱۳۴۸). "اثرات اصلاحات ارضی". *نشریه ادبیات و زبان‌ها*، خرد و کوشش، ش ۱۱ (پاییز): ۲۵-۴۷.
۲۱. علم، اسدالله (۱۳۷۷). یادداشت‌های علم از ۴۷/۱۱/۲۴ تا ۱۳۴۸/۱۲/۲۹ ش. گردآوری علی نقی عالیخانی. تهران: کتاب سرا.
۲۲. فوران، جان (۱۳۷۷). *تاریخ تحولات اجتماعی ایران از سال ۱۵۰۰ م. تا انقلاب*. احمد تدین. تهران: خدمات فرهنگی رسا.
۲۳. مؤمنی، باقر (۱۳۵۹). *مسأله ارضی و جنگ طبقاتی در ایران*. تهران: نشر مرکز.
۲۴. مؤسسه‌ی مطالعات و پژوهش‌های سیاسی (۱۳۶۹). *ظهور و سقوط، جستارهایی از تاریخ معاصر ایران*، ج ۲. تهران: اطلاعات.
۲۵. میکانیکی، جواد (۱۳۷۲). طرح پژوهشی بررسی روند تحولات مکانی- فضایی شهر بیرجند با تأکید بر ماهیت مناسبات شهر و روستا. بیرجند: دانشگاه بیرجند.
۲۶. وزارت اصلاحات ارضی و تعاون روستایی (۱۳۴۷). گزارش اقدامات انجام شده در دهات حوزه عمل شرکت‌های تعاونی روستایی زلزله زده خراسان. بی جا: وزارت کل اصلاحات ارضی کشور.
۲۷. ----- (۱۳۴۸). گزارش فعالیت‌های یازده ماهه شرکت‌های سهامی زراعی نیم بلوک بالا و پایین. وزارت کل اصلاحات ارضی کشور. تهران: وزارت اصلاحات ارضی و تعاون روستایی.
۲۸. وزارت کشاورزی. اطلاعات و روابط عمومی (۱۳۴۰). *اصلاحات ارضی در ایران*. تهران: وزارت کشاورزی.
۲۹. هالیدی، فرد (۱۳۵۸). *دیکتاتوری و توسعه سرمایه‌داری در ایران*. تهران: امیرکبیر.
۳۰. هوگلاند، اریک ج. (۱۳۸۱). *زمین و انقلاب در ایران از ۱۳۴۰ تا ۱۳۶۰*. ترجمه فیروزه مهاجر. تهران: پژوهش شیرازه.

اسناد:

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج ۱۰. ایران، سند شماره ۳۲۰۰/۲۵۰، سند شماره

۱۲۱۹۶/۳۲۰، سند شماره ۱۲۱۸۱/۳۲۰، سند شماره ۱۲۱۵۹/۳۲۰.
سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۸۰۸۵، سند
شماره ۳۱۶۹۴، سند شماره ۷۴۱۷، سند شماره ۷۳۴۳۶، سند شماره ۵۹۱۹، سند
شماره ۵۸۰۸، سند شماره ۷۵۰۴، سند شماره ۷۰۷۶.

اهمیت اسناد آرشیوی در پژوهش‌های تاریخ محلی خراسان

(اسناد آستان قدس رضوی درباره جنگ جهانی دوم)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۷/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۰/۵

ابوالفضل حسن‌آبادی^۱

چکیده

آرشیوهای محلی از منابع مهم اطلاعاتی در تحقیقات تاریخی هستند و میزان غنای این آرشیوها، ارتباط مستقیمی با افزایش پژوهش‌های تاریخی در یک منطقه دارند. در این مقاله، ابتدا تعریفی از تاریخ محلی و جنبه‌های مختلف آن ارائه می‌گردد. در ادامه با انتخاب جنگ جهانی دوم به‌عنوان یک موضوع مورد مطالعه آرشیوی، به جایگاه آرشیوهای محلی منطقه‌ای و ارزش اسناد آن‌ها در حوادث تاریخی با توجه به اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس درباره جنگ جهانی دوم پرداخته می‌شود. ارزش این موضوع از آن روست که تاکنون کمتر به نقش محوری اسناد آرشیوهای محلی و نقش آرشیوها در مستندسازی و تولید منابع تاریخی توجه شده است. نتایج این مقاله می‌تواند تأکیدی بر لزوم نگاه‌های همه جانبه به اسناد آرشیوی با تکیه بر دیدگاه‌های محلی و منطقه‌ای باشد.

واژگان کلیدی: آرشیوهای محلی، مرکز اسناد آستان قدس رضوی، جنگ جهانی دوم، مشهد، خراسان.

۱. دکترای تاریخ محلی و مدیر امور اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی. ahassanabady1@yahoo.com

مقدمه

اسناد آرشیوی در زمره منابع مهم تاریخی به شمار می‌روند و خصوصاً زمانی که بر اساس یک منطقه جغرافیایی، دوره‌ی زمانی خاص و یا موضوعی دسته‌بندی شده باشند می‌توانند روشن‌کننده‌ی زوایای خاص تاریخی و تبیین‌کننده‌ی بسیاری از موضوعات باشند. بررسی تاریخ محلی خراسان در دوره‌ی معاصر نشان می‌دهد که توجه به اسناد تاریخی در تبیین وقایع تاریخی چندان مورد توجه نبوده است و نویسندگان تاریخ محلی، بیشتر به دنبال کلی‌گرایی در نگارش آثار خود بوده‌اند به نحوی که آثار کمی با استفاده از اسناد و منابع آرشیوی به نگارش درآمده است. نمونه عدم توجه به موضوع‌گرایی و عدم استفاده از اسناد آرشیوی، مسأله (پژوهش‌های مرتبط با) جنگ جهانی دوم می‌باشد. جنگ جهانی دوم حادثه‌ای است که در برهه‌ای از زمان تمام کشور ایران را تحت تأثیر خود قرار داده و بر کلیه‌ی شئون سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تأثیر گذاشت. متأسفانه به اندازه اهمیت و تأثیر آن، کارهای پژوهشی درخور توجهی صورت نگرفته است. به صورت کلی به جنگ جهانی دوم و تأثیرات آن در ایران پرداخته است. واقعیت این است که درباره جنگ جهانی دوم و جنبه‌های مختلف آن در همه ابعاد، کار خاصی صورت نگرفته است چه برای مخاطبان عام آن که باید بدانند در یک برهه از زمان، واقعه مهم که نیمی از دنیا درگیر آن بوده‌اند چه تأثیراتی بر کشور آن‌ها داشته است و چه برای مخاطبان خاص که باید درباره علل و پیامدهای خاص و نقش کشور ایران در این جنگ بیشتر بدانند. در مورد جنگ جهانی دوم و اثرات آن بر مشهد و خراسان هم کار درخور و مستقلی انجام نشده است و در کتاب‌هایی که درباره جنگ جهانی دوم نوشته شده، اشاراتی هم به خراسان شده است از جمله در کتاب‌های جنگ جهانی در ایران (اسکرین، ۱۳۶۳) و به‌طور اخص در چند کار سندی مهم که در چند سال اخیر درباره جنگ جهانی دوم انجام شده (قطبی، ۱۳۸۱؛ راعی گلوچه و دیگران، ۱۳۹۰؛ بایگی، ۱۳۹۲) اسنادی از خراسان به چاپ رسیده است. در قسمت مقالات آثار زیادی به چاپ نرسیده است از جمله می‌توان به کنسولگری‌های خارجی در خراسان (رمضانی، ۱۳۸۵) دستاورد متفکین در سبزوار (شمس آبادی، ۱۳۹۱) و مطالب دنباله‌دار آقای آذری در هفته نامه

تاریخ شفاهی در سال ۱۳۹۲ اشاره نمود. با بررسی پژوهش‌های انجام شده مشخص می‌گردد که تاکنون به این برهه خاص تاریخی در خراسان توجهی نشده است. علی‌رغم آن که به لحاظ زمانی تاریخ معاصر محسوب شده و اندکی از حوادث آن قابل بازیابی می‌باشد. در حالی که در برخی از دیگر مناطق، از جمله فارس (سیف‌پورفاطمی، ۱۳۷۹) و شمال (ظهیرنژاد ارشادی، ۱۳۷۵) کارهای مهم‌تری انجام شده است. چه عواملی باعث شده تا چنانچه باید به مسائل محلی و منطقه‌ای توجه گردد؟ آیا اسناد آرشیوی محلی و منابع با ارزش مانند روزنامه‌ها در اختیار محققان نمی‌باشد؟ آیا مورخان خاص این دوره مهم تاریخی وجود ندارند؟ آیا اسناد موجود در آرشیوها در این زمینه به‌درستی دسته‌بندی و آماده‌سازی نشده‌اند؟ آیا روش‌شناسی و موضوع‌یابی خاصی در زمینه مطالعات جنگ جهانی دوم صورت نگرفته است؟ در این مقاله ابتدا در باب تاریخ محلی خراسان و مهم‌ترین موضوعات مطرح در کتاب‌های تاریخ محلی توضیحاتی داده می‌شود و در ادامه با در نظر گرفتن این واقعیت که منابع در دسترس موجود به‌طور صحیحی در مستندسازی تاریخ جنگ جهانی دوم در خراسان به کار برده نشده، سعی خواهیم کرد تا ضمن ارائه تعاریفی از تاریخ محلی و تبیین مرزهای مطالعاتی حوزه پژوهشی آن به اهمیت اسناد آرشیوهای محلی موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی پرداخته و پیشنهاداتی را برای استفاده از تاریخ محلی در مستندسازی صحیح وقایع این چنینی و ارائه آن به مخاطبان ارائه گردد.

تاریخ محلی و اهمیت ساختاری آن

نگارش تاریخ در ابعاد کوچک به اسناد، منابع و محتوای آن معنای متفاوتی می‌بخشد و دیدگاه‌های جدیدی را برای محلی‌کاران ایجاد می‌کند. هر محلی ساختار و ویژگی‌های خاص خود را دارد که آن را از همسایه خود متمایز می‌کند و یا تشابهاتی که گذشته‌ای همسان سایر محلات را تداعی می‌کند و مورخان محلی کار هستند که نسبت به این مسائل باید خودآگاهی داشته باشند. مورخ محلی کار به علت حس تعلق و انگیزه‌ای که در نگارش نوشته خود دارد خودش را مسؤول پیگیری عوامل مهم در حوزه مورد بررسی می‌داند. او ضمن بازبینی

مسائل مهم از کوچک‌ترین نکات قابل بررسی نیز نمی‌گذرد. نگاه ریز بینانه کسانی که در زمینه تاریخ محلی کار می‌کنند باعث می‌شود تا آن چیزهای متفاوتی از بقیه را ببینند و تحلیل‌های دقیق‌تری را ارائه دهند. خانواده‌ها، رجال برجسته، مشاغل و اصناف، خیابان‌ها و کوچه‌ها می‌تواند در ذیل تاریخ محلی قرار گیرد (Finberg, 1962: 125) تغییرات رخ داده تغییر مرزها در دوره‌های مختلف، تغییرات در سبک زندگی، تفریحات و سرگرمی‌ها، ثروت و فقر و نیازهای انسانی می‌تواند در ذیل تاریخ محلی قرار گیرد (kammen, 2003: 50). کاهش یا افزایش جمعیت، تغییرات در ساختار جمعیتی، نسبت میان شاخص‌های جمعیتی در یک محل و زمان خاص، قحطی، مهاجران و ساختارهای جمعیتی جزء موضوعات مورد توجه تاریخ محلی است. علاوه بر ساختارهای جمعیتی، توجه به محل و اجزاء مرتبط با آن و چگونگی ارتباط با شاخص جمعیتی بخش عمده‌ای از موضوعات محل‌نگاری را در برمی‌گیرد. اغلب موضوعاتی که در ذیل تاریخ‌نگاری محلی مطرح می‌گردد مسائلی است که اغلب پیش پا افتاده و یا مبهم است که همراه با تغییر سریع ساختارهای زندگی انسانی و حواشی مرتبط به آن، دستخوش تحول می‌گردد به نحوی که در تاریخ محلی، همواره موضوعات نو قابل طرحی پیدا می‌شود که کمتر در نگاه سایر مورخان می‌تواند مورد توجه قرار گیرد. احداث یک خیابان، پارک، مسجد، فرهنگسرا ممکن است در کوتاه مدت تغییراتی در محل بگذارد که کمتر در دید قرار گیرد، اما تاریخ محلی است که با موضوع قرار دادن آن به آن روح می‌بخشد. عمق پژوهش‌های تاریخ محلی می‌تواند در موضوعات مختلف و زمینه‌های متفاوتی صورت گیرد. به عنوان مثال، تاریخ اقتصادی در زمره موضوعات مهم تاریخ محلی می‌باشد. این موضوع می‌تواند از نحوه معیشت مردم، درآمد، مالیات مشاغل و اصناف تا یک مؤسسه اقتصادی را در بر گیرد. در پژوهش بر روی یک مؤسسه اقتصادی سؤالاتی مانند سال تأسیس، نحوه شکل‌گیری، کارگران، حقوق، بیمه، تأثیر آن بر اطراف و تغییرات تدریجی می‌تواند مورد توجه باشد. بررسی تاریخ محلی اقتصادی به ما اجازه می‌دهد تا رهیافت‌های خاصی را از میان انبوه اطلاعات ریز جمع‌آوری شده استخراج و راهنمایی‌هایی را برای آینده ارائه دهد. در واقع، با استفاده از تاریخ محلی است که می‌توان پژوهش‌های

دقیق و همه‌سویه‌ای را در جنبه‌ها و ابعاد مختلف یک موضوع یا دوره تاریخی انجام داد و از کنار هم چیدن اطلاعات جمع‌آوری شده، تصویر کاملی از آن ارائه نمود. در یک براینند کلی ویژگی‌های تاریخ محلی عبارتست از:

- با خواستها و نیازهای تاریخی مردم ارتباط نزدیک‌تری دارد.
- بیانگر قابلیت مفهوم‌سازی برای خواستها و نظرات
- قابلیت الگوسازی برای تغییرات در ساختارهای کوچک
- به نمایش درآورنده عقاید و دیدگاه‌ها در یک محیط کوچک
- مستندسازی وقایع و حوادث کوچک که قابلیت ارائه ندارند
- روش‌سازی برای استفاده از منابع که ظاهراً استفاده‌ی تاریخی ندارند
- نمایش ساختارهای فکری و ذهنی مردم یک محل
- هویت‌سازی و هویت‌یابی مشترک برای مردم یک محل
- ارائه تاریخ نزدیک به مردم و قابلیت ارتباط با گروه‌های مختلف جامعه
- قابلیت بررسی در یک محل و مکان از طریق ارائه تاریخ مشترک برای مردم
- پلی بین گذشته با حال و آینده
- برجسته‌سازی جنبه‌هایی از زندگی محلی که معمولاً دیده نمی‌شود

ملاحظات در باره تاریخ محلی خراسان در دوره‌ی معاصر

خراسان به لحاظ سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی تأثیر زیادی بر تاریخ کشور ایران داشته و این مسأله بر تاریخ‌نگاری محلی آن که یکی از غنی‌ترین مناطق محلی‌نگاری به‌شمار می‌رود، تأثیر مستقیم گذاشته است. موقعیت جغرافیایی خراسان و تنوع قومی و فرهنگی باعث شکل‌گیری شخصیت محلی‌نگاری ویژه شده و وجوه تمایزی به مؤلفه‌های تاریخ‌نگاری آن بخشیده است. بررسی کتاب‌های نگارش شده در زمینه تاریخ محلی خراسان نشان می‌دهد که تا انتهای دهه ۷۰ قرن حاضر، ۲۶۲ کتاب در دوره‌ی معاصر درباره‌ی تاریخ محلی خراسان نوشته شده است که ۶۸ کتاب تا دهه ۴۰، ۲۷ کتاب در دهه ۵۰، ۴۶ کتاب در دهه ۶۰ و ۱۲۱ کتاب در دهه ۷۰ نوشته شده است و از این تعداد

۱۰۰ کتاب مرتبط با کلیات تاریخ خراسان، ۵۲ کتاب درباره‌ی شهر مشهد و ۱۱۰ کتاب درباره‌ی شهرستان‌های استان خراسان می باشد (حسن آبادی، ۱۳۹۲: ۱۰۲). براینده کلی از وضعیت تاریخ محلی خراسان در دوره‌ی معاصر نشان می‌دهد که تاریخ محلی معاصر همانند گذشته تاریخ افتخارات، خوبی‌ها، اماکن تاریخی و رجال است. نویسندگان محلی کمتر به موضوعات منفی یا طرد شده جامعه پرداخته‌اند و بسیاری از انگیزه‌های نگارش تاریخ‌های محلی در دوره‌ی معاصر نسبت به دوره‌ی قبل تفاوتی نداشته و فقط با توجه به شرایط روز تغییراتی نموده است. در تاریخ معاصر حوادث سیاسی و وقایع تاریخی، بر نوع و شکل تاریخ‌نگاری خراسان اثر مستقیم دارد و بسیاری از تاریخ‌های محلی با محوریت مسائل سیاسی به نگارش درآمده است. اما در مجموع به حوادث سیاسی چنانچه باید پرداخته نشده است. علاوه بر آن، در تاریخ محلی معاصر خراسان کمتر چرایی، چگونگی و پرسش‌گری وجود دارد و بیشتر تمایل به تاریخ‌نگاری محلی عمومی و عامه‌پسند می‌باشد. غیر از شهر مشهد که گاهی به برخی موضوعات تاریخی در بعضی کتب پرداخته شده است در بیشتر شهرها کلی‌گرایی در نگارش کتاب‌ها، باعث شده تا بسیاری از موضوعات تاریخی مغفول بماند. تحلیل کلی محتوای کتاب‌های به نگارش درآمده نشان می‌دهد که بیشتر این کتاب‌ها توسط مورخان بومی با رویکرد تاریخ شهری و معرفی شهر نوشته شده است. در این کتاب‌ها اکثراً مؤلفین با استفاده از منابع قدیمی، تجربیات میدانی و استفاده‌ی کمتر از اسناد و منابع آرشیوی به تألیف پرداخته‌اند. نبود مراکز آرشیوی در این دوره‌ها، باعث شده تا اتکای نویسندگان بیشتر به داشته‌ها و یافته‌های خود باشد و چنانچه توانسته باشند اسناد شخصی از افراد بگیرند در کتاب‌های خود استفاده کرده‌اند، در حالی‌که کارهای انجام شده نسبت به قابلیت‌های موجود در منطقه کم اثر می‌باشد. سهم منابع آرشیوی مانند عکس و سند در نگارش کتاب‌های تاریخ محلی در استان‌های سه‌گانه خراسان اندک می‌باشد. به‌طور مثال، در استان خراسان جنوبی و خاصه بیرجند در ۱۵۰ سال اخیر، با توجه به قدرت‌گیری خاندان علم، موضوعات فراوانی برای کارکردن وجود دارد و تاریخ این منطقه به‌دلیل وجود ۱۸۰ هزار برگ اسناد خاندان علم در زمره‌ی مستندترین تاریخ‌های منطقه‌ای در کشور می‌باشد، اما

کمتر آثار شاخصی تاکنون درباره آن انجام شده است.

جدول ۱) پراکندگی نگارش کتاب‌های محلی در خراسان

نام شهر	تا پایان دهه ۴۰	دهه ۵۰	دهه ۶۰	دهه ۷۰	جمع کل
خراسان	۲۸	۱۶	۱۶	۴۰	۱۰۰
مشهد	۱۷	۶	۸	۲۱	۵۲
نیشابور	۶	۲	۳	۶	۱۷
قوچان	۳	—	۳	۷	۱۳
بیرجند	۲	—	۱	۱۰	۱۳
سبزوار	۳	—	۱	۵	۹
گناباد	۱	—	—	۶	۷
ترت جام	۲	۲	—	۲	۶
کلات	۱	—	۱	۱	۳
دره‌گز	—	—	۱	۱	۲
قائن	۱	—	۲	۶	۹
ترت حیدریه	—	—	—	۳	۳
فردوس	—	—	—	۳	۳
اسفراین	۲	—	—	۲	۴
بجستان	—	—	—	۱	۱
چناران	—	—	—	۲	۲
شیروان	—	—	—	۱	۱
کاشمر	۲	—	—	۱	۳
طیس	—	۱	۱۰	—	۱۱
بجنورد	—	—	—	۳	۳
جمع	۶۸	۲۷	۴۶	۱۲۱	۲۶۲

اسناد محلی جنگ جهانی دوم در مشهد

در این قسمت برای آن‌که مشخص شود در تاریخ محلی خراسان، میزان توجه به اسناد آرشیوی در موضوعات تاریخی تا چه اندازه کم می‌باشد به‌عنوان نمونه به اسناد آرشیوی جنگ جهانی دوم پرداخته می‌شود. آیا می‌شود مفهومی مانند تاریخ محلی جنگ جهانی دوم در ایران قائل شد؟ این موضوع چه ویژگی‌هایی می‌تواند داشته باشد؟ چگونه می‌توان ساختارهای محلی آن را در ایران بررسی کرد؟ آیا جنگ جهانی دوم

و اشغال ایران، اثرات یکسانی بر سراسر ایران داشته و مناطق تحت اشغال روس‌ها با مناطق تحت اشغال انگلیسی‌ها در شرایط یکسانی قرار داشته‌اند؟ آیا شرایط جنگی مناطقی مانند جنوب با شمال و شرق و میزان حضور نیروهای بیگانه و اثرات حضور آن‌ها در هر منطقه متفاوت بوده است؟ شرایط محلی چه اثری بر حضور نیروهای بیگانه داشته است؟ شکی نیست که جنگ جهانی دوم اثرات متفاوتی در مناطق مختلف در ایران داشته است. غیر از مسائل سیاسی که بعضاً باعث برکناری و فرار نیروهای سیاسی گردید مردم به زندگی عادی خود در این دوره پرداختند. بررسی اثرات این اشغال بر زندگی مردم در زمره‌ی موضوعاتی است که کمتر مورد توجه قرار گرفته، در حالی که بیشترین تأثیر را بر این قشر داشته است. رضایت یا نارضایتی مردم از این دوره تاریخی، موضوعی است که باید در هر منطقه با توجه به ویژگی‌های آن مورد توجه قرار گیرد. به طور مثال قحطی، گرسنگی و بدرفتاری نیروهای متفقین مسأله‌ای است که به‌طور عموم تاکنون در اذهان مردم نقش بسته است در صورتی که این مسأله در تمامی کشور به‌طور یکسان عمومیت نداشته است. در بررسی حضور روس‌ها در مشهد از فحوای اطلاعات شفاهی و اسناد موجود چنین بر نمی‌آید که بدرفتاری به مفهومی که در ذهن خیلی‌ها نقش بسته با مردم عادی صورت گرفته باشد در حالی که همین روس‌ها در مناطق دیگر رفتارهای متفاوتی داشته‌اند. چه عواملی باعث شده تا رفتارهای دوگانه در دو نقطه، متفاوت شکل بگیرد؟ از طرفی، منابع یکسانی برای بررسی اثرات در همه مناطق وجود ندارد. در مناطقی مانند مشهد، روس‌ها اقدام به انتشار نشریه‌ی خاص می‌نمایند تا بیانگر دیدگاه‌های آن‌ها باشد و از طریق ابزار فرهنگی مانند سینما، سعی می‌کنند تا زمینه‌های حضور خود را تقویت نمایند و از طرفی دیگر، پایه‌های حضور خود را با تقویت زیرشاخه‌های سیاسی خود (حزب توده) تقویت می‌نمایند و با عدم ممانعت از برگزاری مراسم مذهبی، افکار خسته مردم از ممانعت‌های رضاخان را به طرف خود جلب می‌کنند. در شهری مانند مشهد، امکان دارد مسأله‌ای مانند قحطی و کمبودها و حتی نوع آن با تهران یا جنوب ایران متفاوت باشد. در مورد وضعیت بهداشتی به‌طور نمونه، آمارگیری از تعداد مریض‌ها، بودجه و نوع امراض این دوره می‌توان دریافت حضور بیگانگان چه

تأثیری بر این مسأله در شهر مشهد داشته است. آیا باعث بهبود یا بدتر شدن آن شده و یا حضور پزشکان خارجی در وضعیت بهداشتی تأثیر داشته است؟ تأثیر حضور متفقیین بر کارکرد مؤسسات اقتصادی چگونه بوده است؟ طرح این سؤالات، زمینه‌ساز معرفی اسنادی است که از آن به عنوان اسناد محلی جنگ جهانی دوم در خراسان یاد می‌شود و کمتر مورد توجه قرار گرفته است. ارزش اطلاعاتی این اسناد از آن روست که منشأ تولید آن‌ها یکی از تأثیرگذارترین نهادها به لحاظ سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بوده و با زندگی روزمره‌ی مردم ارتباط مستقیم داشته است. مهمترین اسناد آرشیوی محلی مرکز اسناد آستان قدس رضوی در این دوره را می‌توان به‌صورت زیر دسته‌بندی نمود.

اسناد اقتصادی

یکی از مهم‌ترین جنبه‌هایی که از حضور دولت‌های بیگانه در ایران برجسته شده مسأله تأثیر اقتصادی آن بر وضعیت معیشتی مردم می‌باشد اما تاکنون آماری از چگونگی این تأثیرات و خصوصاً تأثیر آن بر مراکز اقتصادی ارائه نشده است که مهمترین دلیل آن، ضعف اسناد اقتصادی در این زمینه می‌باشد. اسناد به‌جای مانده از این دوره در مرکز اسناد آستان قدس رضوی یکی از با ارزش‌ترین مجموعه‌های اقتصادی گردآوری شده در این زمینه می‌باشد که مهمترین آن‌ها عبارتند از:

– اسناد کارخانه نخریسی آستان قدس رضوی: این کارخانه در سال ۱۳۱۳ ش. در مشهد افتتاح گردید. اسناد موجود بین سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۲۵ مجموعه‌ی با ارزشی از اسناد مالی – اداری کارخانه مانند پرداخت دستمزدها، نحوه استخدام مهندسان خارجی مانند آلمانی‌ها و روس‌ها، داد و ستد با شرکت‌های خارجی، میزان تولید پارچه و اثر اشغال (اشغال مشهد توسط متفقیین در جنگ جهانی دوم) بر سلیقه مردم، فعالیت‌های سیاسی کارگران خصوصاً در حزب توده، برخورد روس‌ها با مراکز اقتصادی و تعامل مؤسسات با هم را دارا می‌باشد. قطعاً از این دست کارخانه‌ها در کشور هنوز باقی می‌باشد و اسناد آن واجد ارزش بسیاری از نظر اطلاعات تاریخی می‌باشد. اسناد این کارخانه حدود یک میلیون برگ تخمین زده می‌شود (سند شماره ۱).

- **اسناد کارخانه برق مشهد:** برق در این دوره کالایی راهبردی بوده که به راحتی در اختیار هر کسی قرار نمی گرفته است. اسناد به جای مانده از کارخانه برق مشهد بین سال های ۱۳۱۶-۱۳۲۵ شامل اسناد اشتراک، قبوض پرداختی برق، لوازم یدکی، کارکنان و چگونگی توزیع برق در این دوره اطلاعات با ارزشی را دارد. این اسناد حدود ۲۰۰ هزار برگ تخمین زده می شود (سند شماره ۲).

- **اسناد کارخانه قند آبکوه:** قند آبکوه یکی از قدیمی ترین کارخانجات موجود در کشور می باشد که اسناد اداری - مالی باقی مانده از آن در زمینه ی نحوه تولید، تهیه منابع اولیه، توزیع قند به علت اهمیت این کالا، سهمیه بندی قند و نیروهای انسانی از ارزش برخوردار می باشد. این اسناد حدود ۶۰۰ هزار برگ تخمین زده می شود.

اسناد اداری آستان قدس رضوی

تشکیلات اداری آستان قدس رضوی یکی از قدیمی ترین تشکیلات مدون اداری در ایران می باشد که سابقه پانصد ساله دارد. به علت ماهیت موقوفاتی و خصوصی بودن این تشکیلات، وقفه ای در آن بوجود نیامد. اسناد باقیمانده که به صورت ماهانه و روزانه می باشد مجموعه ی کاملی از کلیه ی وقایع و اتفاقات رخ داده در آستان قدس رضوی شامل هزینه ها، استخدامی ها، نیروهای خارجی، حقوق و... می باشد که می توان با بررسی آن، نمای کاملی از وضعیت زندگی مردم به دست آورد، خصوصاً با بررسی این اسناد در قبل و بعد از اشغال شهر مشهد توسط متفقین می توان آمار با ارزشی را در زمینه های تاریخ اجتماعی شهر استخراج نمود. (سند شماره ۳).

اسناد پزشکی: مجموعه ی کاملی از اسناد پزشکی باقیمانده از بیمارستان شاهرضا (امام رضا "ع") و بیمارستان قدیم شهر مشهد می تواند نمای کاملی از وضعیت سلامتی و بهداشتی جامعه را ارائه دهد. اسنادی مانند حضور پزشکان خارجی، تهیه لوازم، هزینه های پزشکی، مرئی های واگیردار می تواند مورد استفاده محققین قرار گیرد (سند شماره ۴).

اسناد خاندان علم

مجموعه اسناد خاندان علم در محدوده‌ی این سال‌ها، به لحاظ اهمیت سیاسی این خانواده و موقعیت آن‌ها از حیث کامل بودن و تنوع موضوعی در زمره کامل‌ترین اسناد منطقه‌ای در ایران به‌شمار می‌رود. موضوعاتی مانند مالیات، امنیت، اقتصاد، ارتباط با کنسولگری‌ها در زمره‌ی این اطلاعات می‌باشد. این مجموعه ۱۸۰ هزار برگه‌ی تاکنون کمتر مورد توجه محققان قرار گرفته است (سند شماره ۵).

مصاحبه‌های تاریخ شفاهی

این مصاحبه‌ها با طبقات مختلف اجتماعی مانند رانندگان، کاسبان و نیروهای نظامی انجام شده و در زمینه‌های وضعیت اقتصادی جامعه، چگونگی برخورد مردم با اشغالگران، تحولات فرهنگی و فعالیت‌های سیاسی در شهر مشهد، اطلاعات ذی قیمتی دارد. مرکز اسناد آستان قدس رضوی با انجام طرح تحقیقاتی تاریخ شفاهی شهرریور ۱۳۲۰، مجموعه منسجمی را با ۵۰ ساعت مصاحبه در این زمینه فراهم کرده است. هر چند به علت بعد زمانی پیداکردن افراد و انجام مصاحبه در این زمینه، دشوار می‌باشد اما معدود مصاحبه‌های انجام شده هم بار اطلاعاتی باارزشی دارد. این مهم تاکنون صرفاً در مشهد مورد توجه قرار گرفته و در دیگر جاها در خراسان مورد بررسی قرار نگرفته است. این اسناد و ده‌ها موضوع دیگر با توجه به ویژگی‌های هر محل با درایت محقق محلی می‌تواند مطرح گردد. گویا کردن اسناد محلی و برجسته‌سازی اطلاعات محلی مرتبط با آن، مسأله‌ای است که باید مورد توجه ویژه محلی‌کاران در ایران قرار گیرد. انجام برخی از پایان‌نامه‌های دانشجویی در گروه تاریخ بیرجند، مشهد و زاهدان چنانچه محتوای آن بعد از اتمام به نحوی مورد استفاده قرار گیرد می‌تواند تحولی در این زمینه ایجاد نماید. مهمترین دلایلی که تاکنون در زمینه محلی‌نگاری و مستندسازی تاریخ جنگ جهانی دوم در ایران انجام نشده است عبارتست از:

۱. این مسأله تاکنون مورد توجه جدی در ایران قرار نگرفته است و از سال ۱۳۸۹ ش. مسأله گرفتن غرامت مطرح بوده و جمع‌آوری اسناد مرتبط به آن در دستور

- کار قرار گرفته است.
۲. تاکنون تلاش‌های مدونی درباره جمع‌آوری اسناد و مدارک تاریخی مرتبط با این دوره صورت نگرفته و صرفاً اسناد رسمی مراکز اسناد در ایران جمع‌آوری شده است.
 ۳. رویکرد پژوهشی به این دوره تاریخی با توجه به معاصر بودن آن کمتر مورد توجه دانشگاه‌ها قرار گرفته و عملاً دانشگاه‌ها نقش فعالی در این زمینه ندارند.
 ۴. از ابزارهای نوین اطلاع‌رسانی برای تبیین این موضوع استفاده نشده است.
 ۵. ظرفیت‌های پژوهشی این دوره تاریخی به‌درستی تبیین نشده است و دامنه موضوعات آن به طور جدی مورد بررسی قرار نگرفته است.
 ۶. منبع‌شناسی صحیحی تاکنون درباره این حادثه انجام نشده است.
 ۷. ظرفیت‌سنجی صحیحی درباره‌ی اسناد محلی باقی مانده در آرشیوها صورت نگرفته است.

چه باید کرد

با توجه به مسائل مطرح شده باید اذعان نمود که تاکنون در بعد رسمی، کارهای قابل اعتنای کمی در زمینه‌ی تاریخ جنگ جهانی دوم در ایران به چاپ رسیده است، چه رسد به این‌که توقع انجام کارهای محلی در این زمینه را داشته باشیم. به هر حال، این واقعه در دوره‌ای در ایران اتفاق افتاده و جزئی از تاریخ کشور ما محسوب می‌شود و پرداختن به آن در زمره‌ی مسائلی است که باید مورد توجه جدی دست‌اندرکاران قرار گیرد خصوصاً در بعد اسناد محلی که بیشتر به صورت غیررسمی بوده و بر خلاف اسناد رسمی توجهی به آن نشده و امکان از بین رفتن آن‌ها وجود دارد. به همین منظور پیشنهادات زیر به منظور مستندسازی صحیح تمامی جوانب جنگ جهانی دوم در ایران ارائه می‌گردد.

- ۱- تأسیس مرکزی به منظور هدایت فعالیت‌ها و کنترل کارهای انجام گرفته در ایران.

این دفتر می‌تواند با هماهنگی بین مراکزی که در این زمینه در ایران مشغول به فعالیت بوده و یا درگیر خواهند شد زمینه ارتباط بین آن‌ها را فراهم نماید و شائبه‌ی مقطعی بودن و سیاسی بودن توجهات به آن را از بین ببرد. در ضمن با منسجم کردن اطلاعات جمع‌آوری شده در ایران، زمینه ارائه آمار و مستندات صحیح برای استفاده مردم، محققان و مسئولان در کشور را فراهم آورد.

۲- ایجاد وب‌گاه موضوعی ویژه جنگ جهانی دوم و منابع آن در ایران

با بررسی اینترنت در زمینه‌ی جنگ جهانی دوم در دنیا مشخص می‌شود که صدها وب‌گاه در این زمینه مشغول به فعالیت هستند. وب‌گاه‌ها در چارچوب ملی، منطقه‌ای و محلی به تناسب اطلاعات خود، به امر اطلاع‌رسانی به مردم و محققان مشغول هستند. این وب‌گاه می‌تواند با رقومی کردن اسناد موجود و اطلاع‌رسانی، زمینه‌ی انجام تحقیقات بیشتر را فراهم نماید.

۳- توجه ویژه به اسناد محلی و جمع‌آوری آن

بسیاری از اطلاعات مربوط به جنگ خصوصاً مرتبط با زندگی مردم عادی که مورد توجه ویژه محلی‌کاران می‌باشد هیچ‌گاه مورد توجه مورخان حرفه‌ای قرار نگرفته و از آن اطلاعی در دست نیست. جمع‌آوری اطلاعات در این زمینه می‌تواند کمک شایانی به انجام پژوهش‌های محلی بکند و در خصوص اسناد جنگ جهانی دوم با دو رویکرد عمده، این کار باید صورت گیرد.

- جمع‌آوری اسناد شفاهی: جمع‌آوری اطلاعات شفاهی در زمینه وضعیت اقتصادی، فرهنگی، مذهبی و بهداشتی و... که معمولاً در اسناد رسمی منعکس نمی‌گردد گام مهمی در محلی‌نگاری جنگ جهانی دوم در ایران می‌باشد. مهم‌ترین ابزار این کار تاریخ شفاهی می‌باشد و به علت بعد زمانی از آن دوره و از بین رفتن افرادی که می‌توانند اطلاعات با ارزشی در اختیار بگذارند انجام تاریخ شفاهی ضروری‌ترین کار در زمان حال می‌باشد و باید مورد توجه ویژه قرار گیرد. البته این کار در تهران و مشهد به‌طور پراکنده انجام شده اما به صورت وسیع‌تر و کامل‌تر در مناطق درگیر در جنگ، باید انجام گردد.

- اسناد محلی غیررسمی: خارج از اسناد رسمی حکومتی، معمولاً اسنادی در هر

منطقه وجود دارد که می‌تواند اطلاعات با ارزشی را از وضعیت اشغال ایران ارائه دهد، مانند مبادیه‌نامه‌ها، مصالحه‌نامه و اسناد کارخانجات اقتصادی محلی.

- اسناد محلی رسمی: یکی از اشتباهات در زمینه‌ی جمع‌آوری اسناد مرتبط با جنگ جهانی دوم، جستجوی اسناد کاملاً مرتبط با این موضوع می‌باشد. در حالی که اسناد محلی زیادی وجود دارد که ظاهراً غیرمرتبط، اما اهمیت زیادی در تحلیل وضعیت این دوره دارند. اسنادی مانند ثبت احوال، ثبت اسناد و املاک، سرشماری‌های رسمی و غیررسمی، دادگستری و اسناد نظامی می‌تواند هر کدام به محقق کمک زیادی در این زمینه بنماید.

۴- فرهنگ عامه

حضور یک قوم بیگانه ناخودآگاه باعث اختلاط فرهنگی و تأثیرگذاری دوجانبه می‌گردد که خصوصاً در زمینه‌هایی مانند فرهنگ و زبان تأثیر مستقیم دارد. به‌طور نمونه چنانچه کار مدونی درباره کلمات روسی در زبان فارسی در این دوره صورت گیرد میزان اثر آن بیشتر مشخص خواهد شد.

۵- تربیت مورخان متخصص این دوره

یکی از معضلات بزرگ در تاریخ معاصر، عدم تربیت متخصصان موضوعی می‌باشد به نحوی که نمی‌توان گفت که حتی یک متخصص جنگ جهانی دوم در ایران وجود دارد. سرمایه‌گذاری برای تربیت نیروهای متخصص می‌تواند اثرات مثبت بیشتر به همراه داشته باشد.

۶- استفاده از روش‌های کمی در مطالعات تاریخی

یکی از مشکلات تاریخ‌نگاری در این دوره عدم استفاده از روش‌های کمی در مطالعات تاریخی می‌باشد. به آمار درآوردن تاریخ با استفاده از آماری مانند سرشماری‌ها، ثبت احوال و اسناد و مقایسه تحلیلی آن‌ها می‌باشد که می‌تواند اثرات حضود دولت‌های بیگانه را خیلی ملموس‌تر به نمایش درآورد.

چند پیشنهاد برای پژوهشگران تاریخ محلی خراسان

اسناد محلی به لحاظ پژوهشی ارزش‌های اطلاعاتی خاص خود را دارد که کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد. از جمله محتوای آن شمایی از وضعیت سیاسی - اجتماعی یک محل را در یک دوره نشان می‌دهد. البته با توجه به این که در دانشگاه‌ها کمتر به مسأله اسناد و ارزش‌های اطلاعاتی آن توجه می‌گردد و نحوه استفاده از آن آموزش داده نمی‌شود، دانشجویان نیز اقبال چندانی به موضوعات سندی نشان نمی‌دهند، در حالی که موضوعات کاربردی و جدیدی را در میان اسناد می‌توان پیدا نمود. در خراسان نیز کارهای سندی در سالیان گذشته کمتر مورد توجه قرار گرفته است که به علت کمبود مراکز آرشیوی تا حدی قابل توجیه است، اما وجود مراکزی مانند مرکز اسناد آستان قدس رضوی و تغییر نگاه در سیاست‌های آرشیوی، لزوم توجه به منابع اسنادی را مبرهن می‌سازد.

از خلال کارهای انجام شده در زمینه‌ی تاریخ محلی خراسان و اسناد موجود در آرشیوها، نکات زیر می‌تواند مورد توجه قرار گیرد:

- توجه به تاریخ شفاهی به‌عنوان یکی از ابزارهای مهم پژوهشی در تاریخ معاصر
- استفاده بیشتر از روزنامه‌های آرشیوی و بررسی زمینه‌های شکل‌گیری و گسترش
- تأکید بیشتر بر استفاده از اسناد آرشیوی محلی مانند مصالحه‌نامه‌ها و وقف‌نامه‌ها
- توجه به اسناد خاندانی و خانواده‌ای قدیمی
- استفاده بیشتر از منابع آرشیوی مانند عکس و فیلم در پژوهش‌های تاریخی
- توجه به شخصیت محلی‌نگاری در هر منطقه
- موضوع‌سازی در پژوهش‌ها و توجه به مسائل جزئی و کاربردی مانند کشاورزی
- تبیین موضوعات تاریخی و مسأله‌سازی برای آن‌ها مانند اصلاحات ارضی و تأثیر

آن به‌صورت موردی

- ارتباط بیشتر با مراکز اسناد و گذاشتن نشست‌های مشترک برای آشنایی بیشتر
- استفاده از اسناد مراکز خارجی مانند آرشیو ملی انگلستان
- توجه بیشتر به کارهای پایه مانند مرجع‌شناسی یا کتابشناسی تاریخی در پایان‌نامه‌ها

علاوه بر موارد فوق نکته‌ی مهمی که غالباً در بررسی‌های تاریخ محلی و اسنادی از آن غفلت می‌شود، انتخاب یک چارچوب نظری متناسب با موضوع بررسی است. در صورت انجام کار در چنین چارچوبی، با رعایت ضوابطی که در روش تحقیق تاریخی در این زمینه آمده، پژوهش به لحاظ محتوایی از غنای بیشتری برخوردار می‌گردد.

پژوهشگر تاریخ، برای فهم واقعه، نیازمند به سخن واداشتن اسنادِ رخداد است؛ این کار نیازمند نقشه و طرح‌واره‌ای پیشینی است. با کار بست برخی از نظریه‌ها و مدل‌ها می‌توان اسناد صامت را به سخن واداشت و به درک بهتری از رخدادهای تاریخی نائل شد (خلیلی، ۱۳۹۰: ۸۸).

منابع

۱. اسکرین، کلارمونت (۱۳۶۳). *جنگ جهانی در ایران*. مترجم غلامحسین صالح یار. تهران: نوین.
۲. آذری خاکستر، غلامرضا (۱۳۹۲). "در جستجوی حقایق شهریور ۱۳۰۲" [پیوسته] قابل دسترس در:
[http://ohwm.ir/show.php?id\[۱۳۹۲/۶/۱۰\]](http://ohwm.ir/show.php?id[۱۳۹۲/۶/۱۰])
۳. بایگی، علی‌اکبر (۱۳۹۲). اسنادی از جنگ جهانی دوم. زیر نظر شهریار مرادی دهقی، محمد شیخان، [برای] معاونت ارتباطات و اطلاع‌رسانی دفتر رئیس جمهور. تهران: خانه کتاب؛ ریاست جمهوری اسلامی ایران.
۴. حسن آبادی، ابوالفضل (۱۳۹۲). "بررسی تحلیلی مبانی تاریخ نگاری محلی خراسان در دوره معاصر". پایان نامه دکتری تاریخ محلی، ادبیات علوم انسانی، دانشگاه اصفهان.
۵. خلیلی، محسن (۱۳۹۰). "بازخوانی نیت‌مند اسناد در پژوهش‌های تاریخی، پیشنهاد مدلی در متغیره برای باز تفسیر رخدادهای تاریخ معاصر ایران". *مطالعات تاریخ فرهنگی*، سال دوم، شماره هفتم، ۵۹-۹۲.
۶. راعی گلوچه، سجاد؛ و دیگران (۱۳۹۰). اسنادی از اشغال ایران در جنگ جهانی دوم.

زیر نظر فرهاد زیویار، [برای] مرکز پژوهش و اسناد ریاست جمهوری. تهران: خانه کتاب.

۷. رمضان، حمیدرضا (۱۳۸۵). "کنسولگری‌های خارجی در خراسان". نشریه زمانه. سال پنجم، دوره ۴، ش ۴۳. (فروردین)

۸. سپهر، احمدعلی (۱۳۵۵). *ایران در جنگ دوم جهانی*. تهران: دانشگاه ملی.

۹. سیف پور فاطمی، نصرالله (۱۳۷۹). گزند روزگار: خاطراتی از تحولات فارس در آستانه جنگ دوم جهانی، مجلس چهاردهم و بحران آذربایجان، ۱۳۲۵ - ۱۳۱۷. تهران: نشر و پژوهش شیرازه.

۱۰. شمس آبادی، حسن (۱۳۹۱). "دست‌آورد حضور متفکین در سبزوار". [پیوسته] قابل دسترس در:

ptth:// www.dowran.ir/ show. php?id [۱۳۹۱/۱۰/۶]

۱۱. ظهیرنژاد ارشادی، مینا (۱۳۷۵). *گزیده اسناد دریای خزر و مناطق شمالی ایران در جنگ جهانی دوم*. تهران: وزارت امور خارجه، موسسه چاپ و انتشارات.

۱۲. قطبی، بهروز (۱۳۸۱). *گزیده اسناد جنگ جهانی دوم در ایران*. تهران: اطلاعات.

13. H.p.r Finberg "local history" in: approaches to history (London. routledge.kegan,paul1962,125

14. KARL kammen, (2003)Doing local History,Altamira Press, NewYourk.

ضمائم

سند (۱) فعالیت سیاسی کارگران کارخانه نخرسوی

شماره ۸۷۹۸ / تاریخ ۱۳۰۲ / پیوست

دائرة شعبه موضوع

وزارت کشور
شهربانی کل کشور
شهربانی خراسان - مشهد

محرانه ۱۳۰۲ / ۱۲ / ۱۳

سرکسهای نخرسوی و نخسوی خراسان

برویدار ۸۷۰۳ / ۱۲ / ۱۳

که مبارکست اعمال خلاف و غیره اشیاء دفعه فیضیه اشعاریدارد - درایا که میفرستید
سوز میخوان تبغیای رطل و مصالح کاغذ و بنبر کاغذ لام میوه و باید تصدیان مربوطه
از این عدم جلوگیری کنند و اگر کارگر رطل و این منظور قضا و تحریکات کرد باید فوراً صورت
و باید دارکار برجه نایند اداره منور بطین تدرار قانون قمار کنند و ضابطه ای مقصود آن
فقط شود و در مورد دشرایب اینر استحضار فرماید که بنویس خود امداد است از این جهت است

تغیر بر این خراسان سرکسهای خراسان

در - رتبه با فیه دشرایب اینر استحضار فرماید که بنویس خود امداد است از این جهت است

خانه بهت و دشرایب اینر استحضار فرماید که بنویس خود امداد است از این جهت است

در - رتبه با فیه دشرایب اینر استحضار فرماید که بنویس خود امداد است از این جهت است

سند شماره ۲: فعالیت سیاسی کارگران کارخانه برق

از اداره

دائمه شماره ۱۳۸۵/۳/۲۷

وزارت دفاع ملی

روز ۲۳/۶/۳۴

فرمانده

در باره :

تحرکات نمای کارخانه برق مشهد

احمد خزینه‌ها هم تحرکات با حقوق کارگران آن کارخانه با تمام غصب و خرب خود حرکت
تعبیه است خود شنیده است دستور فرماید بواجب نامبرده را با هم کونسله
که از فعالیت و رای و وجه در رد باین تاریخ استمدارم و مخصوصاً اعلام این نکته که
شماره با سودا می‌باشد یا غیره در ظرف امروز به باز پرس فرماید از نظامی اعلام دارند
باز پرس فرماید از نظامی امر که در کپاشی

۸۱
۸۳
۴۴/۳/۳۴

فرمانده نظامی
وارد و شماره ۱۳۸۵ ثبت گردید

سند ۲) نمونه اسناد اداری آستان قدس در سال ۱۳۲۱

شماره سند: ۴۵۷۵۶

عنوان: اسناد اداره حسابداری آستان قدس در سه ماهه سوم سال ۱۳۲۱

توصیفگر: ۱۳۲۱، اکثر صفحات/ اداره حسابداری آستان قدس رضوی، اکثر صفحات/ هزینه ها، اکثر صفحات/ قیمت ها، اکثر صفحات/ اجرت، اکثر صفحات/ حقوق و دستمزدها (نقدی)، اکثر صفحات/ کارکنان، اکثر صفحات/ مشاغل، اکثر صفحات/ کارگر، اکثر صفحات/ سوخت، اکثر صفحات/ حق التولیه، اکثر صفحات/ حق النظاره، اکثر صفحات/ فرش، ۱/ کاخ/ مالیات ها، برخی صفحات/ شهریه، ۵،۶/ منصور، علی، نیابت تولیت آستان قدس رضوی، ۱۲۶۷-۱۳۵۴، ۳، ۷، ۱۴۴۷/ مقرری، ۳، ۴، ۸/ کمک های مالی، ۱۴، ۱۹۵/ مساعده، ۱۴/ زنان، ۱۶، ۱۹، ۲۰/ مستمری، ۱۹، ۲۰، ۲۱/ شرکت سهامی فلاحی خراسان، ۲۰، ۷۹۰، ۸۱۸/ موقوفات، برخی صفحات/ قنات رکن آباد (مشهد)، ۲۲/ مزرعه امیرآباد (مشهد)، ۱۴/ بیگ زاده، هاشم، متولی موقوفه مهدی قلی بیگ، ۲۳، ۲۴/ نامه های اداری، برخی صفحات/ مزرعه سرده (نیشابور)، ۲۹/ باجر راد، علی اکبر، رئیس دفتر دارالتولیه، ۳۵، ۴۰، ۴۴/ بایگان دارالتولیه، ۳۵، ۴۰، ۴۴/ ماشین نویس دارالتولیه، ۳۵، ۴۰، ۴۴/ پیشخدمت دارالتولیه، ۳۵، ۴۰، ۴۴/ تلفن چی دارالتولیه، ۳۵، ۴۰، ۴۴/ باغبان، ۳۵، ۴۰، ۴۴/ سرایدار، ۳۵، ۴۰، ۴۴/ شوفر، ۳۵، ۴۰، ۴۴/ پاسبان شهربانی دارالتولیه، ۳۵، ۴۰، ۴۴/ اداره کارگزینی آستان قدس رضوی، برخی صفحات/ کارگزین اداره کارگزینی، ۵۳، ۵۷/ ثبات اداره کارگزینی، ۵۳، ۵۷/ بایگان اداره کارگزینی، ۵۳، ۵۷/ طبیبی، صالح، رئیس اداره بازرسی، ۶۴، ۶۸/ اداره بازرسی آستان قدس رضوی، برخی صفحات/ بازررس اداره بازرسی، ۶۴، ۶۸، ۷۲/ نویسنده اداره بازرسی، ۶۴، ۶۸، ۷۲/ کتاب نویس اداره حسابداری، ۷۹، ۸۵، ۹۰/ بایگان اداره حسابداری، ۷۹، ۸۵، ۹۰/ ماشین نویس اداره حسابداری، ۷۹، ۸۵، ۹۰/ درشکه چی، ۷۹، ۸۵، ۲۷۸/ نامه رسان اداره حسابداری، ۷۹، ۸۵، ۹۰/ مؤتمن، فضل الله، رئیس دایره

بودجه حسابداری، ۷۹، ۸۵، ۹۰/ محمودی، جلال، رئیس دایره رسیدگی اداره حسابداری، ۷۹، ۸۵/ حسابدار اداره حسابداری، ۷۹، ۸۵، ۹۰/ مأمور اداره حسابداری، ۷۹/ ناظم شهابی، رئیس تشخیص درآمد اداره حسابداری، ۷۹، ۹۰/ متصدی صندوق اداره حسابداری، ۸۰، ۱۱۹۲/ سعید، حسین، رئیس اداره حسابداری، ۸۲، ۱۱۹۳/ محمودی، جلال، رئیس اداره حسابداری، ۸۵، ۱۳۳۵/ مشرف، مرتضی، رئیس اداره کارپردازی آستان قدس رضوی، ۹۷، ۱۰۳، ۱۰۸/ شهریاری، علی اکبر، رئیس حسابداری اداره کارپردازی، ۹۷، ۱۰۳، ۱۰۸/ کارپرداز خرید اداره کارپردازی، ۹۷، ۱۰۳، ۱۰۸/ انباردار اداره کارپردازی، ۹۷، ۱۰۳/ حسابدار اداره کارپردازی، ۹۷، ۱۰۳/ متصدی اموال اداره کارپردازی، ۹۷، ۱۰۳، ۱۰۸/ آشپز مهمانخانه زواری، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۶/ فانی، جعفر، متصدی مهمانخانه زواری، ۱۱۶، ۱۲۲، ۱۲۶/ شربت دار مهمانخانه زواری، ۱۱۶، ۱۲۲، ۱۲۶/ مأمور مهمانخانه زواری، ۱۱۶، ۱۲۲، ۱۲۶/ ظرف شوی مهمانخانه زواری، ۱۱۶، ۱۲۲، ۱۲۶/ انتقال کارکنان، ۱۲۰، ۱۲۲/ احمدی، محمود، رئیس اداره مستغلات، ۱۳۴، ۱۴۰/ حسابدار اداره مستغلات، ۱۳۴، ۱۴۰/ سرتحصیلدار اداره مستغلات، ۱۳۴، ۱۴۰/ نویسنده اداره مستغلات، ۱۳۴، ۱۴۰/ ثبات اداره مستغلات، ۱۳۴، ۱۴۰/ متصدی اجارات اداره مستغلات، ۱۳۴، ۱۴۰/ میراب اداره مستغلات، ۱۳۴، ۱۴۰، ۱۴۸/ متصدی آب لوله اداره مستغلات، ۱۳۴، ۱۴۰، ۱۴۸/ مولوی، عبدالحمید، رئیس اداره مستغلات، ۱۳۴، ۱۴۰، ۱۴۸/ بازرس اداره املاک، ۱۵۶، ۱۶۲، ۱۶۷/ مهندس اداره املاک، ۱۵۶، ۱۶۲، ۱۶۷/ مقنی اداره املاک، ۱۵۶، ۱۶۲/ شهیدی، نظام، رئیس اداره خزانه، ۱۷۲، ۱۷۶، ۱۸۰/ تحویلدار اداره خزانه، ۱۷۲، ۱۷۶/ دفتردار اداره خزانه، ۱۷۲، ۱۷۶/ بایگان اداره خزانه، ۱۷۲، ۱۷۶/ قالی باف اداره خزانه، ۱۷۲، ۱۷۶/ حسابدار اداره خزانه، ۱۷۲، ۱۷۶، ۱۸۰/ اوکتایی، عبدالعلی بن عبدالرضا، رئیس کتابخانه، ۱۹۲، ۴۵۱، ۱۸۴/ ولایی، مهدی، فهرست نویس کتابخانه، ۱۸۴، ۱۸۸، ۱۹۲/ رضوی کتابداری، ابوطالب، کتابدار کتابخانه، ۱۸۴، ۱۸۸/ رضوی جیفانی، هاشم، کتابدار کتابخانه، ۱۸۴، ۱۸۸/ بروسان، محمد رضا، مذهب کتابخانه، ۱۸۴، ۱۸۸/ کتابداری، حسین، موزع کتابخانه، ۱۸۴، ۱۸۸/ واقفی، جواد، نویسنده کتابخانه، ۱۸۴، ۱۸۸/ حافظیان، علی اصغر، صحاف کتابخانه، ۱۸۴

۱۸۸/ حافظیان، میرزا آقا، صحاف کتابخانه، ۱۸۴، ۱۸۸/ حافظیان، اکبر، صحاف کتابخانه، ۱۸۴، ۱۸۸/ نجفیان، عبدالرحیم، صحاف کتابخانه، ۱۸۴، ۱۸۸/ مصحح، ۱۹۹، ۱۹۷/ پاسبان دولت شاهی، محمدهاشم، رئیس اداره تشریفات، ۲۰۱، ۲۱۸، ۲۳۸/ نجفی، علی، معاون اداره تشریفات، ۲۰۱، ۲۱۸/ دبیرمنش، موسی، رئیس دفتر اداره تشریفات، ۲۰۱، ۲۱۸/ بایگان اداره تشریفات، ۲۰۱، ۲۱۸/ کلیددار اداره تشریفات، ۲۰۱، ۲۱۸/ آبدار اداره تشریفات، ۲۰۱، ۲۱۸/ ساعت ساز اداره تشریفات، ۲۰۱، ۲۱۸/ فراش بام حرم اداره تشریفات، ۲۰۱، ۲۱۸/ متصدی امور مالی اداره تشریفات، ۲۰۱، ۲۱۸/ نقاش اداره تشریفات، ۲۰۱، ۲۱۸/ معمار اداره تشریفات، ۲۰۱، ۲۱۸/ متصدی امانات اداره تشریفات، ۲۰۲، ۲۱۹/ پاسدار اداره تشریفات، ۲۱۹، ۲۲۱/ پاسبان اداره تشریفات، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۳۸/ قرآن خوان اداره تشریفات، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۴۰/ ضیاءالحق، باقر، خطیب دارالضیافه، ۲۲۹، ۲۵۰/ فراش دارالضیافه، ۲۲۹، ۲۵۰/ مؤذن، ۲۲۹، ۲۵۰، ۳۶۸/ باشی شکوهی، محمد علی، نقاره چی باشی، ۲۲۹، ۲۵۰/ نقاره چی، ۲۲۹، ۲۵۰، ۳۶۸/ بخش کارپردازی بیمارستان امام رضا، ۲۵۹/ پاسبان شهربانی بیمارستان امام رضا، ۲۶۱، ۲۶۵، ۳۲۴/ شلاک، هامر، مدیر بیمارستان امام رضا، ۲۶۹، ۳۱۰، ۳۴۳/ باروخ، فراتشیک، پزشک جراح بیمارستان امام رضا، ۲۶۹، ۳۱۰/ اشتاین، کاتن، کارشناس پرتوشناسی بیمارستان امام رضا، ۲۶۹، ۳۴۳، ۳۱۰/ سامی راد، معاون بیمارستان امام رضا، ۲۷۳، ۳۴۷/ پرستار بیمارستان امام رضا، برخی صفحات/ کارآموز، ابوالفضل، رئیس کارپردازی بیمارستان امام رضا، ۲۷۷، ۳۰۲/ متصدی تدارکات بیمارستان امام رضا، ۲۷۷، ۳۰۲/ انباردار اثاثیه بیمارستان امام رضا، ۲۷۷، ۳۰۲/ انباردار مصالح بیمارستان امام رضا، ۲۷۷، ۳۰۲/ کارپرداز خرید بیمارستان امام رضا، ۲۷۷، ۳۰۲/ بایگان بیمارستان امام رضا، ۲۷۷، ۳۰۲/ ثبات بیمارستان امام رضا، ۲۸۰، ۲۸۶/ ماشین نویس بیمارستان امام رضا، ۲۸۰، ۳۶۱، ۳۰۳/ تلفن چی بیمارستان امام رضا، ۲۸۰، ۳۰۳/ حلبی ساز بیمارستان امام رضا، ۲۸۰، ۳۰۳، ۵۵۵/ رفتگر بیمارستان امام رضا، ۲۸۰، ۳۰۰، ۳۰۴/ آشپز بیمارستان امام رضا، ۲۸۰/ داروساز بیمارستان امام رضا، ۲۸۱، ۲۸۶/ اتوکش بیمارستان امام رضا، ۲۸۳، ۲۸۶، ۳۱۴/ خیاطه بیمارستان امام رضا، ۲۸۳/ تلمبه زن بیمارستان امام رضا، ۲۹۵، ۳۰۱

رخت شوی بیمارستان امام رضا، ۲۸۶، ۳۱۴ / مأمور اصطبل آزمایشگاه بیمارستان امام رضا، ۳۰۱ / حسابدار بیمارستان امام رضا، ۳۵۸ / غلامی طهرانی، علی اکبر، باغبان باشی، ۳۷۱ / کارت شناسایی، ۳۸۲، ۳۸۴، ۳۸۵ / عریضه ها، ۴۱۰، ۴۱۶، ۴۱۷ / انعام، ۴۱۹ / زیارتی، اسدالله، زیارت نامه خوان باشی، ۴۲۰ / مساعده، ۴۲۸، ۴۲۹ / حق اشتراک، ۴۳۷، ۴۳۸ / روزنامه ها، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۴۱ / داروخانه بیمارستان امام رضا، ۴۴۲ / مجله ها، ۴۴۴ / سنگ های معدنی، ۴۴۹ / معدن چشمه گل (مشهد)، ۴۴۹، ۷۰۲، ۷۰۳ / لوازم التحریر، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱ / کتابخانه ها، ۴۶۴ / کتاب ها، اکثر صفحات / پارچه، ۵۳۸، ۷۱۱ / رفوگر، ۵۴۲، ۵۶۶ / فرش، ۵۴۵، ۷۱۱، ۸۷۱ / بلور فروش، ۵۴۷، ۱۴۶۷ / نجار، ۵۶۳ / قفل ساز، ۵۶۷، ۵۶۹، ۱۵۷۵ / سراج، ۵۷۰، ۵۷۱، ۱۲۶۵ / زرگر، ۵۷۵ / بزاز، ۵۷۶، ۱۳۰۷ / قبض تلفن، ۵۹۵ / خرازی، ۵۹۷، ۶۲۱، ۱۴۵۷ / غربال چی، ۶۰۹ / الک ساز، ۶۱۲ / مسگر، ۶۱۵، ۶۱۹، ۱۱۲۷ / رنگ فروش، ۶۳۱ / مشروب فروش، ۶۳۵ / زرگر باشی، ۶۴۱، ۶۴۵ / گزارش ها، ۶۵۱، ۱۱۵۱ / سفال فروش، ۶۵۱، ۱۱۸۱ / حرم امام رضا (ع)، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰ / کنتراتیچی، ۶۶۸ / سفیدگر، ۶۶۹ / جارو فروش، ۶۷۵ / مالدار، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲ / قطاعی، ۶۹۰، ۶۹۱ / درختان، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۴ / خیابان کوهسنگی (خیابان اسدی)، ۶۹۳، ۶۹۱، ۶۹۰ / اجاره، ۶۹۴ / مستأجران، ۶۹۴ / چادردوز، ۶۹۵ / بارنامه، ۷۰۵، ۷۰۸، ۷۱۰ / عوارض قپان، ۷۰۶، ۷۳۲، ۷۳۳ / مالیات ها، برخی صفحات / مالیات صدی سه، ۷۳۲، ۷۳۳ / هیزم شکن، ۷۳۹، ۷۴۰، ۸۴۸ / گاریچی، ۷۴۳، ۸۱۰ / شرکت سهامی فلاحی خراسان، ۸۱۸، ۷۹۰ / باغ باروت کوبی (مشهد)، ۷۹۳، ۷۹۷ / بذرفروش، ۷۹۴، ۱۴۷۵، ۱۴۹۸ / اشیای موزه ای، ۸۷۱، ۱۴۸۴ / باربر، ۸۴۱ / مدرسه میرزا جعفر، ۸۴۳ / حداد، ۸۵۵، ۱۴۸۶ / حمال، برخی صفحات / کرایه حمل، برخی صفحات / صورت جلسه ها، ۸۵۷ / نداف، ۸۵۹، ۱۵۱۶، ۱۳۶۳ / مزرعه احمدآباد (مشهد)، ۸۸۴ / قبض پست، برخی صفحات / تلگراف، برخی صفحات / فریمان، ۱۳۳۲ / تلفن چی، ۱۱۷۳، ۱۲۰۱ / مأموریت، ۱۱۷۵، ۱۱۸۲، ۱۱۸۵ / اعتضادپور، رئیس صندوق آستان قدس رضوی، ۱۱۹۳ / صابون فروش، ۱۲۱۶ / عطار، ۱۲۱۶، ۱۴۵۷، ۱۷۵۶ / اصطبل دارالتولیه، ۱۲۱۶، ۱۲۲۴ / چارپایان، ۱۲۱۶، ۱۲۳۴ / نعل بند، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶ / روشنایی، برخی صفحات / حق الزحمه،

۱۲۸۴/ املاک، برخی صفحات/ شبیانی، رئیس اداره املاک واگذاری فریمان، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹/ پوشاک، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۴۰۰/ خیاط، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲/ دارالتربیه شاهپور، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱/ کلاه دوز، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶/ کفاش، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲/ ریخته گر، ۱۴۲۶/ پذیرایی، ۱۴۴۷، ۱۴۵۰، ۱۴۵۴/ تأمین مواد غذایی، ۱۴۵۵، ۱۴۲۳، ۱۵۵۷/ عمادقندهاری، خطیب باشی، ۱۴۵۶/ سخنرانی، ۱۴۵۶/ اعیاد مذهبی، ۱۴۵۶، ۱۴۶۶، ۱۴۵۸/ شیرینی فروش، ۱۴۵۷/ سقا، ۱۴۵۷، ۱۶۹۴/ صحن جدید (صحن آزادی)، ۱۴۶۳/ پاداش، ۱۴۶۶/ آهن فروش، ۱۴۷۱/ ابزارچی، ۱۶۸۴/ کارخانه سنگ بری، ۱۴۹۷/ مقنی، ۱۴۹۸، ۱۵۴۳/ عکاس، ۱۵۰۰، ۱۶۴۹، ۱۵۰۲/ سوهان چی، ۱۵۳۶، ۱۵۰۳/ باغ رضوان (مشهد)، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶/ وسایل گرمایشی، ۱۵۱۰، ۱۵۲۱، ۱۵۱۹/ خانه های شخصی، ۱۵۴۴/ نوانخانه، ۱۵۵۱/ کمک های مالی، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳/ جذامی خانه، ۱۵۵۸، ۱۵۷۲، ۱۵۶۱/ آشپزخانه جذامی خانه، ۱۵۵۸، ۱۶۱۱/ باغ احمد آباد (مشهد)، ۱۵۵۹، ۱۶۳۰/ قصاب، ۱۵۶۵، ۱۵۷۳، ۱۷۲۴/ حسینی، میرزا هادی، متصدی جذامی خانه، ۱۵۸۳، ۱۶۸۶، ۱۶۰۶/ حمامی جذامی خانه، ۱۵۸۲، ۱۶۵۰/ آشپز جذامی خانه، ۱۵۸۲، ۱۶۵۰/ خادم جذامی خانه، ۱۵۸۲، ۱۶۵۰/ انباردار جذامی خانه، ۱۵۸۲، ۱۶۵۱/ شهریه، ۱۵۸۵، ۱۶۵۱/ جذامیان، برخی صفحات/ اداره متوفیات شهرداری مشهد، ۱۶۰۸، ۱۶۴۵، ۱۶۴۴/ بقال، ۱۶۱۳، ۱۶۸۷/ تدفین، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳/ مرگ و میر، ۱۶۴۳، ۱۶۴۲/ علاف، ۱۶۴۸/ سبزی فروش، ۱۶۸۸، ۱۷۱۶، ۱۶۹۰/ آب کش، ۱۶۹۴/ خرج بیار مهمانخانه زواری، ۱۶۹۵، ۱۶۹۶، ۱۷۳۱/ مهمان خانه زواری، ۱۶۹۵، ۱۶۹۶، ۱۷۳۱/ آشپزخانه مهمان خانه زواری، ۱۷۰۸، ۱۷۱۳، ۱۷۲۲/ افطار، ۱۷۰۰، ۱۷۰۱/ ماه رمضان، ۱۷۰۱/ نذورات، ۱۷۰۵، ۱۷۰۶، ۱۷۵۷/ زغال فروش،

سند شماره ۴: نمونه اسناد پزشکی

سند: ۴۵۷۳۸

عنوان: اسناد اداره حسابداری آستان قدس در سه ماهه اول، سال ۱۳۲۱.
توصیفگر: ۱۳۲۱/ بیمارستان شهر، برخی صفحات/ سالاری، احمد، رئیس بیمارستان

شهر، ۲، ۱۹۴ / پزشک مقیم بیمارستان شهر، ۲، ۱۹۴ / سرپرستار بیمارستان شهر، ۲، ۱۹۴ / پرستار بیمارستان شهر، ۲، ۱۹۴ / آبدار بیمارستان شهر، ۵، ۱۹۷ / سرپرست رخت شوی خانه بیمارستان شهر، ۵، ۱۹۷ / اتوکش بیمارستان شهر، ۵، ۱۹۷ / وصال بیمارستان شهر، ۵، ۱۹۷ / رخت شوی بیمارستان شهر، ۵، ۱۹۷ / مأمور رفت و روب بیمارستان شهر، ۵، ۱۹۷ / رفتگر بیمارستان شهر، ۵، ۱۹۷ / باغبان بیمارستان شهر، ۶، ۱۹۸ / پاسبان بیمارستان شهر، ۶، ۱۹۸ / وسایل و تجهیزات جراحی، ۱۰ / قبض وصول، برخی صفحات / داروخانه بیمارستان شهر، برخی صفحات / نامه‌ها، برخی صفحات / آبدارخانه بیمارستان شهر، ۲۱ / مصالح ساختمانی، برخی صفحات / تأمین مواد غذایی، برخی صفحات / قصاب، ۳۰ / اجاره، ۳۴، ۸۲ / شیر فروش، ۳۸ / فخار، ۴۲ / رخت شوی خانه بیمارستان شهر، ۴۶ / تعمیر، برخی صفحات / بخش مسری بیمارستان شهر، ۵۳ / سوخت، ۵۸ / بنا، برخی صفحات / نجار، ۶۱، ۶۲ / اجاره بها، ۸۱ / بخش جراحی بیمارستان شهر، ۸۵ / سرویس‌های بهداشتی، برخی صفحات / ظروف مسی، ۹۱ / بخش طبی بیمارستان شهر، ۹۱، ۱۷۹ / مسگر، ۱۰۲، ۱۱۲ / رنگ فروش، ۱۲۷، ۱۳۶، ۱۶۴ / لوازم التحریر، ۱۸۷ / حق الزحمه، ۱۹۲ / کارآموز، ابوالفضل، رئیس کارپردازی بیمارستان شهر، ۱۹۴ / حسابدار بخش کارپردازی بیمارستان شهر، ۱۹۶ / انباردار بخش کارپردازی بیمارستان شهر، ۱۹۶ / ثبات بیمارستان شهر، ۱۹۶ / بایگان بیمارستان شهر، ۱۹۶ / نامه رسان بیمارستان شهر، ۱۹۶ / متصدی اطلاعات بیمارستان شهر

سند شماره ۵: نمونه اسناد خاندان علم در سال ۱۳۲۱ ش.

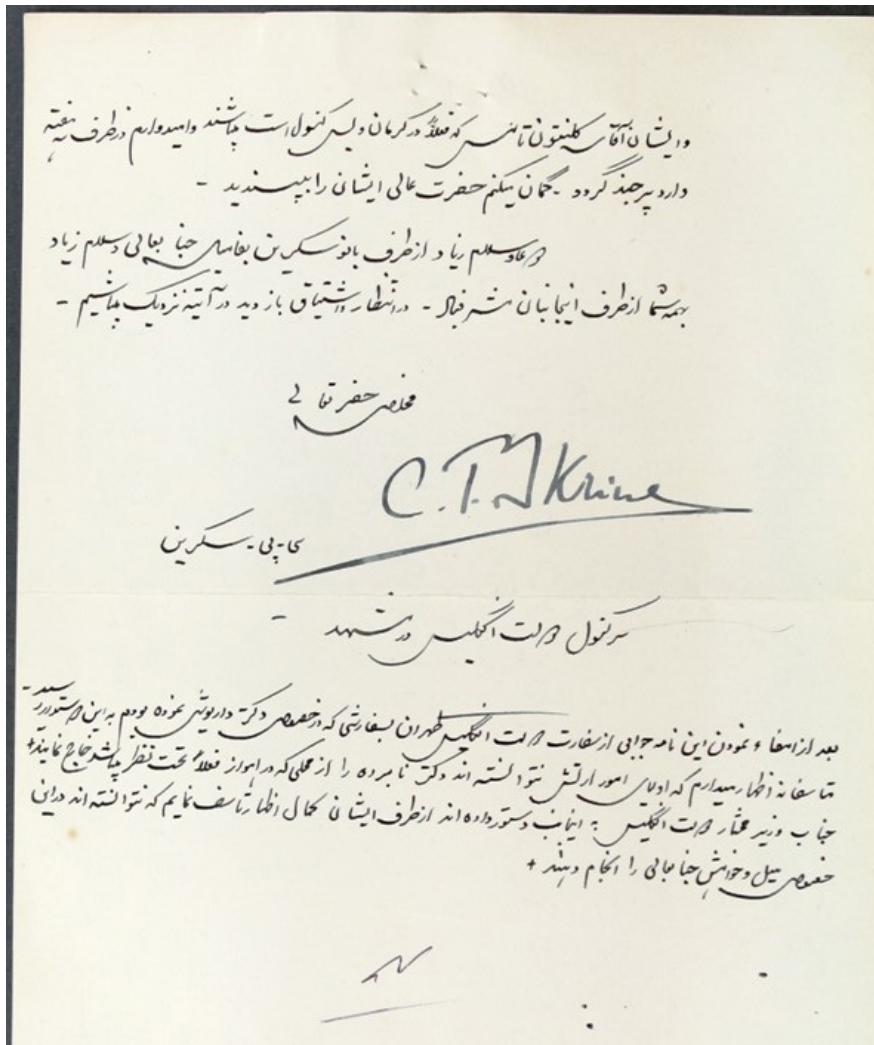
سرگنولدر حیات انگلیس در مشهد

۴۲/۲۷

حضرت چهار آقای محمد ابراهیم خان اعظم شوکت الملک چندی

حکومت بسیار محترم و عزیزم نامه مورخ ۲۰ تیر ۱۳۲۱ انچه محترم چند روز قبل واصل و از تاجر خوب و بی سعادت
بخوانم - علت تاخیر این بود میخواستیم که کبریا که در بهر گرو در مکتب گذر خوش و خوبی که به اتفاق جنابعالی
و نامبرتان بدو شده بودم و بقتاب که از ده تقدیم نمایم - بسبب کمی بهاب مشهد پیشرفت این جور کارها
خیلی مشکل شده است و مگر که فقط همین حالا حاضر شده است و اینک بانچه کار دیگران که بکمال کمال است
است تقدیم می نمایم - نسخه از ابراهیم آقا میر حسینی برادر من نیز میفرستیم +
خیلی خوشوقتیم که امیده بر چند روز دیگر که و یک مستقلاً تحت فرمان آقا سرسبز رضا خان افشار
شده است + ما هم اداره مختصات در مشهد میسر می شود و با لطف و استقامت بی شک و هر یک
اقدامی بنماید - هر که کوشش خود را اقدام کردم حکومت هندوستان را حاضر نمایم که با دادن بهاب و هم
لطف و چند دستگاه کامیون جهت اصلاح مختصات در رفت و آمد بین است که امیده هر امر نماید
و اما مسافانه چندی قبل جوابی دریافت نمودم مبنی بر اینکه بابت ضروریات جنگ در سال انبار زاری
مصرف در ترقی ایران نامقدور است -

تزلزل قیمت نان یعنی بیخوردن خبر خوبی است و یقین دارم بسبب این اجابت تخفیف انچه
محترم در این باب و نفوذ موثر جنابعالی مبنی بر ساء اداره حیات و ملائمت قانبات است که
کمترین خرید گندم توانسته است مقدار کافی علمه را فراهم و جمع آورد نماید -
مسافانه اظهار می دارم هنوز جوابی بنامه که بطهران یکماه قبل در خصوص ذکر واریش نوشته ام
نرسیده و حالاً با و استی در این خصوص میفرستیم +
خیلی خوشوقتیم بلیف شخص خوبی جهت وکیل هندوئی چند روز بهار به زبانب داده شده است

نمونه عنوان اسناد متفرقه در این دوره

۳۱۴۳۹: مکاتبات کنسولگری روس و انگلیس در خصوص امور اتباع، بانک شاهنشاهی

- و استقراضی تولیت آستان قدس. ۱۳۲۱ش.
- ۵۷۸۶۹: نمونه کوپن قند و شکر مربوط به فروردین. ۱۳۲۱
- ۷۱۵۳۸: تشکیل انجمن جلوگیری از بیماری تیفوس در بیرجند و بروز آفت در نهبندان. ۱۳۲۲-۱۳۲۱ش.
- ۷۲۶۸۲: یک نمونه از کوپن های توزیع ارزاق عمومی صادره خزانه داری کل. ۱۳۲۱
- ۷۵۲۸۰: مکاتباتی پیرامون توزیع کوپن قند و دیگر خواروبار مورد نیاز در بین اهالی سیستان و قائنات، تامین نان مصرفی. ۱۳۲۲-۱۳۲۱ش.
- ۷۴۲۹۷: وضع قانون منع احتکار و طرز اجرای آن و اعلام میزان محصول و موجودی اجناس توسط بازرگانان و کارخانجات به اداره نظارت اجرای قانون مذکور. ۱۳۲۱ش.
- ۷۴۲۹۸: دستور به بازرس کمیسیون خواربار به جهت کنترل در توزیع به اندازه نان مصرفی بین مردم، مسافری و رانندگان به انضمام خروج غیر قانونی مقدار زیادی نان توسط رانندگان از بیرجند به زاهدان جهت فروش. ۱۳۲۱ش.
- ۷۹۴۶۰: مجموعه بخش نامه هایی مرتبط با دوایر آستان قدس در موضوعاتی از قبیل امور پرسنلی، نحوه ارسال پرونده ها به بایگانی ها، اجاره املاک، اخطار به کارکنان معتاد، طریقه گزارش نویسی، تدریس زبان انگلیسی برای پرسنل، آئین نامه بیمارستان شاهرضا. ۱۳۳۵-۱۳۲۱ش.
- ۹۴۴۰۵: واگذاری موقتی ساختمان پرورشگاه سابق جنب دارالتربیه به دارالتربیه شاهپور، مفقود شدن برخی از وسایل پرورشگاه شدر هنگام جابجایی، تحویل بخشی از اقلام به سرپرست کودکان مهاجر لهستانی و تحویل و تحول اثاثیه ها. ۱۳۲۱-۱۳۲۰ش.
- ۹۴۴۱۶: تامین اعتبار لازم جهت خرید دستکش لاستیکی برای قسمت جراحی و تهیه آن توسط بیمارستان آمریکایی مشهد از تهران. ۱۳۲۳-۱۳۲۱ش.
- ۹۴۵۴۵: صورت مالیات بردرآمد و دستمزد کارگران موقت و کارمندان جدید الاستخدام آستان قدس. ۱۳۲۳-۱۳۲۲ش.
- ۱۱۱۶۹۹۹: آمارگیری شرکت فلاحتی خراسان از قریه مردان آباد دهستان باخزر در مورد امور قنایی، زراعی، پزشکی، جمعیتی و عواید آن. ۱۳۲۲ش.

بررسی اثربخشی تبلیغات نوپدید شهری بر میزان استقبال از شیوه زیارت پیاده حرم رضوی^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۸/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۰/۱۰

کمال‌الدین حسینی^۲

محسن نوغانی^۳

مسعود ایمانیان^۴

سعید صالح^۵

چکیده

این نوشتار با هدف دستیابی به میزان تأثیر تبلیغات با ابزارهای تبلیغی نوپدید سازمانی در فضاسازی مناسبت آخر صفر و ترویج زیارت پیاده در روزهای مذکور انجام گرفته است. این مقاله، حاصل یک مطالعه پیمایشی مقطعی است. جامعه آماری در این طرح کلیه افراد بالای پانزده سال در گروهی معرف از خانواده‌های ساکن در شهر مشهد (۱۲۷۰ نفر) است. روش نمونه‌گیری در این پژوهش در مرحله اول به‌صورت نمونه‌گیری طبقه‌ای نامتناسب و در مرحله دوم از روش نمونه‌گیری تصادفی نظام‌مند استفاده شده است. برای نیل به این هدف، نخست با تحلیل نتایج نظرسنجی انجام شده توسط محقق، در دهه آخر ماه صفر در سال ۱۳۹۰ به میزان تأثیر برنامه‌های سازمان فرهنگی - تفریحی شهرداری برای ترویج زیارت پیاده تا حرم در روزهای پایانی صفر و مقایسه آن با میزان این رفتار در سال گذشته پرداخته است و سپس به تحلیل نتایج جانبی آن مبادرت نموده است. نتایج به‌دست آمده نشان می‌دهد علی‌رغم وجود تفاوت‌های اندکی در میزان تأثیر یاد شده، برنامه‌های فرهنگی - تبلیغی که با ابزارهای نوپدید در زمینه

۱. این طرح پژوهشی با حمایت مالی سازمان فرهنگی - تفریحی شهرداری مشهد انجام گردیده است.

۲. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه فرهنگیان مشهد، hosseini_k2007@yahoo.com

۳. دکتری جامعه‌شناسی و عضو هیأت علمی دانشگاه فردوسی مشهد.

۴. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی و عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قوچان.

۵. کارشناس ارشد جامعه‌شناسی و مشاور جوان اداره کل آموزش و پرورش خراسان رضوی s.saleh90@gmail.com

ترویج زیارت پیاده طی مناسبت‌های آخر صفر، چندان مؤثر نبوده و تغییرات، روند قابل توجهی را به خود اختصاص نداده است. مهم‌ترین عامل تأثیرگذار در زیارت مخاطبین، تبلیغات سنتی بوده است و تبلیغات محیطی در زیارت مردم ساکن مشهد تأثیر قابل توجهی نداشته است. این امر (زیارت پیاده) بیشتر ریشه در اعتقادات سنتی و مردمی دارد که با تبلیغات مقطعی و کوتاه مدت، تقویت و یا تحلیل نمی‌یابد.

واژگان کلیدی: مناسک مذهبی، تبلیغات مدرن، زیارت، برنامه‌های فرهنگی - تبلیغی.

مقدمه

هیچ جامعه شناخته شده‌ای نیست که در آن نوعی از دین وجود نداشته باشد. دین در بسیاری از جوامع جزء بنیادی و اساسی از فرهنگ است که هنجارآفرینی و نقش‌آفرینی مهمی در حیات اجتماعی انسان ایفا می‌کند. دین ترکیبی از باورها و اعمال است. مراسم و مناسک از اعمال دینی است که بخش گسترده‌ای از کنش‌های اجتماعی ما را شکل می‌دهند. تنوع، گستردگی، پویایی، تأثیر فرازمان و مکان، از جمله ویژگی‌های مراسم و مناسک دینی در فرهنگ جامعه ماست.

مراسم شهادت علی بن موسی الرضا (ع) و رحلت پیامبر اسلام (ص) یکی از باشکوه‌ترین و عظیم‌ترین مراسم در کشور ماست که به شکل خاصی برگزار می‌شود و طی آن میلیون‌ها نفر از سراسر کشور و حتی خارج از کشور با پای پیاده به مشهد سفر می‌کنند. با گذشت بیش از هزار سال هنوز این مراسم هم به صورت زنده و پویا در حیات اجتماعی ما جریان دارد و منشأ تحولات و هنجارآفرینی فراوانی در کنش‌های فردی و اجتماعی شده است. از آن‌جا که بقا و ماندگاری هر عنصری در نظام فرهنگی، به کارکردهایی بستگی دارد که برای نظام اجتماعی انجام می‌دهد، بررسی برخی از کارکردهای اجتماعی این مراسم، سبب ماندگاری آن در نظام فرهنگی کشور ما شده است که موضوع مقاله حاضر را تشکیل می‌دهد.

برای تحلیل هر موضوع، گاهی موضوع را تجزیه و اجزای تشکیل‌دهنده آن را مطالعه می‌کنند و گاهی با حفظ پیوستگی اجزا و عناصر، آن را مورد بررسی قرار می‌دهند. در

مطالعه جامعه‌شناختی با رویکرد کارکردگرایی با تکیه بر طریقه دوم، سعی می‌شود ماهیت درهم تنیده یک نظام اجتماعی را در کلیتش درک نمایند. از این‌رو، با حفظ پیوستگی کلیت اجزا و عناصر به‌دنبال بررسی یک فعالیت اجتماعی هستند که موجبات تطابق و سازگاری اجزای مختلف ساختار را فراهم می‌سازد. کارکردگرایان، جامعه را شبکه سازمان‌یافته‌ای از گروه‌های در حال تعاون و همکاری تصور می‌کنند که اعضای آن از قوانین و ارزش‌های مشترکی تبعیت می‌کنند.

جامعه‌شناسان دین که در پی بررسی مناسبات دین و جامعه، شناخت اندیشه‌ها، سازمان‌ها، نهادها، مناسک و شعائر دینی هستند ضمن توجه به تأثیرگذاری دین در نظام اجتماعی و کنش‌های فردی و اجتماعی، به نقش و کارکردهای اجتماعی باورداشت‌ها و عملکردهای دینی می‌پردازند. دین از دو رکن مشترک و اساسی باورها و اعمال تشکیل شده است. باورها وضعیتی از عقاید و اعمال، شیوه‌ای از کنش اجتماعی است. بخشی از کنش‌های دینی که مراسم و مناسک هستند، جزء لاینفک و مهم دین محسوب می‌شوند که می‌تواند منشأ تحولات فراوانی در عرصه حیات اجتماعی باشند. به عقیده‌ی برخی از جامعه‌شناسان برای فهم جامعه‌شناسی دین، شعائر و آداب از اهمیت بیشتری برخوردارند. نظر به چنین اهمیتی، این مقاله با توجه به برخی از ویژگی‌های منحصر به فرد مراسم و مناسک دینی در کشور ما از جمله قدمت، گستردگی، تنوع، پویایی و تأثیرگذاری فرامکانی و زمانی مراسم و مناسک دینی با انتخاب مراسم عاشورا، به‌عنوان یک کنش جمعی مذهبی، در پی بررسی آثار، مناسبات اجتماعی و کارکردهای آن است. ترویج مسأله تشریف‌پیاده به حرم امام رضا (ع) و ارائه فرهنگی صحیح درباره زیارت این امام بزرگوار از مسائل مهم و اساسی جامعه حاضر در مراسم عزاداری چندروزه است. پیاده روی زائران به سوی مرقد مطهر امام رضا (ع) نشانه عشق و ارادت مردم به آن حضرت است. امام رضا (ع) تنها امام معصومی است که مرقد مطهرشان در کشورمان قرار گرفته است، بنابراین باید مراسم سوگواری آن حضرت باشکوه تمام و در جهت تبلیغ فرهنگ رضوی اجرا شده و برای مجاوران نیز فرهنگ‌سازی شود. به‌علاوه رفتار زائران، به‌خصوص شهروندان مشهدی در هنگام تشریف می‌تواند آیین‌های تمام‌نمای از فرهنگ زیارت در

شهر مشهد و همچنین نشان‌دهنده اعتلای فرهنگ ایرانی باشد. همان‌گونه که می‌دانیم همه ساله خیل کثیری از زائران خارجی به قصد زیارت امام رضا (ع) به مشهد می‌آیند و آنچه در شهر مشهد از رفتار مجاوران و دیگر زائران ایرانی می‌بینند، به‌عنوان نمایی از فرهنگ ایرانی در ذهن خود جای می‌دهند. به همین دلیل افزایش تبلیغات فرهنگی و به‌ویژه فرهنگ مذهبی سازمان فرهنگی - تفریحی شهرداری در این مورد، باعث ترویج فرهنگ تشرف پیاده از سوی زنان و مردان مشهدی می‌شود که خود تفکرات دینی و اشاعه فرهنگ اسلامی را در بردارد. کم‌توجهی مدیران جامعه و گسترش تبلیغات سبک زندگی غربی موجب کاهش مناسک‌های مذهبی سنتی گردیده است. شناسایی تأثیر فعالیت‌های فرهنگی - تبلیغی شهرداری مشهد بر رفتار شهروندان مرد و زن مشهدی و زائران پیاده به حرم مطهر امام رضا (ع) خصوصاً در اواخر ماه صفر، توسط این مقاله موجب ترویج دین اسلام و اصول اعتقادی است که می‌تواند نشان‌دهنده تأثیرگذاری تفکرات دینی در فرایند مدیریتی باشد. شناسایی میزان موفقیت فعالیت‌های فرهنگی بر فضاسازی مناسبت آخر صفر، باعث اشاعه فرهنگ رضوی و همچنین فرهنگ زیارت حضرت سیدالشهدا و فرهنگ شهادت می‌باشد که نوعی پادزهر جهت مقابله با جنگ نرم دشمن خواهد بود. به‌علاوه شناسایی نقش رسانه‌ها و افزایش رسانه و مطبوعات و به‌خصوص صدا و سیما می‌توانند نقش گسترده‌ای در راستای ترویج فرهنگ رضوی ایفا کنند چرا که امروز عصر فناوری و رسانه است و رسانه‌ها بیشترین نقش را در فرهنگ‌سازی جوامع دارند. سازمان فرهنگی - تفریحی شهرداری مشهد، برنامه‌های فرهنگی و تبلیغی متعددی جهت افزایش تشرف پیاده به حرم مطهر از سوی زائرین و به‌ویژه مجاورین را طراحی و اجرا نموده است. اما با توجه به اهمیت تبلیغ، مسأله تشرف پیاده در دهه آخر صفر و افزایش روزافزون جمعیت زائران حرم رضوی در این روزها، این مقاله می‌کوشد تأثیر برنامه‌های فرهنگی - تبلیغی سازمان شهرداری را بر ترویج زیارت پیاده همشهریان مشهدی در دهه آخر ماه صفر بسنجد. به عبارت دیگر، این تحقیق می‌کوشد به این سؤال پاسخ دهد که به چه میزانی این فعالیت فرهنگی توجه مردم مشهد را به خود جذب نموده و میزان اثرگذاری آن چقدر بوده است؟

مباحث نظری

هنگامی که پدیده زیارت را چه در قالب زیارت یک گروه کوچک و چه در قالب یک جمع بسیار بزرگ با راه‌ها و روش‌های جامعه‌شناسانه مورد تحقیق قرار می‌دهیم، در واقع، به "جامعه‌شناسی زیارت" مبادرت ورزیده‌ایم. پس جامعه‌شناسی زیارت عبارت از شاخه‌ای و یا حوزه‌ای از جامعه‌شناسی است که به رفتار زیارتی جمع (به عنوان یک کنش جمعی و اجتماعی) می‌پردازد. در عین حال، از آن‌جا که زیارت مشاهد مشرفه و اماکن مذهبی خود یک عمل دینی است، جامعه‌شناسی زیارت در واقع، عرصه‌ای خاص از جامعه‌شناسی دین را تشکیل می‌دهد و در زیرمجموعه‌های آن قرار می‌گیرد. همچنین مطالعه حالات، حرکات و سکنت و رویه و رفتار یک جمع چند میلیونی که سالانه به زیارت خانه خدا مشرف می‌شوند نیز جامعه‌شناسی زیارت است. در این زمینه، کوچکی و یا بزرگی عرصه عمل اجتماعی و مطالعه آن، تفاوتی در صدق عنوان اصطلاح مورد بحث پدید نمی‌آورد، هرچند ممکن است تفاوت‌های عمقی‌ای را برای یک جامعه‌شناس ظاهر سازد.

برای تبیین موضوع می‌توان از الگوهای ارائه شده توسط کارگردگرایان و نوکارگردگرایان بهره گرفت. امیل دورکیم^۱ یکی از بنیانگذاران مکتب کارکردی است که بطور خاص به بررسی جامعه‌شناسی دین که شاخه‌ای از جامعه‌شناسی است پرداخته و دریافته است که دین، عنصر اساسی همبستگی در جوامع ابتدایی بوده و مناسک مذهبی را یک جلوه اجتماعی در نظر گرفته است.

کینگزلی دیویس^۲ در کتاب جامعه بشری (۱۹۴۸) آورده است که دین عزم افراد را به رعایت هنجارهای گروهی تقویت می‌کند و این هنجارها را بالاتر از منافع صرفاً خصوصی قرار می‌دهد و دین یگانگی افراد در جامعه را با همدیگر تقویت می‌کند (همیلتون، ۱۳۸۹: ۲۰۰).

در زیارت شبکه عظیمی از افراد با فرهنگ‌های مختلف شکل می‌گیرد که در تعامل مشترک با یکدیگرند و می‌توان وحدت رویه در بسیاری از شعائر را در آن مشاهده نمود

1. Durkheim

2. Kingsley Davis

که خود نمونه بارزی از حفظ نظم در جامعه را شامل می‌شود. از زیارتگاه‌ها به‌عنوان مکانی مقدس یاد می‌شود که فرد در طول سفر صداقت و تزکیه نفس را در خود تقویت نموده و با درونی نمودن سعی در ارتقاء سطح معنوی خود دارد. این بخش بعدی از زیارت است که می‌تواند سلامت روانی و اعتماد اجتماعی که شاخص اصلی سرمایه اجتماعی است را افزایش دهد. زنده نگاه‌داشتن دین و جاودانگی آن، رابطه تنگاتنگی با زیارت دارد، به‌گونه‌ای که سفر زیارتی به مکه، مدینه، کربلا و مشهد به کرات در روایت‌ها آمده و تکامل دینداری را در آن سنجیده‌اند. اما در لایه زیرین این احادیث و روایات می‌توان اصل یکپارچگی را یافت. اصلی اساسی برای بقای حیات اجتماعی بشر، وجود مناسک خاص در زیارت چون لباس پاکیزه به تن داشتن، اهتمام به برپایی نماز جماعت، خواندن ادعیه به‌صورت دسته جمعی و تفکر در آنچه که به آن دلیل ائمه به شهادت رسیده‌اند از مواردی است که در گام بعد، به زنده نگاه‌داشتن آیین و ترغیب مردم به حفظ و انتقال آن از نسلی به نسل دیگر بسیار تأثیرگذار است. یکی از ویژگی‌های خاص زیارت محدود نبودن آن به طبقه خاص اجتماعی است. یعنی فضایی ایجاد می‌شود که تمامی افراد با سطوح مختلفی از فرهنگ در کنار یک دیگر قرار گرفته و تبادل فرهنگی و آشنایی با دیگر فرهنگ‌ها و رسوم و پوشش پرداخته و به واقع، نوعی وام‌گیری فرهنگی را تجربه نمایند. طبق نظریه بوگاردوس^۱ که موجب شکل‌گیری طیفی به همین نام در روش تحقیق شده است که در آن میزان ارتباط اجتماعی میان افراد با سایر افراد سنجیده می‌شود. این طیف از هم‌شهری بودن با فرد، تا ازدواج با آن فرد را شامل می‌شود. یک طیف تراکمی است که در هر مرحله میزان ارتباطات اجتماعی فرد با فردی خارج از آن فرهنگ را می‌سنجد. اما با نگاهی گذرا و جامعه‌شناسانه به زوار در مشهد می‌توانیم شاهد باشیم تعداد کثیری از مردم با دو طبقه کاملاً متضاد اجتماعی در طول ساعت‌ها در کنار هم در محیط زیارتگاه قرار گرفته و با تعاملی دوستانه و بدون توجه به پایگاه خود هستند.

تأثیرگذاری و هنجارآفرینی مراسم و مناسک به‌عنوان واقعیت‌های زنده اجتماعی

محدود و متوقف بر زمان و مکان خاصی نیست. به عبارت دیگر، آثار فردی و اجتماعی و الزاماتی را که مراسم و مناسک در قالب پاداش و تنبیه برای انسان‌ها آماده می‌سازند برای همه دوره‌های زمانی است در اهمیت زیارت حرم حضرت رضا (ع) طه می نویسد که حضرت رضا (ع) فرمودند: به شیعیان من بگو زیارت من به اندازه هزار حج پاداش دارد (طه، ۱۳۸۹). به‌طور کلی تأثیرات و الزام‌های مراسم و مناسک را می‌توان در دو سطح کنش فردی و کنش جمعی بررسی کرد:

الف) سطح کنش فردی: در این سطح تأثیراتی هست که مناسک و مراسم دینی برای افراد کنشگر در همه‌ی ادوار ایجاد می‌کند، چنان که قرآن کریم و احادیث به آنها اشاره دارد؛ مانند تأثیری که نماز به‌عنوان یک منسک الهی بر هر کنشگری (نمازخوان) در جلوگیری و پیشگیری از جرم دارد: «إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ؛ همانا نماز انسان را از زشتی و پلیدی باز می‌دارد» (سوره عنکبوت، ۲۹). یا تأثیر روزه در اکتساب تقوای الهی. هم‌چنین تأکیدات آیات دیگر که به تأثیرات فردی اجرای مراسم و مناسک اشاره دارد، مانند: «وَمَنْ يُعْظَمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ؛ هرکس شعائر خدا را بزرگ دارد، بی تردید آن نشانه‌ی تقوای دل هاست» (سوره حج آیه ۳۲). به‌طور کلی برخی از تأثیرات و کارکردهای مراسم و مناسک در سطح کنش فردی عبارتند از: دوری از کجروی اجتماعی، الگوپذیری، کسب آرامش درونی، افزایش مسئولیت فردی، نظم‌پذیری (کارکرد سازمان‌پذیری)، آمادگی برای فداکاری، درونی‌شدن هنجارها و ارزش‌های دینی و کارکردهای فوق برای هر کنشگری در هر زمانی حاصل خواهد آمد. این آثار فردی محدود به انسان‌های خاصی در زمان خاصی نخواهد بود.

ب) سطح کنش جمعی: آثار فرازمانی و مکانی در سطح کنش جمعی نیز به تأثیراتی اشاره دارد که حاصل از انجام کنش‌های جمعی در سطح اجتماعی است. این کنش‌ها به صورت پویا و زنده برای همه نسل‌ها در همه زمان و مکان تأثیرگذار خواهد بود؛ مانند آثاری که گردهمایی مسلمانان در اجتماع حج به‌جا می‌گذارد. برخی از تأثیرات و کارکردهای کنش‌های جمعی عبارتند از همبستگی اجتماعی، وفاق اجتماعی، بازبانی هویت جمعی، ایجاد پیوندهای فرانسلی و

به نظر می‌رسد همین ویژگی سبب می‌شود که در دین اسلام اصول ثابتی وجود داشته باشد که به مقتضای فطرت انسانی برای همه انسان‌ها، در همه‌ی زمان‌ها و مکان‌ها تأثیرگذار باشد. عزاداری دهه آخر صفر از این منظر موقعیت استثنایی دارد زیرا از یک سو، نه تنها یک مراسم جمعی مذهبی است، بلکه به سبب نقشی که در بقای دین داشته است با دیگر مراسم دینی نیز تفاوت دارد.

با توجه به تشکیل حاکمیت مذهبی در کشور و تشکیل سازمان‌های تبلیغی - مذهبی، این سازمان‌ها از شیوه‌های تبلیغی جدیدی جهت ترغیب افراد به حضور در مراسم استفاده می‌کنند که این مقاله، به دنبال بررسی میزان تأثیر این تبلیغات می‌باشد. لذا بررسی ماهیت تبلیغ مذهبی را گریزناپذیر می‌نماید: تبلیغ دینی را انتقال مکرر و تدریجی اندیشه‌ی روشن دینی، برای تأثیرگذاری بر افکار و اعمال انسان‌ها با مؤثرترین شیوه‌ها و ابزارهای مشروع، با توجه به مبانی و اهداف تبلیغی همان دین تعریف کرده‌اند (کریم زاده، ۱۳۷۳: ۳۶).

اصطلاح تبلیغات، ریشه در کنگره‌ی گاتیودی پروپاگاندا^۱ فید، یا "کنگره‌ی ترویج ایمان" دارد که در سال ۱۶۲۲ م. در کلیسای کاتولیک برپا شد. این زمان مصادف بود با جنبش‌های اصلاح‌طلبی که در آن گروه‌های مختلف از کلیسای کاتولیک جدا می‌شدند. این کنگره بخشی از اقدام‌های ضد اصلاح‌طلبی کلیسا بود. یکی از موضوعات مهم این دوره، کشمکش میان علم و دین به عنوان منبع معرفت دنیا بود. یکی از چهره‌های اصلی این کشمکش گالیله بود که بر پایه‌ی مشاهدات خود با تلسکوپ استدلال می‌کرد که زمین به دور خورشید می‌چرخد. این اندیشه‌ی آشکارا بر خلاف تعالیم کلیسای کاتولیک تلقی می‌شد. دادگاه تفتیش عقاید به سال ۱۶۳۳ م. گالیله را محاکمه کرد و او را گناهکار دانست و مجبور شد اظهارات خود را انکار کند. البته در این شرایط کلیسا در موضع دفاع از یک عقیده‌ی غیر قابل دفاع قرار گرفت. فلمینگ^۲ (۱۹۸۰) معتقد است که شاید اصطلاح تبلیغات، برخی از معانی منفی تلویحی کذب و ناراستی خود را از این واقعه‌ی مهم گرفته است که در آن کلیسا در مورد استدلال برای کذب بودن نظری قرار

1. Gatyvdy prvagandafydy

2. Fleming

گرفته بود که از نظر علمی قابل اثبات بود (محمدیان؛ پورغفاری، ۱۳۸۶: ۱۶). اهمیت و جایگاه ویژه‌ای که تبلیغات مذهبی در سرنوشت انسان‌ها و جوامع مختلف ایفا می‌کند بر هیچ اهل نظری پوشیده نیست. امروزه از قدیمی‌ترین اقوام و فرهنگ‌ها گرفته تا جدیدترین مکاتب انسانی همه در تلاش هستند تا برترین ابزارها و روش‌ها را برای عرضه‌ی افکار خود به‌دست آورند و یا ابداع کنند. پیام تبلیغی در شرایط مختلف فرهنگی، قومی، زبانی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی باید بتواند مفاهیم بنیادین اعتقادی خویش را متناسب با ذائقه‌ی هر لایه از سطوح مختلف جامعه ارائه کند. باید در نظر داشت زمان ارائه‌ی پیام، میزان آمادگی مخاطب، شرایط اجتماعی، اخلاقی، روانی و اعتقادی مخاطب از مسائل مهمی است که مبلغ در هر دوره‌ای باید به آن‌ها توجه داشته باشد تا بر اثربخشی پیام خود بیفزاید. در نظر داشتن عناصر مؤثر در تبلیغ از مسائلی است که مبلغ باید بر آن اشراف کامل داشته باشد تا تبلیغ خود را به ضد تبلیغ مبدل نکند.

تبلیغ دینی را از منظرهای مختلف تقسیم کرده‌اند: از نظر مبلغ به تبلیغ فردی و تبلیغ سازمانی، از نظر پیام به پیام اخلاقی و اعتقادی و رفتاری، از نظر وسیله‌ی ارتباطی به سنتی و جدید و یا مکتوب و غیر مکتوب، از نظر مخاطب به فردی و جمعی و یا مسلمان و غیر مسلمان، از نظر روش به مستقیم و غیر مستقیم یا ایجابی و سلبی و یا مکرر و غیر مکرر، از نظر هدف به آگاهی‌بخش و اقناعی (مطهری، ۱۳۶۴: ۵۸).

اگر تبلیغ را در طبعی‌ترین و اصولی‌ترین شکل آن، با اندکی اغماض نوعی فعالیت آموزشی در نظر بگیریم که به‌منظور نشر دانش و آگاهی‌های سیاسی و اجتماعی و فرهنگی و نشر ارزش‌ها و سجایای اخلاقی صورت می‌گیرد، می‌توان رابطه‌ی نزدیکی بین آن با تغییر رفتار و تغییر نگرش پیدا کرد. لاسول^۱ برای تبلیغ چهار رکن قائل است: ۱- پیام ۲- پیام رسان یا مبلغ ۳- پیامگیر یا مخاطب تبلیغ ۴- وسیله ارتباطی؛ لذا تبلیغ زمانی کارآمد و اثربخش است که مجموعه عوامل تشکیل‌دهنده آن به‌درستی و به‌طور حرفه‌ای طراحی و کنترل شده باشد (یحیایی ایله‌ای، ۱۳۸۶: ۱۲۸).

جاذبه‌های پیام در تبلیغات تجاری

جاذبه‌ی پیام در واقع وسیله‌ای است که توجه مخاطب را به محتوای پیام جلب می‌کند. در تبلیغات تجاری جاذبه‌های پیام به شرح ذیل است:

جاذبه‌ی منطقی: در جاذبه‌ی منطقی به‌طور مشخص و صریح مزایای محصول یا خدمت، خود محصول (پیام) ویژگی‌های آن و غیره عنوان و از پرداختن به مسائل و موضوعات حاشیه‌ای خودداری می‌شود. جاذبه‌ی منطقی عمدتاً در راه ابلاغ حکمت کاربرد دارد.

جاذبه‌ی احساسی: در مقابل تبلیغ با جاذبه‌ی منطقی، تبلیغ با جاذبه‌ی احساسی قرار دارد. در تبلیغ با جاذبه‌ی احساسی، برخلاف جاذبه‌ی منطقی، سعی در تحریک احساسات فرد و برانگیختن آن و رسیدن به مقصود از این طریق می‌باشد. این جاذبه در راه ابلاغ خطابه کاربرد دارد.

جاذبه‌ی خنده: تبلیغاتی که با محتوای خنده ارائه می‌شوند، در زمره‌ی تبلیغاتی است که در بین تبلیغات تجاری کشورمان بیش از همه شهرت یافته است و در مورد آن صحبت و از آن استفاده می‌شود. این جاذبه را می‌توان در راه ابلاغ خطابه استفاده کرد. جاذبه‌ی ترس: از این شیوه برای ایجاد نگرانی در مخاطب استفاده می‌شود که از این طریق مخاطب تحریک به انجام یا خودداری از کاری می‌شود. به‌نظر می‌رسد این روش در مجادله قابل استفاده است.

جاذبه‌ی اخلاقی: این نوع جاذبه بر تشخیص مخاطبان دربارهِی درست یا غلط بودن چیزی تکیه می‌کند. از جاذبه‌ی اخلاقی وقتی استفاده می‌شود که هدفش وادار کردن مردم به حمایت و طرفداری از پاره‌ای از مسائل اجتماعی است. از این روش در راه مجادله استفاده می‌کنند.

جاذبه‌ی دو جنبه‌ای و یک جنبه‌ای: پیام‌های یک جنبه‌ای دسته‌ای از پیام‌ها هستند که فقط اطلاعات مثبت در خصوص کالا ارائه می‌دهند و از ارائه‌ی هر گونه اطلاعات در خصوص نارسایی‌ها و یا نقاط ضعف محصول خودداری می‌کنند...، اما پیام‌های دو جنبه‌ای به آن دسته از پیام‌ها اطلاق می‌شود که نه تنها به ارائه‌ی اطلاعات مثبت

می‌پردازند، بلکه نارسایی‌های آن را نیز ذکر می‌کنند (محمدیان و پورغفاری، ۱۳۸۶: ۳۴).

به نظر می‌رسد جاذبه‌های منطقی و احساسی و ترس و اخلاقی در بین سایر جاذبه‌ها در تبلیغات مذهبی کاربرد بیشتری دارند. مبلغ به کمک جاذبه‌ی منطقی و دل‌بستگی‌های مخاطبان هدف، می‌تواند منافع و مزایای کنش مذهبی را بیان کند. در این جاذبه عمده‌ترین دغدغه‌ی مبلغ جلب توجه مخاطب به خود دین است و از پرداختن به حواشی و تحریک احساسات افراد خودداری می‌کند. در حالی‌که در جاذبه‌ی احساسی برخلاف جاذبه‌ی منطقی، مبلغ سعی در تحریک احساسات مخاطب دارد و از طریق برانگیختن احساسات به تبلیغ مذهبی می‌پردازد. هدف تبلیغ با کمک جاذبه‌ی احساسی، برقراری ارتباط بین مخاطب و کنش مذهبی است. این جاذبه احتمال درک بیشتر و بهتر پیام را برای مخاطب فراهم می‌آورد و ماندگاری بیشتری در ذهن مخاطب دارد و او را با دین درگیر می‌کند.

اهمیت عنصر تبلیغ در ادیان

برخلاف نظر کسانی چون؛ آرنولد^۱ و ماکس مولر^۲، که ادیان را به دو دسته‌ی تبلیغی و غیر تبلیغی تقسیم می‌کنند همه‌ی ادیان دارای جوهره‌ی تبلیغی‌اند (همان: ۶۸). باورهای دینی مدعی ارائه‌ی برداشت صحیح از تجربه‌ی مستقیم درباره‌ی ساختار غایی عالم، مرکز تمرکز نیروی محرک جهان هستند که به شیوه‌ای فوق طبیعی ادراک شده‌اند و شخص مؤمن کیفیتی مقدس برای این مفاهیم، قائل می‌شود و رفتارهای ویژه‌ای را در برابر آن‌ها انجام می‌دهد. هر دینی حاوی نوعی از شعائر دینی است. ادیان تلاش می‌کنند با به‌جای آوردن این شعائر، پرستش، تضرع و یا حتی تأثیرگذاری خود بر طبیعت را آشکار کنند. در طول تاریخ تمامی ادیان کوشیده‌اند تا با ایجاد سازمان‌های متمرکز دینی، عضویت در جامعه‌ی مؤمنین را سازمان‌مند کنند، بر اختلاف سرپوش گذارند و جلوی بدعت‌ها را بگیرند. تمامی ادیان حاوی انواعی از اخلاق هستند که به

1. Arnold

2. Max Muller

گفته‌ی ماکس وبر (جامعه‌شناس دین) در یک فرایند دو طرفه از عقاید صوری دین و وضعیت اجتماعی جامعه‌ای که دین در آن وجود دارد، شکل می‌گیرند و از طریق آن‌ها شاید بتوان دین را متشکل از مجموعه‌ای از اعتقادات، اعمال و احساسات جمعی و فردی تعریف کرد که حول مفهوم حقیقت غایی سامان یافته است. در طول تاریخ، تبلیغ گفتاری و رد و بدل شدن کلمات و جملات بین مردم و مبلغ، بزرگترین اثرات را در بعد فردی و اجتماعی بر جای گذاشته که مهم‌ترین شیوه تبلیغ دینی بوده است. اما امروزه استفاده از رسانه‌ها رشد چشمگیری داشته است که هر کدام ویژگی خاصی را دارا هستند که در جدول شماره ۱) به آن پرداخته شده است.

جدول ۱) ویژگی رسانه‌ها در تبلیغ

رسانه	شکل	حس	شرایط	تأثیرات پیام
رادیو	کلام - موسیقی	شنوایی	بدون محدودیت زمان و مکان	براساس ذهنیت شنونده است، جذب سریع نیست، مخاطب فکر می‌کند
تلویزیون	تصویر - کلام	بصری	تمرکز و توجه می‌طلبد	موضوع سریع در ذهن بیننده ثبت می‌شود
تابلوهای شهری	تصویری - نوشتاری	بصری	تابلو ثابت، بیننده متحرک است	تأثیر آنی است
نشریات	تصویر نوشتار	بصری	بیننده و وسیله‌ی ارتباط ثابت	دریافت پیام با تعمق و تحمل است

در این مقاله به دنبال بررسی میزان تأثیرپذیری مخاطبان از ابزارهای رسانه‌ای نوپدید که آن‌ها را تشویق به کنش مذهبی (زیارت) می‌کرد می‌باشیم.

پیشینه تجربی پژوهش

بررسی تبلیغات شفاهی و تحلیل تأثیر آن بر جذب گردشگران روستایی، مطالعه موردی است که در روستاهای هدف گردشگری شهرستان پاوه توسط فرشاد سوری (۱۳۹۱) انجام شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که گردشگران سفر کرده به شهرستان پاوه تا حدود زیادی از تبلیغات شفاهی به عنوان منبع اصلی اطلاعات سفر

خود استفاده کرده‌اند. با توجه به یافته‌های پژوهش، توجه به تبلیغات شفاهی و عوامل مؤثر بر اثربخشی آن، امکان جذب هر چه بیشتر گردشگران به منطقه‌ی مورد مطالعه را فراهم می‌کند.

بررسی تأثیر تبلیغات بر جذب گردشگران نمونه با تأکید بر گردشگران بین‌المللی شهر اصفهان، پژوهش دیگری است که توسط ابراهیمی و دیگران (۱۳۸۹) انجام شده است. نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که ابزار تبلیغاتی استفاده شده در حوزه شهر اصفهان برای جذب گردشگران بین‌المللی تأثیرگذار نبوده است و می‌توان از پنج ابزار کتاب راهنما، تبلیغات اینترنتی، تلویزیون، جزوه و روزنامه استفاده کرد. میزان تأثیر این ابزار برای مناطق، جنسیت‌ها، سنین و تحصیلات مختلف، متفاوت بوده است. زبان و مکان تبلیغات را با توجه به درصد جهانگردان ورودی از مناطق مختلف می‌توان تعیین کرد.

استفاده از ابزارهای نوین ارتباطی در حوزه تبلیغات گردشگری، مطالعه موردی است که در منطقه آزاد کیش از سال ۱۳۸۲ تا ۱۳۸۷ ش. توسط فرناز سعادت و افسانه مظفری (۱۳۸۸) انجام شده است. نتایج حاکی از آن بوده است که میزان استفاده کارشناسان تبلیغات منطقه آزاد کیش از ابزارهای نوین ارتباطی در تبلیغات گردشگری، وابسته به متغیر «میزان آشنایی» این افراد با این ابزارهاست. در کل، میزان آشنایی جامعه آماری با ابزارهای نوین ارتباطی و میزان استفاده افراد از این ابزارها در حد متوسط قرار دارد. این در حالی است که امروزه، رشد سریع فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی، دستیابی به بازارهای جدیدی را در زمینه گردشگری فراهم آورده است و اگر ابزارهای نوین ارتباطی در حوزه تبلیغات، با توجه به نقش و کارکرد خاص خود، با آگاهی کامل و به‌دروستی به کار گرفته شوند، می‌توانند نقش مهمی در توسعه این صنعت ایفا کنند.

روش‌شناسی پژوهش

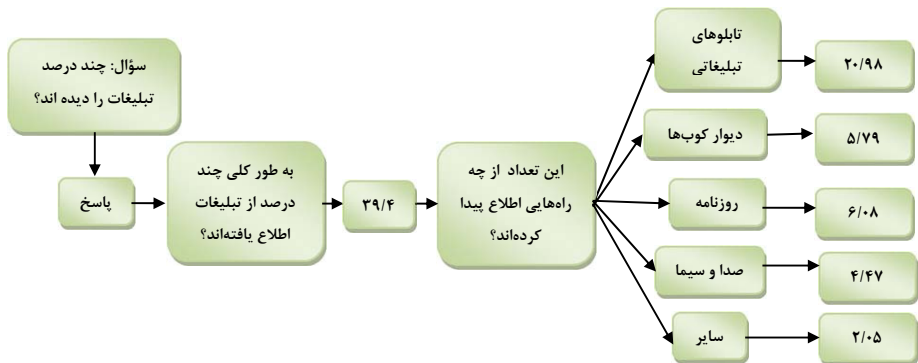
این پژوهش به صورت مقطعی و پیمایشی (زمستان ۱۳۹۰) انجام گرفته است و محقق برای انجام پژوهش مورد نظر، به گروهی معرف از خانواده‌ها (۱۳۰۰ نفر) مراجعه

نموده است. جامعه آماری این پژوهش، کلیه افراد بالای پانزده سال در خانواده‌های ساکن در شهر مشهد بوده است که در سال ۱۳۹۰ در شهر مشهد حضور داشتند. حجم نمونه با توجه به اهداف پژوهش، ۱۳۰۰ نفر از افراد دارای شرایط یاد شده می‌باشند. روش نمونه‌گیری در این پژوهش در مرحله اول به صورت نمونه‌گیری طبقه‌ای نامتناسب و در مرحله دوم از روش نمونه‌گیری تصادفی (Random) نظام‌مند استفاده شده است. با توجه به نمونه‌گیری اولیه، حجم نمونه متناسب ۱۲۷۰ نفر معین گردید که با در نظر گرفتن مسأله افت نمونه، حجم نمونه نهایی ۱۲۷۰ نفر معین شد که از این تعداد، داده‌های متعلق به ۱۲۷۰ پرسشنامه ارجاعی وارد تحلیل گردید. ابزار پژوهش، پرسش نامه محقق ساخته می‌باشد؛ برای سنجش روایی از توافق داوران و برای سنجش پایایی از آزمون آلفای کرونباخ^۱ استفاده شد که نتیجه به دست آمده (۰/۸۶) نشانگر اعتبار پرسشنامه بود.

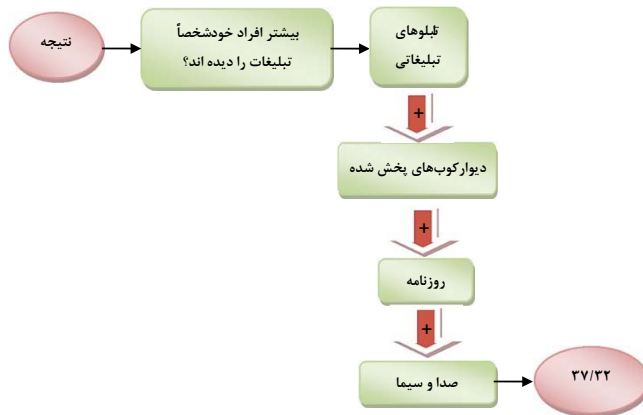
تحلیل توصیفی یافته‌ها

میزان مشاهده تبلیغات

ابتدا باید بررسی کنیم چند درصد افراد، از تبلیغات مطلع شده‌اند. بعد به این نکته دست می‌یابیم که افراد بیشتر از چه طریقی از تبلیغات مطلع شده‌اند. یعنی منابع کسب اطلاع را پیدا کنیم، چرا که برخی از تبلیغات، توسط خود فرد دیده شده و بعضی تبلیغات، توسط فرهنگ شفاهی یا سایر موارد به فرد منتقل شده است.

نمودار ۱) سازوکارهای اطلاع‌یابی از تبلیغات به تفکیک با درصد

نمودار ۲) درصد مجموع سازوکارهای اطلاع‌یابی از تبلیغات

به‌طور کلی ۳۷/۳۲ درصد از کل افراد جامعه، شخصاً تبلیغات را مشاهده کرده‌اند. و ۶۲ درصد مخاطبان اظهار بی‌اطلاعی می‌کردند.

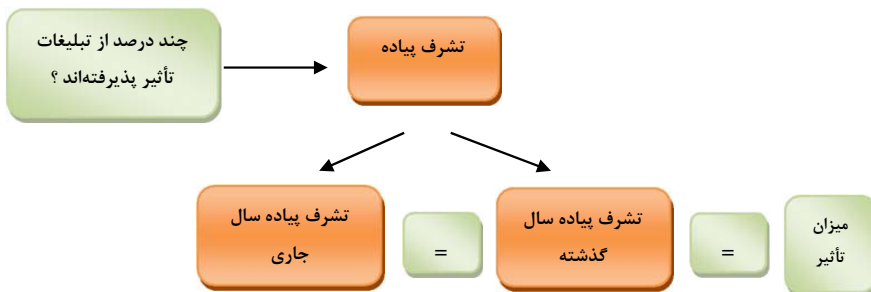
میزان تأثیر پذیری از تبلیغات

جدول ۲) توزیع تفاوت در میزان تشرف به حرم در سال جاری نسبت به سال گذشته

وضعیت تشرف	فراوانی	درصد	درصد معتبر
تشرف در سال گذشته	۷۹	۶/۳۶	۴۹/۰۷
تشرف در سال جاری	۹۲	۷/۴۱	۵۷/۱۴
جمع	۱۶۱	۱۲/۹۶	۱۰۰
شامل نمی شود (عدم تشرف)	۱۰۸۱	۸۷/۰۴	
جمع کل	۱۲۴۲	۱۰۰	

با توجه به نتایج جدول بالا، تعداد ۱۰۸۱ نفر از افراد جامعه شامل این توصیف نمی شوند چرا که بعضی از افراد در تشرف به حرم در سال جاری و سال گذشته تفاوتی نداشتند یعنی در هر دو سال یا مشرف شدند و یا مشرف نشدند و بعضی از افراد هم دلیلی برای تشرف امسال به حرم ذکر نکرده اند.

نتیجه بر اساس نمودار زیر مورد تحلیل قرار می گیرد:

نمودار ۳) چگونگی محاسبه میزان تأثیر پذیری تبلیغات

به طور کلی تعداد ۶ نفر از افراد که تفاوتی در تشرف آنها به حرم در دو سال وجود داشته و دلیل حضور خود را تبلیغات معرفی کرده اند. بنابراین اگر تعداد ۶ نفر را با تعداد ۹۲ نفر که فقط امسال مشرف شدند تناسب بگیریم، افراد تحت تأثیر قرار گرفته از کل

نمونه ۰/۸۲ درصد می‌باشند که آمار بسیار ناچیزی است.

دیگر یافته‌های توصیفی پژوهش به شرح ذیل می‌باشد:

جدول (۳) توزیع ایام تشریف پاسخگویان به حرم مطهر

توزیع ایام تشریف	فراوانی	درصد	درصد معتبر
بقیه ایام سال	۶۱۹	۴۸/۷	۵۰/۸
به هر مناسبتی	۴۳۹	۳۴/۶	۳۶/۰
شهادت معصومین	۹۱	۷	۷
اعیاد بقیه معصومین	۳۱	۲/۲	۲/۵
شهادت امام رضا (ع)	۲۷	۲/۱	۲/۵
ولادت امام رضا (ع)	۱۱	۱/۹	۲/۹
کل	۱۲۱۸	۹۵/۵	۱۰۰/۰
پاسخ نداده	۵۲	۴/۱	
جمع کل	۱۲۷۰	۱۰۰/۰	

درصد از پاسخگویان ایام غیر مناسبتی سال (بجز شهادت‌ها، ولادت‌ها) به حرم مشرف می‌شوند و بقیه افراد نمونه در ایام مناسبتی سال که شامل ایام شهادت معصومین، ایام ولادت معصومین، روز شهادت امام رضا (ع) و روز ولادت ایشان می‌شود، به حرم مشرف می‌شوند.

جدول (۴) توزیع میزان تأثیر تبلیغات بر اعضای نمونه

توزیع ایام تشریف پاسخگویان	فراوانی	درصد	درصد معتبر
خیلی کم	۶۵	۵/۱	۵/۵
کم	۱۵۳	۱۲/۰	۱۲/۹
تا حدودی	۴۰۳	۳۱/۷	۳۳/۹
زیاد	۱۸۸	۱۴/۸	۱۵/۸
خیلی زیاد	۷۸	۶/۱	۶/۶
از تبلیغ سازمان اطلاعی ندارم	۳۰۳	۲۳/۹	۲۵/۵
کل	۱۱۹۰	۹۳/۷	۱۰۰/۰
پاسخ نداده	۸۰	۶/۳	
جمع کل	۱۲۷۰	۱۰۰/۰	

۳۳/۹ درصد از افراد در حد متوسط معتقدند که برنامه‌های تبلیغی سازمانی مؤثر بوده است و ۲۵/۵ درصد نیز از تبلیغ سازمان فرهنگی - تفریحی شهرداری اطلاعی ندارند.

جدول ۵) توزیع دیدگاه‌های پاسخگویان در باره درست بودن پیاده رفتن کاروان‌ها سمت حرم

توزیع دیدگاه پاسخگویان	فراوانی	درصد	درصد معتبر
بلی	۹۷۶	۷۶/۹	۷۸/۳
خیر	۲۷۰	۲۱/۳	۲۱/۷
کل	۱۲۴۶	۹۸/۱	۱۰۰/۰
پاسخ نداده	۲۴	۱/۹	
جمع کل	۱۲۷۰	۱۰۰/۰	

۷۸/۳ درصد موافق با پیاده‌روی به سمت حرم می‌باشند و ۲۱/۷ درصد مخالف این امر بوده‌اند.

جدول ۶) توزیع تشرف پاسخگویان به حرم به‌صورت پیاده، در سال گذشته

توزیع تشرف پاسخگویان به حرم	فراوانی	درصد	درصد معتبر
بلی	۸۲۶	۶۵/۵	۶۶/۱
خیر	۴۲۴	۳۳/۴	۳۳/۹
کل	۱۲۵۰	۹۸/۴	۱۰۰/۰
پاسخ نداده	۲۰	۱/۹	
جمع کل	۱۲۷۰	۱۰۰/۰	

۳۳/۶ درصد از پاسخگویان در سال جاری به‌صورت پیاده به حرم مشرف شده‌اند و ۶۶/۴ درصد از پاسخگویان در سال جاری به‌صورت پیاده به حرم مشرف نشده‌اند.

جدول ۷) توزیع پیشنهادات پاسخگویان جهت بهبود فعالیت‌های سازمان

پیشنهادات	فراوانی	درصد معتبر
تبلیغ در تلویزیون	۱۴۰	۲۴/۹۵
تبلیغ در اماکن تفریحی	۲۵۶	۴۵/۶۳
تبلیغات در سطح شهر	۵۸	۱۰/۳۳
تبلیغات درب منازل	۲۴	۴/۲۷
برگزاری جلسات آموزشی	۵۹	۱۰/۵۱
تبلیغات در روزنامه	۲۴	۴/۲۷

کل	۵۶۱	۱۰۰/۰
شامل نمی شود	۷۰۹	
جمع کل	۱۲۷۰	

۴۵/۶۳ درصد تبلیغات در اماکن فرهنگی و تفریحی را به عنوان پیشنهاد خود جهت بهبود فعالیت های تبلیغی سازمان فرهنگی - تفریحی شهرداری مطرح کرده اند.

جدول ۸) توزیع منابع کسب اطلاع از تبلیغات از دیدگاه پاسخگویان

درصد معتبر	فراوانی	منابع تبلیغات
۵۳/۲۵	۲۸۶	تبلیغات در سطح شهر
۱۴/۷۱	۷۹	از طریق دیوارکوب های پخش شده
۱۵/۴۵	۸۳	از طریق روزنامه
۱۱/۳۵	۶۱	صدا و سیما
۵/۲۱	۲۸	سایر
۱۰۰/۰	۴۳۷	کل
	۷۳۳	شامل نمی شود
	۱۲۷۰	جمع کل

۵۳/۲۵ درصد تبلیغات در سطح شهر را منبع اصلی برای کسب اطلاع از تبلیغات سازمان فرهنگی - تفریحی شهرداری اعلام کرده اند.

جدول ۹) توزیع میزان جلب توجه اعضای نمونه به تبلیغات از طریق روزنامه

درصد معتبر	درصد	فراوانی	میزان جلب توجه
۱۱/۸	۱۱/۳	۱۴۳	خیلی کم
۲۰/۸	۱۹/۹	۲۵۳	کم
۳۸/۲	۳۶/۵	۴۶۴	تا حدودی
۱۹/۴	۱۸/۶	۲۳۶	زیاد
۵/۲	۵/۰	۶۳	خیلی زیاد
۴/۵	۴/۳	۵۵	روزنامه نمی خواند
۱۰۰/۰	۹۵/۶	۱۲۱۴	کل
	۴/۴	۵۶	پاسخ نداده
	۱۰۰/۰	۱۲۷۰	جمع کل

۳۸/۲ درصد در حد متوسط متوجه تبلیغات از طریق روزنامه ها شده اند.

جدول ۱۰) توزیع میزان اطلاع رسانی سازمان در زمینه فعالیت های فرهنگی از دیدگاه اعضای نمونه

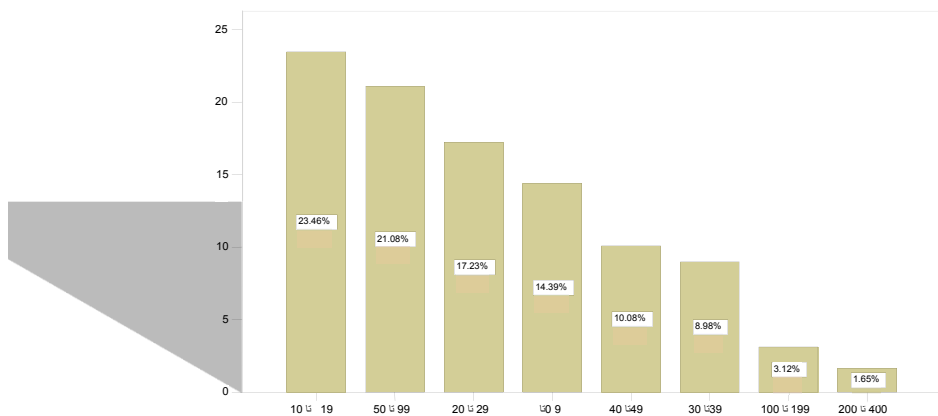
میزان اطلاع رسانی	فراوانی	درصد	درصد معتبر
خیلی کم	۱۶۹	۱۳/۳	۱۴/۱
کم	۲۹۴	۲۳/۱	۲۴/۵
تا حدودی	۴۷۴	۳۷/۳	۳۹/۵
زیاد	۲۲۴	۱۷/۶	۱۸/۷
خیلی زیاد	۳۸	۳/۰	۳/۲
کل	۱۱۹۹	۹۴/۴	۱۰۰/۰
پاسخ نداده	۷۱	۵/۶	
جمع کل	۱۲۷۰	۱۰۰/۰	

۳۹/۵ درصد در حد متوسط معتقدند اطلاع رسانی مناسب بوده است.

جدول ۱۱) توزیع روش های مناسب اطلاع رسانی در زمینه تبلیغات از دیدگاه اعضای نمونه

روش های اطلاع رسانی	فراوانی	درصد معتبر
رادیو و تلویزیون	۹۷۷	۵۷/۴۳
روزنامه	۱۷۷	۱۰/۴۰
پیامک	۱۶۳	۹/۵۸
تبلیغات در سطح شهر	۲۲۶	۱۳/۲۸
توزیع درب منازل	۷۳	۴/۲۹
اجرای برنامه های فرهنگی	۸۵	۴/۹۹
در اماکن تفریحی		
کل	۱۷۰۱	۱۰۰/۰

۵۷/۴۳ درصد رادیو و تلویزیون را روشی مناسب جهت اطلاع رسانی می دانند.

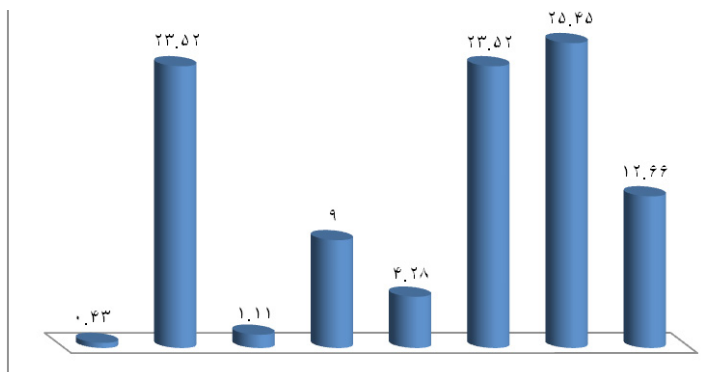
نمودار ۴) توزیع متوسط تعداد دفعات تشریف پاسخگویان به حرم در یک سال

۲۳/۵ درصد افراد نمونه در سال به طور متوسط بین ۱۰ تا ۱۹ بار به حرم مشرف می شوند.

جدول ۱۲) توزیع تشریف پیاده پاسخگویان از محل کار در سال گذشته

توزیع تشریف پیاده	فراوانی	درصد	درصد معتبر
بلی	۶۶۹	۵۲/۵	۵۴/۵
خیبر	۵۵۹	۴۴/۰	۴۵/۵
کل	۱۲۲۸	۹۶/۷	۱۰۰/۰
پاسخ نداده	۴۲	۳/۹	
جمع کل	۱۲۷۰	۱۰۰/۰	

۴۵/۵ درصد تاکنون از محل کار به صورت پیاده به حرم مشرف شده اند.

نمودار ۵) دلایل تشریف برخی کاوانها به صورت پیاده از دیدگاه پاسخگویان
 ۷۱/۷ درصد دلیل تشریف خود را به حرم در ایام مناسبتی را ارادت به امام و ثواب
 آن روز عنوان کرده‌اند.

جدول شماره (۱۳) توزیع دلایل عدم تشریف در ایام مناسبتی به حرم مطهر

دلایل عدم تشریف	فراوانی	درصد	درصد معتبر
شلوغی	۳۷۸	۲۹/۸	۹۵/۹
مسائل کاری	۱۱	۹	۲
سایر	۴	۳	۳
نبودن وسایل نقلیه	۱	۱	۰/۳
کل	۳۹۴	۳۱/۰	۱۰۰/۰
پاسخ نداده	۸۷۹	۶۹/۰	
جمع کل	۱۲۷۰	۱۰۰/۰	

۹۵/۹ درصد به دلیل شلوغی در ایام مناسبتی به حرم مشرف نمی‌شوند.

تحلیل استنباطی یافته‌های جانبی

از آنجا که میزان تأثیر تبلیغات شهرداری بر رفتار مردم مشهد در پیاده‌روی به حرم بسیار کم می‌باشد، لذا این متغیر به عنوان محور مطالعه و تحلیل نمی‌تواند مورد بررسی قرار گیرد. به همین جهت، از متغیر میزان تشریف پاسخگویان به حرم استفاده می‌کنیم

تا نتایج جانبی قابل توجه ارائه گردد:

- میان مناطق مختلف و نوع اطلاع‌رسانی، ارتباط معناداری وجود دارد. در برخی مناطق دیوارکوب‌ها و تابلوهای تبلیغاتی بیشتر مورد توجه قرار بوده و در برخی دیگر از مناطق شهری تبلیغات درب منازل در اطلاع‌رسانی بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. (جدول ۱۴) توزیع آزمون آنوای کاهش یا افزایش تشرف به حرم به تفکیک مناطق شهری

آزمون آنوا	میانگین	درجه آزادی	سطح معناداری
بین گروه‌ها	۲۷/۱۷۶	۱/۹۷۹	۰/۰۰۰
درون گروه‌ها	۱۳/۷۳۰		

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود میانگین بین گروه‌ها برابر ۲۷/۱۷ و میانگین درون گروه‌ها برابر ۱۳/۷۳ است.

نکته مهم: تفاوت میان مناطق بیشتر است تا درون یک منطقه. به این معنا که افراد در یک منطقه به‌طور متوسط از نظر تشرف به حرم با هم همگن و مساویاند اما این تفاوت بین دو یا چند منطقه بسیار بیشتر است.

- میان منطقه و تشرف پیاده به حرم در سال جاری در سال‌روز شهادت، ارتباط معناداری وجود دارد. به این معنا که منطقه ۱۳ بیشترین میزان تشرف در سال جاری (۱۳۹۰) را در سال‌روز شهادت دارد.

جدول ۱۵) تشرف پیاده به حرم مطهر به تفکیک مناطق شهرداری

Count		منطقه شهرداری													Total
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
بانی	اسلام‌در سال‌روز شهادت	23	26	37	54	54	40	37	37	23	13	8	7	70	409
غیر	انوار رضاع) پیاده به حرم مطهر	77	74	64	51	47	50	56	63	74	86	92	61	32	827
جمع	مطهر مشرف شهرداری	100	100	101	85	101	90	93	100	97	99	100	68	102	1236

جدول ۱۶) توزیع رابطه معناداری منطقه و تشرف پیاده به حرم در سال جاری در سال‌روز شهادت

رابطه منطقه و تشرف	مقدار	درجه آزادی	سطح معناداری
آزمون کی دو	۱۶۰/۲۶۵	۱۲	۰/۰۰۰

- میان تعداد دفعات تشرف به حرم در سطوح مختلف تحصیلی، تفاوت معناداری

وجود ندارد. به عبارتی دیگر، زائرین حرم حضرت رضا (ع) از همه سطوح تحصیلی هستند. - میان منطقه و منابع کسب اطلاع از تبلیغات، تفاوت معناداری وجود دارد. به این معنا که در برخی مناطق از یک منبع تبلیغ بیشتر استفاده شده است.

جدول (۱۷) توزیع مناسب بودن اطلاع رسانی و منطقه محل سکونت

منطقه شهرداری	به نظر شما سازمان فرهنگی - تفریحی شهرداری تا به حال چقدر در زمینه فعالیت‌های فرهنگی‌اش اطلاع‌رسانی مناسب کرده است؟					کل
	خیلی کم	کم	تا حدودی	زیاد	خیلی زیاد	
۱	۸	۳۴	۴۰	۸	۲	۹۲
۲	۲۰	۲۴	۳۳	۸	۰	۸۵
۳	۵	۳۰	۳۲	۲۳	۴	۹۴
۴	۱۵	۱۹	۳۵	۱۵	۱	۸۵
۵	۳۲	۲۴	۳۳	۹	۲	۱۰۰
۶	۲۱	۲۴	۳۴	۸	۲	۸۹
۷	۲۴	۲۳	۳۰	۱۳	۲	۹۲
۸	۸	۱۲	۴۰	۳۶	۰	۹۶
۹	۱۴	۲۰	۳۶	۱۹	۴	۹۳
۱۰	۱	۶	۴۹	۲۶	۱۳	۹۵
۱۱	۱۲	۲۶	۲۷	۲۸	۱	۹۴
۱۲	۱	۱۹	۴۲	۷	۰	۶۹
۱۳	۶	۳۰	۳۴	۲۳	۶	۹۹
کل	۱۶۷	۲۹۱	۴۶۵	۲۲۳	۳۷	۱۱۸۳

جدول ۱۸) توزیع ضرایب معناداری بین میزان اطلاع و منطقه

توزیع ضرایب	مقدار	سطح معناداری
ضریب فی	۰/۱۴۶	۰/۰۱۸
ضریب وی کرامر	۰/۱۴۶	۰/۰۱۸
تعداد	۱۱۴۶	

همان گونه که در جدول فوق مشاهده می شود، چون $\text{Sig} > ۰/۰۵$ است نتیجه معنادار و قابل تعمیم به کل جمعیت می باشد. یعنی میان مناطق مختلف و میزان اطلاع مردم از تبلیغات، ارتباط معناداری وجود دارد. اما شدت رابطه میان مناطق مختلف و میزان اطلاع از تبلیغات کم است، چرا که شدت ضریب ۰/۱۴۶ است.

- از نظر میزان تشرف به حرم بین افراد با سطوح متفاوت زندگی از نظر اقتصادی، تفاوتی وجود ندارد. به عبارتی دیگر، زائرین حرم حضرت رضا (ع) از همه طبقات اقتصادی و اجتماعی هستند.

- میان تعداد دفعات تشرف و سن افراد، ارتباط معناداری وجود دارد. افراد بالای ۵۵ سال بیشتر به حرم مشرف می شوند.

جدول ۱۹) آزمون کروسکال والیس دفعات تشرف به حرم و سن

میانگین رتبه ای	تعداد	سن پاسخگو	
۵۲۰/۷۷	۲۵۴	۱۵-۲۴	میزان تشرف سالانه شما به حرم چقدر است؟
۵۴۸/۷۳	۲۵۹	۲۵-۳۴	
۵۱۶/۵۵	۲۴۷	۳۵-۴۴	
۵۳۴/۳۲	۱۷۰	۴۵-۵۴	
۶۲۱/۵۲	۱۵۵	۵۵ به بالا	
	۱۰۸۵	جمع کل	

با توجه به نتایج حاصله، بالاترین میزان تشرف مربوط به گروه سنی بالای ۵۵ سال است، که جهت آزمون معنی داری نتایج آزمون خی دو ارائه می گردد.

جدول ۲۰) آزمون کای اسکوار دفعات تشریف به حرم و سن

آزمون	میزان تشریف سالانه شما به حرم چقدر است؟
کای اسکوار	۱۳/۰۴۹
درجه آزادی	۴
سطح معنی داری	۰/۰۱۱

همان گونه که در جدول فوق مشاهده می شود، چون سطح معنی داری از ۰/۰۵ کمتر همان گونه که در جدول فوق مشاهده می شود، چون سطح معنی داری از ۰/۰۵ کمتر است نتیجه معنادار و قابل تعمیم به کل جمعیت می باشد. یعنی میان تعداد دفعات تشریف و سن افراد، ارتباط معناداری وجود دارد.

- میان تأثیر برنامه های فرهنگی سازمان و ارزیابی افراد از درستی تشریف پیاده، ارتباط معناداری وجود دارد. (آزمون معنی داری خی دو و ضریب وی کرامر)

- میان تأثیر برنامه های فرهنگی سازمان در تشویق مردم به تشریف پیاده و مناطق مختلف شهری، ارتباط معناداری وجود دارد. (آزمون معنی داری خی دو و ضریب وی کرامر)

- میان اطلاع رسانی سازمان درباره تشریف پیاده و میزان تأثیر برنامه های فرهنگی سازمان، ارتباط معناداری وجود دارد. به طور مثال ۰/۳۹/۳ کسانی که تبلیغات و اطلاع رسانی در روزنامه را پیشنهاد کرده اند در حد زیاد به تأثیر برنامه های سازمان معتقدند. (آزمون معنی داری خی دو و ضریب وی کرامر)

- میان اطلاع شهروندان از تبلیغات دهه آخر صفر و تشریف پیاده در سالروز شهادت به حرم در سال جاری، ارتباط معناداری وجود ندارد. یعنی اطلاع یا عدم اطلاع از تبلیغات دهه آخر صفر در تشریف افراد تأثیری نداشته است.

- میان میزان اطلاع رسانی سازمان در دهه آخر ماه صفر و جنسیت، ارتباط معناداری وجود دارد. مردان در سطح کمتری معتقدند سازمان اطلاع رسانی مناسبی داشته است. (آزمون معنی داری خی دو و ضریب وی کرامر)

- بین میزان تشریف خانم ها و آقایان به حرم مطهر تفاوت معنی داری وجود ندارد. به

عبارتی دیگر، می‌توان گفت زائرین را زنان و مردان تشکیل می‌دهند.

بحث و نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهاد

آداب، ارزش‌ها، مراسم و باورهای فرهنگی پیشینه تاریخی، فرهنگی، دینی و هویت اجتماعی هر جامعه را شکل می‌دهند. اگر چه ارزش‌ها و هنجارها در هر جامعه به‌عنوان مرجع رفتار شناخته می‌شوند، ولی مطالعه و بررسی مراسم و مناسک که تجلی اعتقادات دینی هستند با ویژگی‌هایی که برای آنها برشمردیم، به هیچ وجه کم اهمیت نیستند. مراسم و مناسک در جامعه ما با توجه به برگزاری آنها در سطح گسترده‌ای در سراسر کشور و در تمام محله‌های شهری و روستایی و با حضور گسترده اقشار از گروه‌های مختلف و همچنین پیوندشان با ارزش‌ها و هنجارهای دینی به‌گونه‌ای است که بخش عمده‌ای از ساختارهای فرهنگی را شکل داده و بر نظام اجتماعی و شخصیتی تأثیر دارند. پژوهش حاضر که ضمن بررسی مراسم و مناسک در حوزه جامعه‌شناسی دین به مراسم دهه پایانی ماه صفر پرداخته است نمی‌تواند تمام مطالعه در این زمینه باشد. حتی می‌توان این مراسم را از جهات دیگر نیز مورد مطالعه جامعه‌شناسی قرار داد؛ مانند فهم معنای کنش اجتماعی کنشگران عزادار با استفاده از نظریه وبر و یا بررسی ساختارهای فرهنگی موجود در مراسم با بهره‌گیری از نوع‌شناسی رفتاری مرتن. در این پژوهش، دو نکته اساسی مطرح بوده است:

- ۱) میزان تأثیر تبلیغات سازمان شهرداری که با استفاده از ابزارهای نوپدید انجام شده است در ترویج زیارت پیاده به حرم، بسیار ضعیف بوده است.
- ۲) به‌دلیل ضعیف بودن تأثیر متغیر وابسته این تحقیق، سعی شده تا سایر نتایجی که می‌توان از آن به‌دست آورد ارائه گردد و سایر ویژگی‌ها و متغیرهای زمینه‌ای زائرین مورد بررسی قرار گیرد.

- رشد و ارتقاء هیأت‌های مذهبی: هیأت‌های مذهبی در کشور ما می‌تواند به‌عنوان یک گروه مرجع برای مراجعین خود عمل کند. بنابراین اجرای برنامه‌های مناسب با هدف رشد و ارتقاء این هیأت‌ها، بدون شک نقش مؤثر سازنده‌ای در افزایش تشریف

مردم مشهد به حرم رضوی خواهد داشت. همچنین سازمان شهرداری می‌تواند بخش اعظم تبلیغات خود را در زمینه مورد نظر، از طریق هیأت‌ها انجام دهد. در درون هیأت‌ها با ارسال پیامک و پخش دیوارکوب می‌توان به اعتلای فرهنگ تشریف پیاده امیدوار بود. تبلیغات باید به گونه‌ای صورت گیرد که شهروندان تصور کنند این تبلیغات مختص خود هیأت است و به جنبه مذهبی آن بیشتر توجه کنند. همچنین با مهیا ساختن امکانات در مسیری معین، می‌توان در همگام کردن مردم با هیأت جهت تشریف پیاده تا حرم مؤثر واقع شد. این کار اگر از سوی هیأت انجام پذیرد و همه ساله انجام شود می‌توان به نهادینه کردن این فرهنگ در جامعه امید بست.

- توجه به کارساز بودن تبلیغات سنتی: با توجه به این که بخش اعظمی از مردم مشهد تحت تأثیر تبلیغات سنتی به حرم مشرف شده‌اند، بنابراین می‌توان امیدوار بود هنوز هم این نوع از تبلیغات کارساز باشد.

- برگزاری جلسات آموزشی برای سخنرانان: ایجاد کلاس‌های آموزشی مختلف برای علماء و سخنرانان و مداحان هیأت و جلسات مذهبی از سوی سازمان شهرداری می‌تواند گامی مؤثر در جهت نهادینه کردن فرهنگ تشریف پیاده به حرم باشد و شرط آن، استمرار در تبلیغات و کلاس‌های آموزشی است به نحوی که هر ساله این جلسات با کیفیت و کمیتی بیش از گذشته برگزار شود.

- ارائه تبلیغات بر حسب نیازسنجی در هر منطقه: با توجه به نیازسنجی در هر منطقه شهری می‌توان دریافت مشکلات هر منطقه جهت تشریف به حرم چیست و با توجه به آن اطلاعات، نوع خاصی از تبلیغات را در آنجا ارائه داد. مثلاً در منطقه‌ای که درآمد بالایی دارند و روزنامه هم بیشتر مطالعه می‌شود، لذا در این منطقه تبلیغات در روزنامه بیشتر باشد. یا به عنوان مثال، در مناطقی که خانم‌ها کمتر فعالیت اجتماعی دارند و یا شاغل نیستند می‌توان از راهکار تبلیغ درب منازل استفاده کرد.

- تبلیغات از طریق برگزاری کلاس‌های آموزشی در مدارس: نهادینه کردن فرهنگ باید در سنین کودکی برای افراد در یک جامعه اتفاق بیفتد به طوری که معلمین با بازگو کردن مسأله تشریف پیاده و همگام شدن با دانش‌آموزان به سمت حرم، می‌تواند

اثر الگوی مثبتی در ذهن کودک داشته باشد ضمن این که این کودک می تواند به طور ناخودآگاه با انتقال آن به خانواده، مبلغ نیز باشد.

- همکاری مستمر سازمان فرهنگی - تبلیغی سازمان با رسانه ملی: همان گونه که می دانیم، صدا و سیما یکی از ابزارهای تبلیغاتی قوی، در هر جامعه ای به شمار می آید. با توجه به نتایج این تحقیق مبنی بر تأثیرپذیری زیاد مخاطبین از برنامه های تبلیغی صدا و سیما، به نظر می رسد همکاری سازمان با این نهاد مهم اجتماعی می تواند گامی مؤثر در جهت تأثیرگذاری هر چه بیشتر برنامه ی تبلیغاتی سازمان باشد.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابراهیمی، عبدالحمید، و دیگران (۱۳۸۹). "بررسی تأثیر تبلیغات بر جذب گردشگران نمونه: گردشگران بین المللی شهر اصفهان"، *جغرافیا و توسعه*، شماره ۱۷ (بهار): ۱۳۹-۱۵۶.
۳. سوری، فرشاد، و دیگران (۱۳۹۱). "بررسی تبلیغات شفاهی و تحلیل تأثیر آن بر جذب گردشگران روستایی، مطالعه موردی: روستاهای هدف گردشگری شهرستان پاوه"، *نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی (علوم جغرافیایی)*، دوره ۱۲، شماره ۲۴ (بهار): ۸۳-۱۰۲.
۴. سعادت، فرناز؛ مظفری، افسانه (۱۳۸۸). "استفاده از ابزارهای نوین ارتباطی در حوزه تبلیغات گردشگری (مطالعه موردی: منطقه آزاد کیش از سال ۱۳۸۲ تا ۱۳۸۷)"، *فصلنامه پژوهش های ارتباطی دانشگاه امام صادق*. شماره ۳ (پاییز): ۱۴۱-۱۷۰.
۵. طه، محمد (۱۳۸۹). "فضیلت و پاداش زیارت امام رضا (ع)". [پیوسته] قابل دسترس در:

html.http://www.askquran.ir/thread21345 [۱۳۸۸/۸/۵]

۶. کریم زاده، اسماعیل (۱۳۷۳). اصول و مبانی تبلیغ. [برای] معاونت پژوهشی

آموزش و پرورش منطقه یک قم. قم: آموزش و پرورش قم، معاونت پرورشی منطقه یک.

۷. محمدیان، محمود؛ پورغفاری، آزاده (۱۳۸۶). مدیریت تبلیغات. تهران: نگاه دانش.

۸. مطهری، مرتضی (۱۳۶۴). حماسه‌ی حسینی. تهران: صدرا.

۹. همیلتون، ملکم (۱۳۸۹). جامعه شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر ثالث.

۱۰. یحیایی ایله‌ای، احمد (۱۳۸۶). جامعه شناسی تبلیغات. تهران: جاجرمی.

لالایی‌ها در فرهنگ مردم خراسان جنوبی مورد مطالعه بافت قدیم بیرجند

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۴/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۷/۱۷

اصغر عسکری خانقاه^۱

آتوسا افسر^۲

چکیده

کودکان سرمایه‌های ارزشمند یک جامعه به حساب می‌آیند. مادران اولین باغبان این گلها می‌باشند. مادرانی که در دل سینه خود رازها و نگفته‌هایی دارند. لالایی‌ها نغمه‌هایی هستند که مادران گاهی برای سبک کردن روح خود، گاهی برای آرام نمودن فرزند خویش و بعضی مواقع رساندن پیام و خواسته‌ی خود به‌طور غیرمستقیم به همسرشان به‌صورت ابیاتی کوتاه و صوتی زیبا و دلنشین می‌خوانند. این سخنان شنیدنی هر چند که ساده بیان شده‌اند اما در خود ساختاری دارند که در این پژوهش درون مایه‌ی آنها بررسی می‌شود. لالایی‌ها دارای مضامین و درون‌مایه‌های متفاوتی می‌باشند که با بررسی هر کدام از آنها می‌توان به نمونه‌های فرهنگی خاصی پی برد. موضوع این پژوهش، لالایی‌ها در فرهنگ مردم خراسان جنوبی در حوزه مطالعاتی بافت قدیم شهر بیرجند می‌باشد. بافت قدیم این شهر، شامل خیابان‌های مطهری و منتظری است که از لحاظ مساحت ۴۳۲۷۰۹/۲۶ متر از سطح شهر را در بر گرفته و بالغ بر ۴۹۶۲ نفر جمعیت دارد. از این تعداد جمعیت، حدود ۱۶۵۴ نفر را زنان و دختران تشکیل می‌دهد. دلیل انتخاب بافت قدیم این است که لالایی بخشی از ترانه‌های پارسی میانه و ماندگار و کهن ایرانی می‌باشد که ریشه در گذشته‌های دور دارد. مادران امروزه کمتر از این آواز جهت خوابانیدن کودکان خویش استفاده می‌کنند، در نتیجه برای جمع آوری، ثبت و ضبط این لالایی‌ها، باید به سراغ مادران و مادر بزرگانی می‌رفتیم که نسبت به ترانه‌های فرهنگ

۱. استادیار مردم شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

۲. کارشناس ارشد مردم شناسی، نویسنده مسؤول

عامه قدیم این شهر آشنایی بیشتری داشتند. جهت ارائه چارچوب نظری مناسب برای این پژوهش، از دو مکتب ساختارگرایی با نظریه‌پردازی به نام ولادیمیر پراپ و فرهنگ و شخصیت با نظریه‌پرداز معروف آن روت بندکیت استفاده شده است. روشی که بر مبنای آن پژوهش پیش رفته است، مردم شناسی ژرفانگر همراه با مشاهده مستقیم و با حضور پژوهشگر در میدان تحقیق می‌باشد. در پایان تحلیل لایایی‌ها به این نتیجه می‌رسیم که لایایی‌ها مانند سایر ترانه‌ها و قصه‌های کودکان با برخورداری از ظرفیت‌های فرهنگی ویژه نهفته و تعبیه شده در آنها، نقش بسزایی در اجتماعی کردن افراد جامعه بر عهده دارند. در لایایی‌ها الگوها و ارزش‌های مادران ساکن در بیرجند، مادری که بزرگ شده کویر است به وضوح دیده می‌شود. در واقع، می‌توان گفت که این مادران روایت‌کننده تمامی سنت‌ها، آیین‌ها و هویت فرهنگی و قومی خویش هستند و با خواندن لایایی‌ها و انتقال آن به نسل‌های بعدی حافظ این فرهنگ بومی خواهند بود.

واژگان کلیدی: فرهنگ، ادبیات شفاهی، لایایی، گاهواره.

مقدمه

ترانه‌های محلی یا فولکلوریک^۱ بر احساس و عاطفه خواننده آنها متکی است. این ترانه‌ها نشأت گرفته از یک واقعیت اجتماعی نهفته در روابط انسانی در جوامع روستایی و شهری هستند. «ترانه‌های ملی ایران از نظر ملودی بسیار غنی و پر مایه است که از این نظر یکی از غنی‌ترین، زیباترین و متنوع‌ترین ترانه‌های فولکلوریک دنیا هستند. ترانه‌های عامیانه که نشانه طرز تفکر، تمدن و فرهنگ کشور هستند سینه به سینه نقل شده و از نسلی به نسل دیگر می‌رسد و آئینه تمام نمای افکار و اندیشه‌های مردمی‌اند که خود خالق و آفریننده آن به‌شمار می‌روند. این ترانه‌ها که از وضع اجتماعی، طرز تفکر، نوع زندگی و طبیعت زندگی آنها سرچشمه و الهام گرفته‌اند با گویش‌ها و لهجه‌های مختلف در سرزمین وسیع ایران وجود دارند، یکی از غنی‌ترین منابع فرهنگی ایران به‌شمار می‌آیند» (گلشن فومنی، ۱۳۸۶: ۲۱۶). نخستین و یکی از مهم‌ترین ترانه‌های عامیانه

لالایی‌ها هستند. «لالایی‌ها یکی از شایع‌ترین و در عین حال دیرپاترین بخش ترانه‌های کودکان در فرهنگ عامه می‌باشند. قدمت این نخستین آوازی که به گوش بچه می‌خورد به زمان‌های بسیار دور می‌رسد. به قول یکی از نویسندگان، نه مسأله‌ای تاریخی بلکه معمای باستان‌شناختی دارد. از این نغمه خواب کردن در فرهنگ‌های ملل گوناگون همچون لالایی، لای لای، لالا، لالای، لولو، نی نا، نانا، بوبو، دودو و... یاد شده است. لالا مفهومی قریب به دایه و مربی کودک عنوان شده است» (پناهی سمنانی، ۱۳۷۶: ۱۷۶). این مسأله از آن حیث مورد توجه قرار می‌گیرد که وجوه مختلف فرهنگ را در لابه لای ابیات لالایی‌ها اخراج کند. «لالایی‌ها بخش قابل توجهی از ترانه‌ها را تشکیل می‌دهند که با طبیعت و زندگی مردم پیوندی عمیق یافته و در عین حال، نشان دهنده ابعاد مختلف فرهنگ جوامع می‌باشد. گستردگی این ابعاد در ترانه‌های ملی سرزمین ما ضرورت گردآوری، طبقه‌بندی و معرفی آنها را ایجاب می‌نماید که پژوهشگران عرصه فرهنگ مردم و نیز مردم‌شناسان آنان را مورد توجه قرار داده‌اند» (جمالی، ۱۳۸۱: ۹). لالایی تزریق روح ایثار و از خود گذشتگی و استحکام ریشه‌های عاطفی در کودک است. از این رو، ارتباط سالم و قوی مادران با فرزندان خردسال خود به هر طریق که انجام پذیرد می‌تواند آینده روشنی در این حوزه را ترسیم کند. «ترانه‌های عامیانه را می‌توان به آسانی از حیث مضمون، سبک و روحیه گوینده از سایر آثار موسیقی یا شعری تشخیص داد. ساختمان آنها فوق‌العاده ساده است و از لحاظ موسیقی فقط برای آواز یک صدایی به کار می‌رود. در این هنر ابتدایی هماهنگی بین موسیقی و آواز به کلی وجود ندارد، وزن‌های آن مختلف می‌باشد، برخی از آوازه‌ها آهنگ‌های آزاد دارد، اغلب ناقص و به میل خواننده کوتاه و بلند می‌شود، بعضی دیگر بر عکس دارای وزن معین و ساختمان کامل می‌باشند» (هدایت، ۱۳۷۸: ۲۰۶). کودکان زمانی که در گهواره هستند نسبت به موسیقی عکس العمل بدنی نشان می‌دهند پس صدای مادر برایشان نه تنها مایه‌ی آرامش است بلکه به نوعی سبب کنش و واکنش بین مادر و فرزندش می‌شود. در نهایت «این لالایی‌ها با آهنگ آرام و غمگینانه خود، قالبی برای بیان احساسات زنانه به‌شمار می‌آیند و نه تنها باعث انتقال فرهنگ شفاهی به فرزندان خویش می‌شوند که اختصاص به سن و جنس

خاصی هم ندارند و در تمامی مراحل مختلف سنی این امر انجام می شود» (وجدانی، ۱۳۸۲: ۹۰۷). در تبیین مسأله‌ی تحقیق اشاره شد که به چه دلیل لایه‌های مادران بیرجند به یک مسأله تبدیل گشته و بررسی آن چه اهمیتی دارد. سپس به پیشینه می‌رسیم که اشاره‌ای به کتب، مقالات و پایان‌نامه‌ها شده است. در این پژوهش سعی بر آن شده با رعایت کلیه اصول، گوشه‌ای از فرهنگ بومی مردم خراسان جنوبی به ویژه بیرجند را نشان دهد که این امر با توجه به خرده فرهنگ‌ها، بررسی موسیقی در لایه‌ها و با تکیه بر اهمیت و نقش موقعیت جغرافیایی استان، در انتهای این متن صورت گرفته که برای بررسی تمامی موارد از روش مشاهده مشارکتی با تکیه بر اسناد کتابخانه‌ای و ثبت و ضبط مشاهدات استفاده شده است. چارچوب نظری به کار رفته بر پایه دو مکتب ساختارگرایی و فرهنگ و شخصیت می‌باشد. بدین منظور در مکتب ساختارگرایی که هدف اصلی آن بررسی روابط متقابل میان اجزای سازه‌ای یک شیء یا موضوع فرهنگ عامه است از نظریه ریخت‌شناسی قصه‌های پریان ولادیمیر پراپ^۱ استفاده شده است. پراپ در ریخت‌شناسی قصه‌های پریان برآنست که به توصیف قصه‌های عامیانه بر اساس اجزای سازه‌های آنها و روابط متقابل این سازه‌ها با یکدیگر و با کل قصه بپردازد. در نتیجه، چاره‌ای برای او نمی‌ماند جز آن که اول این اجزای سازه‌ها را جدا و تعریف کند. پراپ کوچکترین جز سازه‌های قصه‌های پریان را خویشکاری می‌نامد و خویشکاری به عمل و کار یک شخصیت از نقطه نظر اهمیتش در پیشبرد قصه تعریف می‌کند (پراپ، ۱۳۸۱: ۸). لایه‌ها از لحاظ ساختار همانند قصه‌ها می‌باشند. از این رو، در این پژوهش نیز در راستای اهداف این نظریه لایه‌ها و موضوعاتش تعریف شده‌اند.

دومین نظریه‌ی تعریف شده در این پژوهش مربوط به مکتب فرهنگ و شخصیت بوده و صاحب نظر آن روت بندکیت^۲ می‌باشد که وی نیز بر عناوینی به نام‌های نمونه‌های فرهنگی و شخصیتی اشاره دارد و معتقد است که شخصیت فردی اعضای وابسته به یک فرهنگ نشانگر الگوی کوچکتری است که بیشتر ویژگی‌های الگوی بزرگتر و کلی‌تر فرهنگ جامعه را نشان می‌دهد.

1. Vladimir propp
2. Ruth benedict

لالایی‌ها از نظر مضمون به موارد زیر تقسیم می‌شوند:

معرفی گل‌های بیرجند، سوغات و محصولات بیرجند، اسطوره نمایی و طبیعت، عناصر غیرطبیعی و تخیلی، فقر و تنگ‌دستی، به سفر رفتن و برگشتن همسر، باورهای دینی، مکتب و درس خواندن، مهر و محبت مادری، طلب سلامتی و آرامش، نارضایتی از زندگی و ناروایی همسر، شکر، شادی و آرزو، پوشش و زیورآلات و روابط خویشاوندی. در تحلیل این لالایی‌ها، بسیاری دارای ریشه و اساس بودند اما در بین آنها بعضی از قافیه‌ها و کلمات صرفاً جهت خوش‌آوایی به کار می‌رفتند.

بخشی که برای نشان دادن مهربانی و محبت، عشق و جان نثاری مادران سرزمین مان، کوچک و محدود است اما برای رسیدن به اهداف این پژوهش امری ضروری است. لالایی‌ها دارای مفاهیم ساده و متأثر از طبیعت و محیط پیرامون می‌باشند. جنبه عاطفی و روانی لالایی‌ها پر رنگ بوده و تا اندازه زیادی در ایجاد و استمرار ارتباط میان کودک و مادر در محیط اجتماعی بسیار متنوع و گوناگون می‌باشد. مادران در درون لالایی‌ها به بیان گلایه‌ها، دردها، شکایت از فراق و جدایی، ناملایمات روزگار، سختی معیشت، دوری همسر و فرزند، گلایه از بی‌وفایی، فقر و تنگ‌دستی، غریبی و غم غربت، آرزوها و آمال، سلامتی و تندرستی فرزند، ازدواج و رسیدن به جاه و مقام، علم و دانش، دعاکردن و قربان صدقه رفتن و تشبیه فرزند به مصادیق زیبایی و ... می‌پردازند.

بیان مسأله

شعر و موسیقی ابتدایی همچون سایر هنرها، زاده‌ی کار و بخشی از زندگی تولیدی می‌باشد. ترانه‌های محلی نیز از روح مردم و از فرهنگ عامه سرچشمه می‌گیرند. در این پژوهش سعی بر آن است که فرهنگ، باورها و اعتقادات مردم را از لابه‌لای لالایی‌های استان خراسان جنوبی و به‌ویژه شهرستان بیرجند استخراج کرده و به نتیجه مطلوبی برسد. انواع ترانه تا آنجا که مربوط به موضوع این پژوهش می‌گردد به شرح زیر می‌باشد: «ترانه های بومی (آوازاها)، دوبیتی‌ها، غزل‌خوانی، لالایی‌ها و تصنیف. لالایی آوازی است که مادران و دایگان برای خوابانیدن کودک می‌خوانند و وزن و آهنگ آن در همه

جا تقریباً یکسان است» (رضایی، ۱۳۸۱: ۵۹۴). لالا یا لالایی که در ابتدا صرفاً به صورت صوت و آوای تنها بوده هم‌چون کشیدن حرف م.... به کرات و یا آی..... سپس کلمات و جملات به آنها اضافه شده؛ نخستین آوازی است که کودک می‌شنود. نحوه بزرگ شدن کودکان و شیوه تربیتی به کار رفته توسط مادران را می‌توان از لابه‌لای لالایی‌ها استخراج نموده و تحلیل کرد. "لالا" در زبان کودکان به معنی خواب است و وجه تسمیه این نوع آواز به لالایی همین است. لالایی را بسیاری از شعرا و ادیبان در گروه دوبیتی‌ها قرار می‌دهند. دوبیتی در گویش بیرجندی نمونه‌های فراوان و دلنشین دارد. «شمار ابیات این نوع شعر غنایی و عاشقانه و گاه عارفانه دو تا می‌باشد ولی در اشعار محلی بیرجند گاه از این فراتر می‌رود و شمار ابیات آن به سه یا چهار بیت و به غزل نزدیک می‌شود» (زعفرانلو، ۱۳۸۲: ۵۸).

پیشینه پژوهش

در خصوص لالایی‌های استان خراسان جنوبی و به‌ویژه شهرستان بیرجند منبع پایان‌نامه‌ای وجود نداشت اما چهار منبع پایان‌نامه‌ای دیگر طی بررسی‌ها بدست آمد که به صورت مختصر به آنها اشاره می‌شود.

- پایان نامه با عنوان "تکرار و تقابل در لالایی‌های فارسی: تبیین زبان‌شناختی گرایش‌های زیباشناختی کودک"، نگارش توسط احمدرضا واسوکلامی، دانشجوی کارشناسی ارشد در زبان‌شناسی همگانی، استاد راهنما دکتر علی محمد حق‌شناس.

ابتدا در خصوص ادبیات شفاهی تعریفی ارائه شده و سپس لالایی را بخشی از فرهنگ عامه ادبی می‌داند. فرهنگ عامه ادبی، آن بخش از فرهنگ یا دانش عامه که سینه به سینه و نسل به نسل انتقال یافته و در بستر کلام جاری است را گویند که خود شامل انواع مختلفی است. سپس در فصول بعدی به تکرار و تقابل در لالایی‌ها اشاره شده و فرایندهایی که در آنها نقش دارند را ذکر کرده است. این فرایندها عبارتند از فرایند مادی، فرایند ذهنی، فرایند رابطه‌ای و سایر فرایندهای رفتاری، کلامی، وجودی و در آخر فرانقش میان فردی.

- پایان‌نامه با عنوان "روابط مفهومی در لالایی‌های کردی"، نگارش توسط فرح همایون روز، استاد راهنما دکتر افراشی.

از این پایان‌نامه بیشتر جهت تعریفی که از واژه لالا ارائه شده بود، استفاده شد زیرا که این پایان‌نامه چون در رشته‌ی زبان‌شناسی همگانی بود مطالب آن در خصوص آوانگاری و لهجه و گویش لغات کردی به کار رفته در لالایی‌ها بود.

- پایان‌نامه با عنوان "بررسی مردم‌شناختی اشعار فولکوریک (ترانه‌های محلی) شهرستان کاشمر"، نگارش توسط محمد قرقانی. استاد راهنما، دکتر محمد همایون سپهر.

پژوهشگر در پی بررسی فرهنگ و آداب و رسوم، اعتقادات و باورها، اقتصاد و خویشاوندی در بین اشعار محلی و ترانه‌های شهرستان کاشمر می‌باشد. به عبارتی هدف ایشان تلاش در شناساندن خویشتن فرهنگی زادگاه خویش و دستیابی به گذشته‌های فرهنگی مردم منطقه، کمک به بقاء، تداوم و انتقال عناصر فرهنگی به نسل‌های بعدی از طریق ثبت اشعار ترانه‌های محلی، با روش نمونه‌گیری تصادفی منظم است. محقق در فصل شانزدهم صفحات ۱۶۱ تا ۶۶۱ اشاره به لالایی‌ها و کارکردهای آنان داشته و چند نمونه لالایی هم ذکر کرده است. ایشان معتقدند که از مضمون لالایی‌ها چنین استنباط می‌شود که زن همیشه تنه‌است و شانه‌ای به‌عنوان تکیه‌گاه برای گریستن می‌خواهد و این باز از خواص جامعه مرد سالاری است.

- پایان‌نامه با عنوان "بررسی مردم‌شناختی زن در گستره ترانه‌های عامیانه مازندران (مطالعه موردی روستای پهنه کلا)"، نگارش توسط افخم محمد نژاد، استاد راهنما، دکتر اصغر عسکری خانقاه.

پژوهشگر بر این اعتقاد است که ادب عامه منبع سرشاری است از اعتقادات، باورها، آداب و رسوم، طرز تلقی مردم و در برگیرنده عناصر فرهنگی و بازتابی است از رفتارهای توده‌های مردمی، به همین جهت منبع ارزشمندی است که می‌توان با تحلیل بر روی آن، نقش زنان را در عرصه‌های مختلف زندگی مورد بررسی قرار داد. انتخاب بخشی از ادب عامه (ترانه‌ها) می‌تواند بیانگر نقش زنان نسبت به استعداد و توانایی‌های خودشان

باشد و از سوی دیگر، نشان‌دهنده افکار و طرز تلقی جامعه نسبت به این گروه است. در خصوص لالایی‌ها فصل پنجم این پژوهش، لالایی‌ها را خنیاگری زنان در ایران و ریشه در اعصار گذشته تعریف کرده و نمونه بارز آن را چامه در عهد بهرام گور که از آوازهای حماسی زنان می‌باشد، ذکر کرده است.

کتاب‌های استفاده شده در ارتباط با لالایی‌های مادران:

- کتاب ابراهیم جمالی با عنوان "لالایی‌ها در فرهنگ مردم ایران"، کتاب حاضر پژوهشی در باب کلیه‌ی لالایی‌های موجود در ایران است. نویسنده به کارکردهای لالایی‌ها، ساختار معنایی و مضمون لالایی‌ها، عناصر تشکیل دهنده لالایی‌ها، نقش لالایی‌ها در فرآیند اجتماعی شدن، پیشینه گردآوری و ضرورت بررسی آنها، اشاراتی کوتاه و مختصر اما مفید داشته است. در زمینه لالایی‌های استان خراسان جنوبی نیز به سه لالایی اشاره شده است. در مجموع نویسنده معتقد است که لالایی‌ها مانند دیگر انواع ترانه، آیینی تمام نمای بسیاری از تحولات اجتماعی هستند که بسیاری از آمال و آرزوهای افراد جامعه و بالاخص مادران در آنها انعکاس پیدا کرده است.

- محمد هادی محمدی - زهره قایینی، کتاب: ادبیات کودکان ایران (جلد اول)، کتاب حاضر جلد اول آن مختص به ادبیات شفاهی و سایر جلدها، قصه‌ها، افسانه‌ها و غیره می‌پردازد. این کتاب در فصل پنجم حدود ده صفحه را به لالایی‌ها اختصاص داده است. در این کتاب توضیحات بسیار مفید و جالبی در خصوص تاریخچه لالایی‌ها، اثرات خواندن لالایی در کودک و نحوه اجرای لالایی، همراه با لالایی‌های کرمانی، بیرجندی، تهرانی، شیرازی قابل مشاهده می‌باشد. نویسندگان لالایی را گونه‌ای از ادبیات کودکان و از جنس ادبیات موقعیتی می‌دانند. آنها معتقدند که نانو یا گهواره بهترین ابزار نگهداری کودک در زمانی که بشر پی برد که باید از گزند حشرات و جانوران آزاردهنده، سرمای خاک و سنگ ایمن نگه دارد بوده است.

- احمد پناهی سمنانی، کتاب "ترانه و ترانه سرایی در ایران"، این کتاب نگاهی دارد به سیر تحولی ترانه و ترانه‌سرایی در ایران که ضمن بیان تحولات ترانه‌های عامیانه در ایران، اشاراتی به لالایی‌ها نیز دارد. به گفته نویسنده لالایی‌ها یکی از شایع‌ترین و در

عین حال دیرپاترین بخش ترانه‌ای کودکان در فرهنگ عامه هستند. نویسندگان در صفحه ۱۷۸ کتاب آورده است که ویلیام بارت^۱ آهنگساز سده ۱۶ انگلستان نخستین کسی بود که به تصنیف لالایی‌ها به صورت علمی پرداخت. سمنانی یکی از ویژگی‌های مهم و ارزشمند لالایی‌ها را عامل ارتجال و بدیهه‌گویی در مضمون، وزن، قافیه و الفاظ می‌داند. - محمد باقر نجف زاده بارفروش، کتاب "لالایی‌های ایرانی"، کتاب حاضر بیشتر اشاراتی به مضامین لالایی‌ها دارد و سپس لالایی‌های موجود در سراسر ایران (البته نه به‌طور کامل و جامع) را گردآوری کرده است. نویسندگان معتقد است که لالایی‌ها اغلب توسط مادرانی روستایی و بخشی شهری خوانده می‌شدند و هرچه دامنه حضور و نفوذ تمدن شهری در روستاها گسترش می‌یابد و بیشتر و بیشتر می‌شود رفته رفته حضور و لالایی‌ها رنگ باخته و رو به خاموشی و فراموشی سپرده می‌شود.

صادق همایونی، "زنان و سروده‌هایشان در گستره فرهنگ ایران زمین"، این کتاب ویژگی‌های ترانه‌های سروده شده توسط زنان را بیان می‌کند. این ترانه‌ها از ترانه‌ی کار در هنگام کشت برنج و چای یا بافتن قالی تا هنگام بازی با کودک، نوحه و ملودی‌های زنانه و لالایی‌ها را شامل می‌شوند. نویسندگان به‌صورت جامع و مفید ویژگی‌های لالایی‌ها را آورده است که در ذیل به آنها اشاره می‌شود: سادگی بافت شعری و زبانی؛ پیوستگی و گره خوردگی با نوا و آهنگ؛ در آمیخته بودن با وضعیت طبیعی و اقلیمی منطقه‌ای؛ شاعرانه بودن؛ انعکاسی از ناله‌ها و شکوه و شکایت‌ها؛ زمزمه‌گر عشق‌ها، شوق‌ها، امیدها و آرزوها؛ مأمنی برای توسل و دعا؛ پیوند چهره اسطوره‌ای حضرت علی (ع)؛ نذر و قربانی؛ همراه بودن با شوخی، طعنه، گله و شکوه‌های مطبوع؛ آشنایی با محیط و خطرات محیطی؛ شور و شوق انتظار شوی؛ لولو در لالایی‌ها؛ تجمل‌گرایی که همان به کارگیری از پارچه‌های مخصوص و زیورآلات جهت قنداق بچه یا تزئین گهواره را شامل می‌شود. نویسندگان برای هر کدام از لالایی‌های فوق مثال‌هایی نیز ذکر می‌کند.

در جهت پیشبرد اهداف این پژوهش زیر هرچند خلاصه استفاده شده است:

الف) صادق هدایت "فرهنگ عامیانه مردم ایران"، که توضیحات کامل و مفیدی در

باب فرهنگ مردم سرتاسر ایران و انجام کلیه‌ی رسوم و نیز ادبیات عامه همراه با قصه‌ها و افسانه‌ها داده است.

ب) سید علی میرنیا، "نگاهی به فرهنگ عامه مردم خراسان"، که در مورد فرهنگ عامه و رسوم و باورهای مردم خراسان توضیحات کاملی داده است و رو به خاموشی و فراموشی سپرده می‌شود.

نمایی کلی از بافت قدیم بیرجند. افسر. ۱۳۸۹/۸/۱۳. ساعت ۱۴:۴۵

چارچوب نظری

نظریه‌های اجتماعی در پاسخ به پرسش‌ها یا معماهایی درباره چرایی رفتار مردم و نحوه سازمان یافتگی زندگی اجتماعی آنان می‌باشند. «نقش اساسی نظریه در این است که پژوهش را در یک جهت بازرسی سوق دهد. هر چند نحوه‌های علم تغییر می‌کند اما به ما اجازه شناخت واقعه‌ها را می‌دهند. نظریه دارای ارزشی اکتشافی است» (عسکری خانقاه، ۱۳۹۱: ۸۱).

چارچوب نظری به کار رفته در این پژوهش وابسته و زیرمجموعه‌ی نظریات مکتب

ساختارگرایی و فرهنگ و شخصیت هستند. «مکتب ساختارگرایی یکی از مکاتب نظری انسان‌شناسی است که نمونه‌ای متفاوتی از آن وجود داشته اما آن را عمدتاً به ساختار- کارکردگرایی (یا کارکردگرایی ساختاری) در انسان‌شناسی اجتماعی بریتانیا و ساختارگرایی انسان‌شناسی فرانسه تقسیم می‌کنند» (فکوهی، ۱۳۸۸: ۱۷۱). ساختارگرایی را می‌توان راهی برای شناخت و تفکیک واقعیت‌ها از هم دانست، هرچه قدر که کارکردگرایی یک مکتب، جزئی‌نگر می‌باشد مکتب ساختارگرایی با یک نظام ساختمند، اجزا و روابط آن روبرو است. «واژه ساختار (Structure) از ریشه لاتین Struere یعنی "ساختن" از قرن پانزده وارد زبان انگلیسی شد» (همان: ۱۷۲). این مفهوم هم شامل ساختار درونی است و هم برونی که در آن ساختار درونی بر خلاف ساختار برونی قابل مشاهده نیست. در راستای این نظریه یکی از افراد بنام "ولادیمیر پراپ" می‌باشد که انسان‌شناسی ساختارگرا است. پراپ در آوریل ۱۸۵۹ در شهر سن پترزبورگ در یک خانواده آلمانی دنیا آمد. نخستین کتاب وی در ۱۹۲۸م. با نام "ریخت‌شناسی قصه‌های پریان" به چاپ رسید. ریخت‌شناسی (مورفولوژی) از واژه ی یونانی Morphe به معنای شکل، قالب و هیئت و واژه Logos به معنای شناخت، علم و منطق ترکیب یافته است. اما منظور از ریخت‌شناسی قصه چیست؟ ریخت‌شناسی این قصه‌ها برای توصیف آنها بر پایه‌ی اجزای سازه‌های آنان و همبستگی این سازه‌ها با یکدیگر و بر کل قصه است (پراپ، ۱۳۶۸: ۴۹).

با توجه به این که قصه و لالایی از جمله ادبیات شفاهی کودکان هستند می‌توان پلان لالایی را مانند پلان قصه شرح داد. پراپ (۱۳۶۸: ۶۱-۶۲) می‌گوید: «که در یک قصه اغلب کارهای مشابه به شخصیت‌های مختلف نسبت داده می‌شود و قصه‌ها را باید بر اساس خویشکاری مطالعه نمود. خویشکاری یعنی عمل شخصیتی از اشخاص قصه که از نقطه نظر اهمیتی که در جریان عملیات قصه دارد تعریف می‌شود، آنها سازه‌های بنیادی یک قصه‌اند. بررسی یک قصه باید به صورت استقرائی انجام گیرد، یعنی باید از موادی که در دسترس است شروع کرد و به نتایج رسید، اما نحوه‌ی عرضه می‌تواند عکس این باشد، زیرا اگر خواننده از پیش بر مبادی کلی واقف باشد آسان‌تر می‌تواند

تحول و بسط مباحث را دنبال کند.» همان طور که قبلاً هم گفته شد از نظر پراپ هر قصه با یک صحنه‌ی آغازین شروع می‌شود مثلاً اعضای خانواده‌ای نام برده می‌شوند یا قهرمان آینده با ذکر نام و موقعیتش. پس از صحنه‌ی آغازین یکی از اعضای خانواده از خانه غیبت می‌کند، شکل‌های متفاوت غیبت عبارتند از رفتن برای کار، رفتن به جنگل، رفتن پی کسب و... بعد از آن قهرمان داستان از کاری نهی می‌شود مثلاً نباید این قفسه را باز کنی - نهی از بیرون رفتن گاهی به صورت مؤکدتری بیان می‌شود و یا گاهی هم نهی به صورت درخواست یا اندرز بیان می‌شود. گاهی هم شکل وارونه‌ای از نهی به صورت امر یا پیشنهاد ابراز می‌گردد؛ صبحانه را به مزرعه بیاور. این موارد را می‌توان به لالایی‌ها هم ارتباط داد. در لالایی هم اول با اسم بردن یکی از اعضای خانواده کودک شروع می‌شود و در طی آن معمولاً با رفتن پدر این خانه جهت سفر یا کسب روزی یا برای سربازی مواجه هستیم. در لالایی‌ها هم معمولاً مادر فرزند را به چیزی امر یا نهی می‌کند مثلاً در جایی می‌گوید، الالا لا به مکتب رو به پای تخت حضرت رو.

«وقتی نهی نقض می‌شود در اینجا اغلب شخصیت جدیدی که می‌توان او را اصطلاحاً شریر نامید، وارد قصه می‌شود. نقش او برهم زدن آرامش خانواده‌ی خوشبخت، ایجاد یک نوع مصیبت، خرابکاری و یا آوردن صدمه یا زیان است. شخصیت شریر قصه ممکن است اژدها، دیو و دزد باشد. کارهای یک شریر (۱) به خبرگیری می‌پردازد و هدف از خبرگیری یافتن جای کودکان و اشیای گرانبهاست (۲) شریر اطلاعات لازم را در مورد قربانی خود به دست می‌آورد به عبارتی خبردهی می‌کند (۳) شریر می‌کوشد قربانیش را بفربید تا بتواند بر او چیزهایی که به وی تعلق دارد دست یابد (۴) شریر به یکی از اعضای خانواده صدمه یا جراحتی وارد می‌سازد (۵) شریر شخصیتی را می‌رباید یا که عاملی جادویی را می‌رباید (۶) فراورده‌های کشاورزی را چپاول می‌کند (۷) روشنایی روز را می‌دزد (۸) صدمات جسمانی وارد می‌کند (۹) سبب ناپدید شدن کسی می‌شود (۱۰) قربانی می‌طلبد یا اغوا می‌کند و به دام می‌اندازد (۱۱) کسی را اخراج می‌کند (۱۲) کسی یا چیزی را افسون یا طلسم می‌کند. همه قصه‌ها با وقوع مصیبت یا بدبختی آغاز نمی‌شود. گاهی یکی از اعضای خانواده یا فاقد چیزی است یا آرزوی داشتن چیزی را

دارد، مثل نیاز به اسب، شمشیر، اشیاء خارق‌العاده و نیاز به صورت‌های عملی و تحقق پذیر مثل پول، وسایل معیشت» (همان: ۱۴۷-۱۴۸). موارد فوق را در جایی که مادر هنگام خواندن لالایی برای ساکت کردن بچه (وقتی نهی نقض می‌شود) او را از موجودی خیالی به نام "لولو" می‌ترساند می‌توان مشاهده نمود. لولویی که به دنبال فرزندش آمده درست مانند تعریفی که پراپ ارائه داده؛ این لولو همان شخصیت شرور است. شخصیت شروری که مادر خود می‌داند وجود ندارد اما برای به رخ کشیدن و نشان دادن قدرت پدر به فرزندش در جایی می‌گوید:

"الالای لالایی برو لولوی صحرایی تو از بچم چه می‌خواهی
که این بچه پدر داره که خنجر بر کمر داره"

در پایان، پراپ معتقد است که قصه‌ها پلانی دارند که دارای سه نقطه می‌باشد. نقطه اول، شروع نام دارد که در اینجا لالایی نیز مانند قصه نقطه‌ی آغاز یا شروع دارد که معمولاً با درخواستی آغاز می‌شود. این نقطه می‌تواند با توصیف یک عمل طبیعی؛ توصیف فرزند، گل و... باشد.

نقطه دوم، اوج در جایی که مادر در حین خواندن لالایی از آواهای لی لی یا می می استفاده می‌کند. نقطه سوم، این نقطه پایانی باز هم با توصیف یک عنصر است که این عنصر می‌تواند غم و اندوه مادر و یا توصیف جایگاه اجتماعی کودک و... باشد. پراپ مطالعه‌ی قصه را بر اساس خویشکاری می‌داند.

مکتب بعدی که در پژوهش از نظریه‌پرداز آن استفاده شده "مکتب فرهنگ و شخصیت" می‌باشد.

صاحب نظر اولیه‌ی آن فرانتس بواس^۱ بوده که با وجود او این مکتب رشد زیادی نکرده است، اما مفهوم فرهنگ به کار رفته در آن، بحث اصلی در رشته مردم‌شناسی و مفهوم شخصیت نیز از مفاهیم مکتب روان‌شناسی می‌باشد. «در رویکرد انسان‌شناسی مکتب فرهنگ و شخصیت، فرهنگ به مجموعه‌ای از رفتارها اطلاق می‌شود که در یک جامعه‌ی مفروض بین اعضای آن جامعه مشترک است و نتیجه‌ای که از این رفتارها در

مادیت اتفاق می افتد یعنی اشیای ناشی از آن‌ها. بنابراین شاید مهم‌ترین محور رویکردی در این مکتب آن باشد که فرهنگ را نه به صورتی انتزاعی یا حتی مادی، بلکه بیش از هر چیز به صورت "شخصیت" انسانی مورد توجه قرار می‌دهد. انسان‌ها حاملان اصلی فرهنگ هستند و هر پدیده‌ای را تنها در زمانی می‌توان پدیده‌ای "فرهنگی" نامید که در رابطه‌ای انسانی قرار بگیرد» (فکوهی، ۱۳۸۸: ۱۹۹).

یکی از صاحب‌نظران این مکتب "بندیکت" می‌باشد که دستیار بواس بوده و حوزه‌ی مطالعاتی او روی جوامع سرخپوست می‌باشد. او در جوامع انسانی بر تعداد معدودی نمونه‌ی فرهنگی و شخصیت فرهنگی یاد می‌کند. روش مطالعاتی ایشان، روش مشاهده مشارکتی مطالعه عینی و عملی است. «هر جامعه‌ای به دلیل نیاز به انسجام درونی ناچار است که اهداف مشخصی برای خود تعیین کند و این اهداف طبعاً نیاز به نمونه شخصیتی خاصی را در آن جامعه بوجود می‌آورند. این نیاز خود را از طریق دستگاه آموزشی به افراد منتقل می‌کند و شخصیت لازم را از آنها می‌سازد. بنابراین نمونه شخصیتی در هر جامعه‌ای را باید بازتاب و تبلوری از فرهنگ غالب در آن جامعه دانست» (همان: ۲۰۴). او در نهایت معتقد است همه نهادهای اساسی یک اجتماع در ساخت الگوی خاص فرهنگی آن اجتماع سهیم‌اند. در این پژوهش نیز مادران لایلی‌هایی را که به کار می‌برند بازتابی از مسائل اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، محیطی، اقتصادی و خانوادگی جامعه‌ای است که در آن زندگی می‌کنند. همین لایلی‌ها گویای فرهنگ و آداب و رسوم این جامعه به آیندگان و ایجاد الگوهای خاصی برای فرزندان می‌شود. این مادران در هر فرهنگ، شهر و کشوری نقش تعیین کننده‌ای در ایجاد و تغییر شخصیت فرزندان‌شان دارند، فرزندان‌ی که نشان دهنده و معرف الگوهای فرهنگی و شخصیتی به کار رفته در آن جامعه به دیگران می‌باشند.

تحلیل و تفسیر لایلی‌ها

در روزگار جنین، ضربان قلب مادر، اولین صدایی است که در خلوت، کودک می‌شنود و در ماه‌های پایانی، لحظات بیداری جنین با شنیدن طنین این ضرب دهگانه نظام می‌پذیرد

و تکرار این طنین در ماه‌های پیاپی تأثیر ماندگاری بر روان کودک می‌نهد و این چنین است که کودک بدون هیچ بی‌اعتمادی نسبت به واقعیت بیرونی چشم بر جهان هستی می‌گشاید و هرگز اجزای ظواهر امور او را مشغول نمی‌کند بلکه مهم‌ترین عنصر شکلی که بر روان کودک اثر می‌گذارد وزن شعر است. مادر بهترین فرصت را برای بروز دردها و گرفتاری‌ها و آرزوهای درونی خود در بیان لالایی با فرزند شیرخوارش می‌یابد. «توجه به مفهوم لالایی‌های ضبط شده امری ضروری است چرا که شکل آنها علاوه بر این که از اعتقادات دینی و سنت‌های ملی و خواست‌های درونی مایه می‌گیرد ما را با روحيات و عادات و رسوم و سرگذشت آنها در هر زمان آشنا می‌سازد» (میرنیا، ۱۳۸۱ الف: ۳۷۷).

همان‌طور که می‌دانیم لالایی‌ها دارای مضامین و درون‌مایه‌های متفاوتی می‌باشند که با بررسی هر کدام از آنها می‌توان به نمونه‌های فرهنگی خاصی پی برد. در زیر به نمونه‌هایی از مضامین لالایی‌ها همراه با مثال اشاره شده است که تمامی آنها توسط مصاحبه با مادران بیرجندی ساکن در بافت قدیم شهر جمع‌آوری شده‌اند. این مضامین عبارتند از:

معرفی گل‌های بیرجند، سوغات و محصولات بیرجند، اسطوره نمایی و طبیعت، عناصر غیر طبیعی و تخیلی، فقر و تنگ‌دستی، به سفر رفتن یا برگشتن همسر، باورهای دینی، مکتب و درس خواندن، مهر و محبت مادری، طلب سلامتی و آرامش، نارضایتی از زندگی و ناروایی همسر، شکر و شادی و آرزو، پوشش و زیورآلات، روابط خویشاوندی. به‌طور کلی از مضمون لالایی‌ها چنین استنباط می‌شود که زن همیشه تنها است و شانه‌ای به عنوان تکیه‌گاه و برای گریستن و بازگو نمودن درد دل‌های خویش می‌خواهد. از طرفی، اگر درد و دل‌هایش را با دیگری (غیر از کودک) در میان نهد، چه بسا با واکنش و دخالت منفی دیگران مواجه شود و نظام خانواده‌اش که همه‌ی دلبستگی و وابستگی او می‌باشد به مخاطره افتد و از این‌رو، زن به کودکی روی می‌آورد که درک نمی‌کند و از همه مهم‌تر جواب نمی‌دهد و او را بازخواست نمی‌کند. البته این مسأله را نیز باید توجه نمود که لالایی‌ها، نوعی حرف زدن و رساندن پیغام به‌صورت غیرمستقیم به همسر نیز می‌باشند. در این نغمه‌ها، مادر لطیف‌ترین واژه‌ها را به کار می‌بندد تا کودک دلبندش را بخواباند و در عین حال، آرزوی ازدواج و سعادت‌مندی دختر یا پسرش را در سر می‌پروراند.

به عبارتی، مادر خواسته یا ناخواسته قصد دارد رفتارهای کودکش را در قالب رفتارهای پذیرفتنی برای اجتماع در آورد و از سوی دیگر، او را با خانواده و ارتباطات درونی آن، خویشاوندان در دو محور تبار مادری و پدری و عواطف و احساسات مادر و پدر به هم آشنا نماید.

نگهداری از کودک و تعلیم و تربیت آنان تا سنین مشخصی که به سرپرستی و تغذیه مداوم نیاز دارند به عهده مادران است. سپس بر اساس الگوهای فرهنگ‌پذیری که هر یک از فرزندان را در فرایندی از نقش‌پذیری و یادگیری قرار می‌دهد کودکان به سمت و سوی مدل‌های رفتاری ویژه‌ای که مردانگی و زنانگی را مشخص می‌کند هدایت می‌کردند. در این میان، مادران با خواندن لالایی‌ها این نقش‌ها را به فرزندانشان تعلیم می‌دهند و به این ترتیب افراد از همان دوران نوزادی با الفاظ و کلمات و مفاهیم خوب و بد آشنا و مأنوس می‌گردند. در اینجا مضمون اصلی لالایی‌ها، دردها و آرزوهای نهفته مادری است که با ایجاد تغییرات در زندگی کودکان پدیدار می‌گردد و توانایی ترسیم بروز تحولات فکری زنان را در برخی سطوح دارا می‌باشد.

لالایی با مضمون معرفی گل‌های بیرجند

- الالالا گل جارو خوشو ای بچه پرو

A,la^~la^~ go,le ja^ro/ dakow sho ay bache ye poro

گل جارو: از این گل برای جاروهای منازل در قدیم استفاده می‌کردند. وقتی گل‌های آن خشک می‌شود در هنگام جارو زدن تقریباً با سر و صدا همراه است و مادر شلوغی و پر جنب و جوش بودن فرزندش را به صدای جارو تشبیه کرده است.

- الالالا گل خشخاش باباش رفته خدا همراهش

A,la^~la^~ go,le kash ka^sh/ ba^ba^sh rafte koda ^ hamrash

گل خشخاش: استان خراسان جنوبی و شهرستان بیرجند از قدیم الایام مستعد به کاشت گیاه تریاک بوده است. کاشت آن امری ناپسند به حساب نمی‌آمده بلکه یک محصول کشاورزی بوده با خواص درمانی مخصوص به خود. این گیاه را باید صبح خیلی

زود قبل از طلوع خورشید تیغ زد تا شیره آن خشک نشود. در آن زمان هم یکی از شغل‌های مردان کاشت این محصول بوده است، که پدر صبح علی‌الطالع برای برداشت آن به بیرون منزل می‌رفته، در نتیجه مادر برای او دعای سلامتی کرده و از خدا می‌خواهد تا به سلامت برگردد.

لالایی با مضمون معرفی سوغات و محصولات بیرجند

– الالالا گل عنب شدم از گریه‌ها بی‌تاب

A,la^–la^– go,le ana^b/ shodoom az gerye; hat bitab

از قدیم‌الایام جوشانده برگ عنب را نوعی آرام‌بخش می‌دانستند و در خیلی از داروهای گیاهی و جوشاندنی‌ها از عنب استفاده می‌کردند.

– الالالا گل زیره دلم طاقت نمی‌گیره

همو دردن که تو داری الهی دشمنت گیره

A,la^–la^– go,le zrie/ deloom ta^gha^t nemigire/ hamu dardon
ke to dary/ elahi doshmanat grie

زیره خواص درمانی فراوانی دارد، در اینجا گویی طفل مریض احوال است و درد دارد و مادر از خدا می‌خواهد تا دردهای فرزندش را به دشمنان دهد تا آرام شود. البته اینجا باید به این نکته اشاره نمود که کودک خردسال طبق قاعده دشمنی ندارد و مادر جهت آرامش خود این لالایی را می‌خواند.

لالایی با مضمون اشاره اسطوره نمایی و طبیعت

– الالالا دلت دریا میون سبزه کن لالا

A,la^–la^– delet darya/ miyone sabze kon la^la^

رویا و رویاپردازی در سرزمینی که از بسیاری مناطق طبیعی و زیبای ایران مانند دریا به دور بوده امری طبیعی به حساب می‌آید. مادران نیز آرزو و رویاهای زیادی در سر داشته‌اند. در این لالایی مادر به فرزندش نصیحتی هم می‌کند و آن این است که دل و قلب خو را مانند دریا وسیع و پاک نگاهدار تا همیشه در زندگیت شاد باشی.

– الالالای لالایی برو لولوی صحرایی تو از بچم چه می‌خواهی؟

که این بچه پدر داره که خنجر بر کمر داره

la^ -la^ -e la^ la^ e boro loloe sarae/ to az baca^m che mixae/

ke ie bache pedar, A-da^re/ ke xanjar bar ka^ma^r da^re

الالالای لالایی برو لولوی صحرای برو لولو سیاهی تو برو سگ بی حیایی تو

la^ -la^ -e la^ la^ e boro loloe sarae/ boro lolo siyahe to/ boro sage bihaya-e to

اعتقاد به وجود جن و پری از قدیم الایام در گوشه و کنار سرزمین ما بوده است. با توجه به لالایی‌ها «لولو موجودی مهیب و وهمی و خیالی است که می‌تواند کودک را با خود ببرد یا آزار دهد یا از آغوش و کنار مادر دور کند. گاهی که مادران از گریه و بهانه‌جویی فرزند به تنگ می‌آیند راه چاره را در ترساندن کودک می‌جویند و به لولو متوسل می‌شوند تا مگر کودک آرام گیرد و از رنج‌های بی‌امان شکوه فرزند حتی برای لحظاتی فارغ شوند. در واقع به کار بردن کلمه لولو که خود مادر هم می‌داند چنان موجودی در اصل وجود ندارد برای آن است که نخواهد به زور و تنبیه و پرخاش توسل جوید و در عین حال، کودک هم آرام می‌شود و حتی به آغوش مادر پناه می‌برد و خود را پنهان می‌کند» (همایونی، ۱۳۸۹: ۹۷). در پایان این لالایی نیز مادر به فرزندش از قدرت و شجاعت پدرش سخن می‌گوید که نترسد زیرا او مراقبشان است و خنجری بر کمر خود دارد.

لالایی با مضمون فقر و تنگ‌دستی

الالالای در در گوش مره بازار ببر بفروش

اگر باشه خریداره به یگ م آرد و سی سر گوش

A, la^_la^_e dor da gush/ more ba^zaar bebar befrush/

agar bashe xaridare/ be yag ma ardo si ser gush

الالالای عنبر گوش مره بازار ببر بفروش

بیا بنشین بشو خاموش

A, la^~la^~e anbar gush/ more ba^zaar bebar befrush/ biya benshin beshow xamush

مادری در نهایت تنگ‌دستی در لالایی غم‌انگیزی که بر گهواره فرزند خویش می‌خواند با ایثار به او و شاید همسرش که در تنگنا قرار گرفته است سخن می‌گوید تا کودک و همسر بشنوند و بفهمند او برای زندگیش هرکاری می‌کند.

مادر می‌گوید که از گرسنگی بیمناک نباش و به راحتی مرا مانند کنیزان به بازار ببر و به یک من نان و ده سیر گوشت معاوضه کن و برگرد و با خیال راحت آن را مصرف کن و رنج گرسنگی مبر. این لالایی قدیمی یادگار آن روزهایی در بیرجند است که مردان برای تأمین معاش خود، گاهی دختران و زنان خود را به قالی‌بافان اجاره می‌دادند تا برایشان کار کنند و مرد بتواند شکم سایر فرزندان خود را سیر کند.

لالایی با مضمون اشاره به باورهای دینی

خدا فرد و صمد بوده

- الالا احد بوده

وصی و جانشین حیدر

محمد بوده پیغمبر

A, la^~la^~ ahad bude/ xoda fardo samad bude/ mohammad bude

peyghambar/ wisiyyo janes^in haydar

مادر در این لالایی به فرزندش از خداوند عالم و صفات او، احد، صمد و فرد بودن می‌گوید. سپس اشاره می‌کند به پیغمبر خدا حضرت محمد (ص) و جانشین ایشان حضرت علی (ع).

نتیجه

ترانه‌های کودکان در ادبیات عامه دارای تنوع قابل توجهی هستند که در تقسیم‌بندی کلی آنها، لالایی‌ها به عنوان یکی از محورهای اصلی و مهم در نظر گرفته می‌شوند. لالایی‌ها مانند سایر ترانه‌ها و قصه‌های کودکان با برخورداری از ظرفیت‌های فرهنگی ویژه نهفته و تعبیه شده در آنها، نقش بسزایی در اجتماعی کردن افراد جامعه بر عهده دارند. علاوه بر نقش لالایی‌ها در انتقال مفاهیم فرهنگی به نسل‌های مختلف، می‌توان ابعاد مختلف فرهنگ‌های مادی و معنوی یک جامعه را در درون آنها مشاهده کرد و به ساخت‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی جوامع روستایی، قومی و قبیله‌ای موجود در کشورمان پی برد. یکی دیگر از نتایج سودمند جمع‌آوری و ثبت و ضبط لالایی‌ها، پی بردن به انواع گویش‌ها، زبان‌ها و لهجه‌های محلی استان‌ها و مردم کشور عزیزمان می‌باشد. لالایی‌ها دارای مضامین مختلفی هم‌چون آمل و آرزوهای مادران، سلامتی و تندرستی فرزندان، رسیدن به جاه و مقام، آشنایی با دین و آیین خود، دعا کردن و قربان صدقه رفتن مادر، کسب علم و دانش، گله و شکایت از ناملایماتی و سختی روزگار، درد دل کردن در هنگام ناروایی همسر و ... می‌باشند. مضامینی که ضمن مطرح کردن تمامی عوامل سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و شیوه‌ای برای آسودگی روح و روان مادران از مجموعه‌ای از بغض‌ها و تنگناها به‌شمار می‌رفتند. همان‌طور که در بخش‌هایی از این پژوهش هم مطرح شد لالایی‌ها از بدوی‌ترین آثار موسیقی جهان به‌شمار می‌آیند و گاه فقط شکل صوت دارند. معمولاً در آغاز مادر اندکی با کودک خود سخن می‌گوید و سپس آوای لالایی را که کارکرد موسیقایی دارد تکرار می‌کند. لالایی با آوا و طنین آرام خوانده می‌شود و به ناله یا درد دل شبیه است. با تکرار این صدای آرام‌نی‌نی، یا لالای و حرکت دادن گهواره و یا پا، هنگامی که کودک روی بالشی بر پای دایه یا مادر دراز کشیده است به خواب می‌رود. لالایی بسته به حالت کودک ابتدا با صدای بلند آغاز می‌شود رفته رفته صدا پایین می‌آید و با خوابانیدن کودک لالایی به پایان می‌رسد.

لالایی‌ها نخستین نغمه‌های زبانی هستند که کودک با آنها آشنا می‌شود و از این راه

نخستین پیوند زبانی میان مادر یا دایه با کودک پدید می‌آید. اگر چه کودکان از همان روزهای نخست زاده شدن سخنان مادر، پدر، بستگان و نزدیکان خود را می‌شنوند اما پیوند نزدیکی با مادر از راه شنیدن لالایی برقرار می‌کنند. کودک صدا و بیان گرم مادر را از میان صداهای دیگر می‌شناسد و با آن انس می‌گیرد، همان‌گونه که گرمای و بوی خوش و آرام بخش آغوش مادر و تپش قلب او را احساس می‌کند.

مادران بیرجند بزرگ شده‌ی کویر هستند. کویری که مهمترین درس آن به انسان صبر و استقامت می‌باشد. اینان خیلی زود از زمانی که دختری کوچک هستند یاد می‌گیرند که روی پای خود بایستند و حتی برای برادران و خواهران دیگر خود، نقش مادری را ایفا کنند. آنان همسر خود را راهی سفر می‌کردند در حالی که امیدی نداشتند سالم بازگردد. به دلیل شرایط اجتماعی حاکم بر زمانشان، در دلشان اضطراب ازدواج دوباره‌ی همسر موج می‌زد اما نظام تربیتی خانواده به آنها آموخته بود حتی اگر این امر به وقوع پیوست سکوت کنند و مانند ایام گذشته مطیع خواست همسر خویش باشند. ویژگی‌های خاص طبیعی مانند خشکسالی، کمبود بارش، دور بودن از سایر نقاط ایران، درختان کاج کشت شده در این منطقه که خود دلیلی بر وجود بیماری افسردگی در بین زنان است، سبب می‌شد زنان خیلی از آرزوهای خود را مانند رفتن به دریا و خوابیدن روی چمنزار و... را فقط در رؤیاها پر و بال دهند و بعد در قصه‌ها و ترانه‌ها بیاورند. بدیهی است در چنین شرایطی زیستن، تأثیر زیادی بر روح و روان مادران و در نهایت در شیوه‌ی تربیتی آنان می‌گذارد. امید است با جمع‌آوری کلیه‌ی لالایی‌های موجود در زمزمه‌ی مادران بیرجند و ذکر آنان در این پژوهش از فراموش شدن آنان در گذر زمان جلوگیری شود.

منابع

۱. بهنیا، محمدرضا (۱۳۸۱). بیرجند نگین کویر. تهران: دانشگاه تهران.
۲. پراپ، ولادیمیر (۱۳۶۸). ریخت شناسی قصه های پریان. ترجمه فریدون بدره ای. تهران: توس.
۳. پناهی سمنانی، احمد (۱۳۷۶). ترانه و ترانه سرایی در ایران. تهران: نشر سروش.
۴. جمالی، ابراهیم (۱۳۸۱). لالایی ها در فرهنگ مردم ایران. تهران: صدا و سیما.
۵. رضایی، جمال (۱۳۸۱). بیرجند نامه. تهران (دفتر مرکزی): هیرمند.
۶. زعفرانلو، رقیه (۱۳۸۲). سیمای میراث فرهنگی شهرستان بیرجند. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
۷. عسکری خانقاه، اصغر (۱۳۹۱). مردم شناسی (روش، بینش، تجربه). تهران: نشر علم.
۸. فکوهی، ناصر (۱۳۸۸). تاریخ اندیشه و نظریه های انسان شناسی. تهران: نشر نی.
۹. گلشن فومنی، محمد رسول (۱۳۸۶). مانای سیمابینا. تهران: زرباف اصل.
۱۰. محمدنژاد، افخم (۱۳۸۶). "بررسی مردم شناختی زن در گستره ترانه های عامیانه مازندران (مطالعه موردی: روستای پهنه کلا)" پایان نامه کارشناسی ارشد مردم شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
۱۱. محمدی، محمدهادی؛ قایینی، زهره (۱۳۸۱). ادبیات کودکان ایران. تهران: نشر چیستا.
۱۲. میرنیا، علی (۱۳۸۱ الف). فرهنگ مردم (فولکلور ایران). تهران: پارت.
۱۳. ----- (۱۳۸۱ ب). نگاهی به فرهنگ عامه مردم خراسان. تهران: سخن گستر.
۱۴. نجف زاده بارفروش، محمدباقر (۱۳۷۵). لالایی های ایرانی. قائم شهر: نشر روجا.
۱۵. واسو کلامی، احمدرضا (۱۳۸۲). "تکرار و تقابل در لالایی های فارسی: تبیین زبان شناختی گرایش های زیباشناختی کودک". پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان شناسی همگانی، دانشگاه پیام نور تهران.
۱۶. وجدانی، بهروز (۱۳۸۲). مجموعه مقالاتی در باب زن و فرهنگ. تهران: نشر نی.

۱۷. هدایت، صادق (۱۳۷۸). *فرهنگ عامیانه مردم ایران*. تهران: نشر چشمه.
۱۸. همایون روز، فرح (۱۳۸۱). "روابط مفهومی در لالایی‌های کردی". پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان‌شناسی، دانشگاه تهران.
۱۹. همایونی، صادق (۱۳۸۹). *زبان و سروده‌هایشان در گستره فرهنگ ایران زمین*. تهران: نشر گل آذین.

پیش بینی رضایت شغلی زنان شاغل در مشاغل خدماتی غیردولتی مشهد

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۱۲/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۲/۱۴

علی اکبر مجدی^۱

امید رضایی^۲

سیمین برادران^۳

چکیده

امروزه اهمیت رضایت شغلی در بهره‌وری نیروی انسانی در مشاغل مختلف، بر کسی پوشیده نیست و بخشی از این نیروی انسانی را زنان تشکیل می‌دهند که بررسی مسائل آنان شایسته توجه است. هدف از این مطالعه، بررسی میزان رضایت شغلی زنان شاغل در خدمات غیردولتی مشهد و همچنین مشخص کردن عوامل مؤثر بر آن می‌باشد. روش به کار رفته در این تحقیق، از نوع توصیفی- همبستگی است. بدین منظور ۲۴۴ نفر از زنان شاغل در خدمات غیردولتی مشهد به صورت تصادفی، با نمونه‌گیری احتمالی، از نوع نمونه‌گیری خوشه‌ای و تصادفی ساده انتخاب شدند. ابزار جمع‌آوری داده‌ها، پرسشنامه است که از چند شاخص، از جمله شاخص رضایت شغلی فیلد و روث تشکیل شده است. نتایج نشان داد که میانگین رضایت شغلی پاسخگویان، به طرز معناداری پایین‌تر از متوسط است. همچنین متغیرهای رضایت از حقوق، صمیمیت با همکاران و ارتقاء شغلی، دارای رابطه مثبت، و متغیرهای ابهام نقش و تعارض نقش، دارای رابطه منفی با رضایت شغلی هستند. در نهایت با استفاده از تحلیل رگرسیون چندگانه مشخص شد که متغیرهای مستقل تحقیق، ۴۸ درصد تغییرات رضایت شغلی را تبیین می‌کنند.

واژگان کلیدی: رضایت شغلی، رضایت از حقوق، صمیمیت با همکاران، ارتقاء شغلی،

متغیرهای نقش، مشهد.

۱. استادیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد Majdi@um.ac.ir

۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد پژوهش علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد Om.rezaei@yahoo.com

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد Baradaran.simin@gmail.com

مقدمه

سازمان‌ها از ابزارهای مختلفی برای رسیدن به اهداف خود استفاده می‌کنند که یکی از مهمترین آنها، نیروی انسانی است. نیروی انسانی نقش بسیار مهمی در افزایش یا کاهش بهره‌وری در سازمان‌ها دارد؛ طوری که اگر یک سازمان از بهترین ابزارها برخوردار باشد، اما نیروی انسانی کارایی نداشته باشد، بی‌شک در فرایند پیشرفت و بهره‌وری خود به مشکل خواهد خورد. یکی از مهمترین متغیرهایی که در زمینه بهره‌وری نیروی انسانی مطرح می‌باشد، رضایت شغلی است. اینکه یک کارمند تا چه میزان از شغلی که دارد رضایت داشته باشد، تأثیر شگرفی در ارتقا و پیشرفت کل نظام خواهد داشت.

مدت زمان زیادی است که محققان و مدیران سازمان‌ها به اهمیت نقش رضایت از شغل در زمینه بهره‌وری سازمان پی برده‌اند و تحقیقات فراوانی نیز در این زمینه صورت گرفته است. به‌طور کلی، رضایت شغلی باعث می‌شود که بهره‌وری فرد افزایش یابد، فرد نسبت به سازمان متعهد شود، سلامت جسمی و ذهنی فرد تضمین شود، روحیه فرد افزایش یابد، از زندگی راضی باشد و مهارت‌های جدید شغلی را به سرعت فراگیرد (کورمن، ۱۳۷۵: ۷۰). وقتی شخصی می‌گوید دارای رضایت شغلی بالایی است، این بدان معناست که کارش را دوست دارد، احساسات خوبی درباره کارش دارد و برای شغلش اهمیت زیادی قائل است. رضایت شغلی نتیجه ادراک کارکنان است که محتوا و زمینه شغل آن چیزی را که برای کارمند ارزشمند است، فراهم می‌کند. رضایت شغلی در واقع یک حالت احساسی مثبت یا مطبوع است که پیامد ارزیابی شغلی یا تجربه فرد است که کمک زیادی به سلامت فیزیکی و روانی فرد می‌کند (محمدی مقدم و زارع، ۱۳۸۷: ۵۰۴).

مطالعات رضایت شغلی از دو بعد حائز اهمیت است: نخست از جنبه انسانی که شایسته است با کارکنان به‌صورت منصفانه و با احترام برخورد گردد؛ و دوم از جنبه رفتاری که توجه به رضایت شغلی می‌تواند رفتار کارکنان را به گونه‌ای هدایت نماید که بر کارکرد و وظایف سازمانی آنها تأثیر بگذارد و به بروز رفتارهای مثبت و منفی از طرف آنها منجر گردد (درویش، ۱۳۸۶: ۱۲۴، نقل از Spector, 2000: 45).

در مورد عوامل تأثیرگذار بر رضایت شغلی، محققین دو دسته عوامل را از یکدیگر

تفکیک می‌کنند: نخست، عوامل محیطی شغل که مهمترین تأثیر را بر رضایت شغلی دارند و شامل چگونگی رفتار افراد، ماهیت وظایف شغلی، ارتباط با سایر افراد در محیط کار و پاداش‌ها می‌باشد. دوم، عوامل فردی که افراد با خود به شغل‌شان منتقل می‌نمایند، مانند تجارب قبلی فرد و شخصیت (Kristof, 1996: 32).

زنان به‌عنوان بخشی از نیروی کار، در طی قرن اخیر، گام‌های بلندی را برای بهبود جایگاه‌شان در نظام استخدام عمومی برداشته‌اند (Kerr & etal.: 172). اکنون نگاه جهان، بیشتر به سوی زنان معطوف شده است، زیرا امروزه برای تحقق توسعه اجتماعی، تسریع فرایند توسعه اقتصادی و محقق شدن عدالت اجتماعی، چنانچه به زن به‌عنوان نیروی فعال و سازنده نگریسته شود، قطعاً تأثیر بسیاری در روند توسعه و افزایش کمی و کیفی نیروی انسانی آن جامعه خواهد داشت. نقش زنان در توسعه، مستقیماً با هدف توسعه اجتماعی و اقتصادی بستگی داشته و از این‌رو در تحول همه جوامع انسانی، عاملی بنیادی محسوب می‌گردد.

از آن‌جا که سیاست‌های اقتصادی در جهت تقویت و رشد بخش خصوصی و کاستن از حجم فعالان در بخش دولتی است، ترغیب افراد و از جمله زنان به کار در این حوزه نیازمند سنجش میزان و چگونگی نگرش در رضایت آنان از کار در این بخش است. لذا شایسته است تا در این زمینه، مطالعات بر روی زنان (به‌عنوان نیمی از جمعیت فعال بالقوه) بیش از پیش رونق گیرد. این مطالعه درصدد است تا با بررسی وضعیت رضایت شغلی و عوامل مؤثر بر آن در بین زنان شاغل در مشاغل خدماتی غیردولتی مشهد، گامی در این زمینه بردارد.

مبانی و چارچوب نظری

در این قسمت ابتدا مفهوم رضایت شغلی شرح داده خواهد شد، سپس در مورد عوامل مؤثری که در این تحقیق تأثیر آنها بررسی می‌شود و همچنین نظریات مربوط به آنها، توضیحاتی ارائه خواهد شد.

رضایت شغلی

رضایت شغلی، به‌طور کلی موضوع مطالعات گسترده‌ای است که از اوایل دهه ۱۹۰۰ میلادی آغاز شده و تا امروز نیز همچنان ادامه دارد. (Glick, 1992: 626). رضایت شغلی مربوط به نگرش کلی افراد نسبت به شغل‌شان و جنبه‌های مختلف آن شامل سبک رهبری، همکاران، دستمزد و فرصت ارتقا می‌باشد (Kelly & Hise, 1980: 125). رضایت شغلی یک حالت احساسی مثبت یا مطبوع است که پیامد ارزیابی شغلی یا تجربه فرد است. این حالت احساس مثبت، کمک زیادی به سلامت روانی و فیزیکی افراد می‌کند. به عبارت دیگر، رضایت شغلی عبارت است از حدی از احساسات و نگرش‌های مثبت که افراد نسبت به شغل خود دارند.

تحقیقات نشان می‌دهند که علت نگرش مثبت و منفی افراد نسبت به شغل و کارشان به شرح زیر می‌باشد:

۱. عواملی که مربوط به سیاست‌ها و رویه‌های سازمان است؛
 ۲. عواملی که مربوط به شرایط کار و یا نحوه قرار گرفتن افراد در محل انجام دادن کار می‌باشد؛
 ۳. عواملی که در ارتباط با شخصیت‌های فردی کارکنان می‌باشد. (درویش، ۱۳۸۶: ۱۲۰).
- کواسی درتی (Kwasi Dartey, 2011: 27) که از محققین پیشرو در زمینه مطالعات رضایت شغلی و انگیزش کارکنان است، در کار کلاسیک خود با عنوان «نظریه دو عاملی» (۱۹۵۹)، عنوان می‌کند که رضایت کارکنان به دو عامل اصلی بستگی دارد؛ بهداشت و انگیزش. عوامل بهداشت هنگامی که وجود نداشته باشند، مسؤول رضایت شغلی هستند، درحالی‌که عوامل انگیزش در صورت غیبت‌شان، مسؤول نارضایتی شغلی‌اند. هرزبرگ خاطر نشان می‌کند، در یک طرف، وقتی کارکنان احساس خوبی نسبت به کارشان دارند و همچنین احساس موفقیت، شناخت، مسؤولیت‌پذیری، ارتقا و رشد دارند، تجربیات آنها رضایت شغلی‌شان را افزایش می‌دهد. در طرف دیگر، نبود عواملی هم‌چون دستمزد خوب، قوانین عادلانه، روابط مناسب با همکاران و امنیت شغلی به نارضایتی شغلی منجر می‌شود (Shallal, 2011: 118).

به طور کلی رضایت شغلی یک متغیر نگرشی است. در گذشته، تحقیقات رضایت شغلی بیشتر بر اساس سلسله مراتب نیازهای مازلو انجام می گرفت و تمرکز بر ارضای نیازهای جسمانی و روانی افراد از قبیل پرداخت حقوق و دستمزد و قدر و منزلت و احترام به افراد بود؛ اما امروزه محققان، بیشتر به فرایندهای شناختی توجه دارند تا نیازهای اساسی و بنیادی (درویش، ۱۳۸۶: ۱۲۲، نقل از Locke, 2000: 53).

شاخص رضایت شغلی که شامل سطوح کلی و ابعاد تشکیل دهنده آن است، می تواند به صورت جهانی سنجیده شود. متغیرهای رضایت شغلی که به وسیله ابزارهای مختلف شناسایی و سنجیده شده اند، عبارتند از: پاداش های مالی، شرایط کاری، روابط با سرپرستان، قوانین سازمانی، روابط با همکاران، فرصت ها و پیشرفت، امنیت و محتوای شغلی (Gilck, 2011: 118).

ارزیابی و سنجش رضایت شغلی بیشتر توسط پرسشنامه های منظم صورت می گیرد و خیلی کم از مصاحبه استفاده می شود. در این زمینه نیز مقیاس های زیادی وجود دارد که در مطالعات گوناگون روایی و پایایی آنها تأیید گردیده است. بنابراین می توان اطمینان داشت که مقیاس های موجود بتوانند سطوح مورد علاقه رضایت مندی شغلی را مورد سنجش و ارزیابی قرار دهند (Cammann & et al., 1998: 26).

عوامل مؤثر بر رضایت شغلی

پس از توضیحاتی که راجع به مفهوم رضایت شغلی داده شد، اکنون نوبت به بررسی عواملی می رسد که بر روی آن تأثیرگذارند. به علت گستردگی عوامل، در اینجا تنها به عواملی که قصد سنجش تأثیر آنها را داریم، خواهیم پرداخت.

متغیرهای دموگرافیک: الف) سن: طبق نظر گرینبرگ و بارون (Greenberg & Baron, 1995) کارکنان مسن تر نسبت به کارکنان جوان تر، رضایت بیشتری از شغل خود دارند. آنها معتقدند افراد با تجربه تر نسبت به افراد کم تجربه از رضایت مندی بیشتری از شغل خود برخوردار هستند. این دیدگاه همچنین توسط درافک و کوزن (Drafke & kossen, 2002) تأیید می شود. آنها معتقدند رضایت شغلی همراه با افزایش سن بالاتر می رود و این به خاطر

کسب تجربیات بیشتر و همچنین شکل‌گیری دید واقع‌گرایانه‌تر نسبت به کار در سنین بالاتر است. ب) وضعیت تاهل: نتایج مطالعه کاو و چن (Kuo & chen, 2004) نشان می‌دهد که وضعیت تاهل به‌طور قوی با رضایت شغلی در ارتباط است. آنها نشان می‌دهند که کارکنان متأهل در مقایسه با کارکنان مجرد از رضایت شغلی بیشتری برخوردار هستند. **امکان ارتقاء:** تعدادی از محققان معتقدند که رابطه قوی بین رضایت شغلی و امکان

ارتقای شغلی وجود دارد

(Pergamit & Veun, 1999; Peterson, puia & Suess, 2003; Sclafane, 1999). این دیدگاه با مطالعه‌ای که توسط Ellicson (& Legdson, 2002) انجام گرفت، اثبات شد. آنها در مطالعه خود که روی کارمندان یکی از بخش‌های دولتی انجام شد، دریافتند که رابطه مثبت و معناداری بین امکان ارتقای شغلی و رضایت شغلی وجود دارد. با این حال کریتنر و کینیکی (Kreinter & Kinicki, 2001) معتقدند که رابطه مثبت بین رضایت شغلی و امکان ارتقاء، به تساوی حقوق بین کارمندان بستگی دارد. ترفیع منجر به حقوق بالاتر، مطلوبیت کاری بیشتر، مسؤولیت بیشتر و آزادی در تصمیم‌گیری می‌شود. به علت آن‌که ارتقاء میزان ارزش خود را به‌ویژه در سطوح عالی‌تر در سازمان نشان می‌دهد، پس منجر به افزایش روحیه فرد و در نتیجه رضایت شغلی می‌گردد.

صمیمیت با همکاران: تعدادی از محققین بر این عقیده‌اند که داشتن روابط دوستانه و حمایتی با همکاران در محیط کار، موجب افزایش رضایت شغلی می‌گردد (Johns, 1996; Kreinter & Kinicki, 2001; Luthans, 1989). یافته‌های یک پیمایش بزرگ که توسط مدیسون (Madison, 2002) روی ۲۱۰۰۰ زن شاغل انجام شد، نشان می‌دهد کارکنانی که فاقد برخورداری از حمایت همکارانشان هستند، بیشتر از ناراضایتی شغلی رنج می‌برند. به طور کلی اندازه گروه و کیفیت ارتباطات متقابل شخصی در گروه همکاران، نقش مهمی در خشنودی کارکنان دارد. گروه کاری به‌عنوان یک اجتماع، نظام حمایتی احساسی و روحیه‌ای برای کارکنان محسوب می‌شود (مهدوی و روحی عزیزی، ۱۳۷۹: ۱۵۴). اگر افراد در گروه دارای ویژگی‌های اجتماعی مشابهی مانند نگرش‌ها و باورهای مشابه باشند، جوی بوجود می‌آید که در سایه آن رضایت شغلی فراهم می‌گردد.

متغیرهای نقش: یکی دیگر از عوامل مؤثر بر رضایت شغلی، ارزیابی و سنجش تعامل کارکنان و مشاغل از جنبه نقش می‌باشد. نقش، الگوی رفتاری مورد نیاز یک فرد در سازمان است. محققان معتقدند نظریه نقش، دارای اهمیت بوده و بر رضایت شغلی تأثیر می‌گذارد. ابهام نقش^۱ و تعارض نقش^۲ از جمله مواردی هستند که بیشتر مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. ابهام نقش درجه اطمینان کارکنان در مورد وظایف و مسؤولیت‌های آنها می‌باشد. در بسیاری از مشاغل، وظایف و مسؤولیت کارکنان به‌درستی مشخص نشده و همین عامل باعث سردرگمی آنها می‌شود (درویش، ۱۳۸۶: ۱۲۵). تعارض نقش زمانی است که کارکنان با الزامات وظایف و مسؤولیت کارکنان با وظایف و مسؤولیت‌شان مغایرت داشته باشد. در مطالعه راندال و جکسون (Randall & Jackson, 2005) نیز همبستگی منفی و معناداری بین رضایت شغلی و ابهام و تعارض نقش دیده شده است.

حقوق و دستمزد: مطالعات «لاک» نشان می‌دهد که حقوق و دستمزد یک عامل تعیین کننده رضایت شغلی است؛ به‌ویژه زمانی که از دیدگاه کارمند این پرداخت منصفانه و عادلانه باشد. افراد دوست دارند که نظام پرداخت و سیاست ارتقاء عادلانه، بدون ابهام و مطابق با انتظارات‌شان باشد. با توجه به نوع شغل و سطح مهارت فرد، اگر میزان حقوق و مزایا معقول و عادلانه باشد، رضایت شغلی به بار خواهد آورد. البته رمز اصلی در راه مرتبط ساختن میزان حقوق با رضایت شغلی در کل مبلغی که شخص دریافت می‌کند، نهفته نیست؛ بلکه این امر در گرو پنداشت، برداشت یا درکی است که فرد از رعایت انصاف و عدالت در سازمان دارد. به همین شیوه، کارکنان دوست دارند در عمل و اجرای سیاست‌های مربوط به حقوق، پاداش، و ارتقای آنان، سازمان عدل و انصاف را رعایت نماید. بنابراین کسانی که چنین بیندیشند که سیاست حقوق و مزایا و ارتقای اعضای سازمان بر پایه عدل و انصاف گذاشته شده است، احتمالاً رضایت شغلی بیشتری خواهند داشت (رابینز، ۱۳۸۵: ۲۷۹).

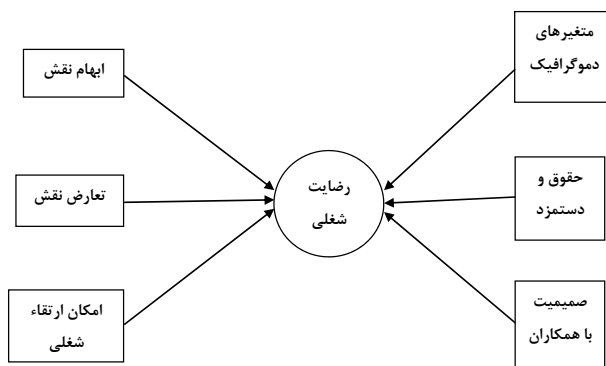
پیشینه تجربی

مطالعات گسترده‌ای برای شناسایی عوامل محیطی و عوامل فردی تأثیرگذار بر رضایت شغلی، صورت پذیرفته است. این مطالعات به عواملی همچون ویژگی‌های شغلی، موانع سازمانی، ابهام نقش، تعارض نقش، تعارض کار و خانواده، سطح پرداخت ها، استرس شغلی، کار اضافی، برنامه زمانی کار، تناسب شغل با شاغل، روابط با همکاران، سبک رهبری، مشارکت در امور سازمان، ارتقای شغلی، تعهد سازمانی، جو سازمانی، تحصیلات، متغیرهای دموگرافیک و ... اشاره می‌کنند (هرزبرگ و همکاران، ۱۹۸۵؛ هاگمن و اولدهام، ۱۹۸۰؛ پیتر و همکاران، ۲۰۰۰؛ هال، ۱۹۸۸؛ کوپر، ۲۰۰۰) (Hall, 1988; Cooper, 2000; Herzberg & et al., 1985; Hackman & oldman., 1980; Peter & etal., ۱۳۸۵؛ کوزه چیان، زارعی و طالب پور، ۱۳۸۲؛ نوربخش و میرنادری، ۱۳۸۴؛ محمدی مقدم و زارع، ۱۳۸۷).

در زمینه موضوع مقاله حاضر، مطالعاتی در سراسر جهان صورت گرفته است. شلال (Shallal, 2011) در مطالعه‌ای با هدف بررسی عوامل دخیل در رضایت شغلی زنان شاغل در کشور امارات متحده عربی، ۱۲۷۲ نفر از آنان را به روش پیمایش مورد مطالعه قرار داد. نتایج نشان داد که سه عامل سن، تحصیلات و سطح درآمد بر یا با رضایت شغلی زنان مذکور رابطه مثبت دارد. افونی و انگوزی (Ofuani & Ngozi, 2010) در مقاله‌ای درصدد شناخت عوامل مؤثر بر رضایت شغلی زنان شاغل در شهر بنین^۱ برآمدند. در مطالعه آنها رابطه‌ای بین وضعیت تأهل، سطح تحصیلات، سابقه کار و رابطه با مدیران با رضایت شغلی مشاهده نشد. آنها به این نتیجه رسیدند که باید به زنان فرصت‌های بیشتری برای مسئولیت‌پذیری و خودشکوفایی در جو محیط کار داده شود. شاون و ورام (Shawen & Vroom, 1964). در مطالعه‌ای به بررسی رضایت شغلی در انجمن جرم‌شناسی آمریکا پرداختند. یافته‌های آنان نشان می‌دهد که متغیرهای دموگرافیک (جنسیت، نژاد و درآمد)، استرس، روابط خانوادگی و سطح فعالیت‌های علمی دارای تأثیر معنادار بر رضایت شغلی کارکنان انجمن مذکور دارد.

در ایران نیز مطالعات زیادی جهت روشن کردن قلمرو رضایت شغلی صورت پذیرفته است. محمدی مقدم و زارع (۱۳۸۷) در مطالعه‌ای به بررسی عوامل مرتبط با رضایت شغلی کارکنان فرماندهی انتظامی استان یزد پرداختند. نتایج تحقیق آنان نشان می‌دهد بین انگیزش، ارتقاء جایگاه سازمانی، پیشرفت شغلی و رضایت شغلی رابطه معناداری وجود دارد. اعظم زاده (۱۳۸۷) در مطالعه‌ای به بررسی رضایت زنان از کار در بخش غیردولتی پرداخت. نتیجه تحقیق وی نشان داد، ارزش و معنای کار، همبستگی، مشارکت، احساس عدالت، بیگانگی از کار، انگیزه درونی، هویت کار، خود پنداره، شرایط کار و نوع کار، با رضایت از کار دارای رابطه معناداری بودند. از بین متغیرهای زمینه‌ای، تنها میزان هزینه خانواده، با رضایت رابطه داشت. فلاح مهنه و اسدیان (۱۳۸۴)، در مقاله‌ای به بررسی عوامل مؤثر بر رضایت شغلی معلمان شهر فردوس پرداختند. نتایج آنان نشان داد بین امنیت شغلی، روابط اجتماعی فرد با همکاران، امکانات و فرصت‌های رشد و ارتقاء، منزلت اجتماعی و رضایت شغلی رابطه معناداری وجود دارد.

حال که به مرور عوامل مؤثر بر رضایت شغلی پرداخته شد، مشخص گردید از دیدگاه صاحب‌نظران، عواملی همچون، سن، وضعیت تأهل، حقوق و دستمزد، صمیمیت با همکاران، ابهام نقش، تعارض نقش، امکان ارتقاء و پیشرفت بر رضایت شغلی تأثیر گذارند. بنابراین، با توجه به عوامل نامبرده، مدل نظری تحقیق به صورت زیر می‌باشد:

شکل ۱) عوامل مؤثر بر رضایت شغلی

حال با عنایت به شکل ۱، فرضیات تحقیق به صورت زیر تدوین می‌گردد:

۱. بین سن کارکنان و رضایت شغلی آنان رابطه معناداری وجود دارد.
۲. کارکنان متأهل، رضایت بیشتری از شغل خود دارند.
۳. بین رضایت از حقوق و رضایت شغلی رابطه معناداری وجود دارد.
۴. بین صمیمیت با همکاران و رضایت شغلی رابطه معناداری وجود دارد.
۵. بین ابهام نقش و رضایت شغلی رابطه معناداری وجود دارد.
۶. بین تعارض نقش و رضایت شغلی رابطه معناداری وجود دارد.
۷. بین امکان ارتقاء شغلی و رضایت شغلی رابطه معناداری وجود دارد.

روش تحقیق

روش به کار رفته در این مطالعه، از نوع توصیفی- همبستگی می باشد. جامعه آماری تحقیق را زنان شاغل در مشاغل خدماتی غیردولتی مشهد در تابستان ۱۳۹۱ تشکیل داده اند. برای انتخاب نمونه ها از نمونه گیری دومرحله ای استفاده شده است؛ بدین صورت که ابتدا از میان مشاغل غیردولتی، ۱۰ شغل به صورت تصادفی انتخاب شده است و در گام بعدی از میان کارکنان زن که در این مشاغل مشغول به کار بوده اند، ۲۴۴ نفر به صورت تصادفی ساده انتخاب شدند.

ابزار مورد استفاده در این تحقیق، پرسشنامه است. پرسشنامه حاوی چند شاخص می باشد؛ شاخص رضایت شغلی «فیلد و روث»^۱، شاخص رضایت از حقوق، شاخص صمیمیت با همکاران، شاخص ابهام نقش و تعارض نقش، از دیگر شاخص های مورد استفاده در پرسشنامه می باشند. همچنین سؤالاتی نیز راجع به متغیرهای دموگرافیک از قبیل سن، وضعیت تأهل، میزان تحصیلات، سابقه کاری و ... وجود دارد. لازم به ذکر است سؤالات توسط طیف پنج درجه ای لیکرت سنجیده شده اند.

بررسی روایی پرسشنامه از طریق روایی صوری^۲ انجام گرفته است؛ بدین صورت که پرسشنامه در اختیار چند تن از اعضای هیأت علمی گروه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد قرار گرفته است و آنها در چند نوبت آن را اصلاح نموده اند. همچنین روایی سازه

1. Field & Ruth

2. Face validity

شاخص رضایت شغلی با استفاده از تحلیل عاملی^۱ سنجیده شد. در این تحلیل می‌خواهیم بدانیم که آیا گویه‌های مربوط به خرده مقیاس‌ها، به درستی بر روی عامل خود بار^۲ شده اند یا نه؟ برای انجام تحلیل عاملی اکتشافی، از روش عامل یابی بر اساس محور اصلی و چرخش واریماکس^۳ (متعامد) استفاده شد. آزمون بارتلت^۴ برای بررسی وضعیت ماتریس همبستگی نشان داد که این ماتریس مشکلی ندارد ($\text{sig} < 0/000$ و $12/2/389$). همچنین مقیاس کایزر- مایر- اولکین^۵ برای بررسی درجه کفایت و بسندگی پژوهش نشان داد که نمونه حاضر از کفایت مطلوبی برخوردار است ($0/735$). سنجش پایایی پرسشنامه نیز از طریق ضریب آلفای کرونباخ انجام پذیرفته است. مقدار این ضریب برای شاخص رضایت شغلی $0/90$ ، شاخص صمیمیت با همکاران $0/72$ و شاخص رضایت از حقوق $0/80$ می باشد که نشان دهنده همسازی درونی بالای ابزار تحقیق می‌باشد.

یافته‌ها

توصیف داده‌ها

میانگین سنی ۲۴۴ زن شاغلی که در این مطالعه مورد بررسی قرار گرفتند، $29/1$ سال می‌باشد. $61/8$ درصد پاسخگویان متأهل و $38/2$ درصد آنها مجرد هستند. میانگین سابقه شغلی پاسخ دهندگان $5/5$ سال است. میانگین حقوق ماهیانه پاسخگویان نیز 3750 هزار ریال در ماه می‌باشد.

دامنه شاخص رضایت شغلی از ۱۹ تا ۹۵ و نقطه وسط آن ۵۷ می‌باشد و نمره‌ای که هریک از پاسخگویان در این بازه کسب می‌کنند، نشان دهنده میزان رضایت شغلی آنان است. میانگین نمره پاسخگویان در این شاخص، $47/3$ می‌باشد که نشان می‌دهد که رضایت شغلی پاسخگویان این مطالعه، پایین تر از حد متوسط است و با آن اختلاف معنادار دارد. میانگین شاخص رضایت از حقوق (دامنه ۲ تا ۱۰)، $5/65$ است که این مقدار بالاتر از

-
1. Factor Analysis
 2. Load
 3. Varimax
 4. Bartlett
 5. Kohler Meyers olkin

متوسط است، میانگین شاخص صمیمیت با همکاران (دامنه ۲ تا ۱۰)، برابر با ۴/۶۹ است که این مقدار نیز تفاوت معناداری با مقدار متوسط دارد و کمتر از آن است. میانگین شاخص امکان ارتقاء (دامنه ۱ تا ۵)، ۲/۹۶ می‌باشد که در حد متوسط است. شاخص ابهام نقش (دامنه ۱ تا ۵) نیز با میانگین ۳/۶۷ بالاتر از حد متوسط است و با آن اختلاف معنادار دارد و در نهایت شاخص تعارض نقش (دامنه ۱ تا ۵) با میانگین ۴/۰۶ بالاتر از متوسط و دارای اختلاف معنادار با آن است. میانگین دو شاخص اخیر نشان می‌دهد که پاسخگویان با تعارض و ابهام نقش نسبتاً بالایی روبرو هستند. جدول ۱ تفاوت مقدار میانگین به‌دست آمده را با مقدار میانگین اصلی شاخص‌ها نشان می‌دهد.

جدول ۱) آزمون تی تک نمونه‌ای برای سنجش معناداری اختلاف میانگین از نقطه وسط

شاخص	مقدار تی	نقطه وسط	میانگین به دست آمده	اختلاف میانگین	معناداری
رضایت شغلی	۱۱/۴۴	۵۷	۴۷/۳	-۸/۷	۰/۰۰۰
رضایت از حقوق	۵/۷۹	۵	۵/۶۵	۰/۶۵	۰/۰۰۰
صمیمیت با همکاران	۲/۵۴۰	۵	۴/۶۹	-۰/۳۱	۰/۰۱۲
ارتقاء شغلی	۰/۵۱۸	۳	۲/۹۶	-۰/۰۴	۰/۶۰۵
ابهام نقش	-۱۴/۱۴	۳	۳/۶۷	۰/۶۷	۰/۰۰۰
تعارض نقش	-۲۴/۰۴	۳	۴/۰۶	۱/۰۶	۰/۰۰۰

آزمون فرضیات

برای آزمون تفاوت میانگین افراد مجرد و متأهل در برخورداری از رضایت شغلی از آزمون تی با نمونه‌های مستقل استفاده شده است. در این آزمون میانگین رضایت شغلی در دو گروه متأهلین و مجردین مقایسه شده است. نتایج نشان می‌دهد که کارکنان متأهل از رضایت شغلی بیشتری برخوردار هستند و اختلاف بین دو گروه در زمینه رضایت شغلی معنادار است. بدین ترتیب فرضیه دوم تحقیق تأیید می‌گردد. جدول ۲ نتایج آزمون تی را نشان می‌دهد.

جدول ۲) آزمون تی مستقل برای مقایسه رضایت شغلی کارکنان مجرد و متأهل

رضایت شغلی	میانگین		مقدار تی	معناداری	نتیجه آزمون فرضیه
	متأهل	مجرد			
وضعیت تأهل	۴۹/۳۸	۴۶/۰۷	۲/۱۱۰	۰/۰۳۶	تأیید

بررسی آزمون فرضیات تحقیق از طریق آزمون همبستگی و به منظور سنجش میزان همبستگی متغیرهای مستقل با متغیر وابسته (رضایت شغلی) انجام پذیرفت. همان طور که در جدول ۳ مشاهده می شود، سن دارای همبستگی با رضایت شغلی نمی باشد، لذا فرضیه شماره ۱ تحقیق رد می شود. رضایت از حقوق دارای همبستگی مثبت و معنادار با رضایت شغلی است؛ یعنی هر چقدر رضایت کارکنان از حقوق شان بیشتر باشد، رضایت شغلی بیشتری خواهند داشت. بدین ترتیب فرضیه شماره ۳ تأیید می گردد. متغیر صمیمیت با همکاران نیز دارای همبستگی مثبت و معنادار با رضایت شغلی است؛ به این معنا که هر چقدر صمیمیت کارکنان با همکاران شان بیشتر باشد، رضایت شغلی بیشتری خواهند داشت. لذا فرضیه شماره ۴ تأیید می گردد. ابهام نقش و تعارض نقش هر کدام دارای همبستگی منفی و معنادار با رضایت شغلی هستند. به عبارت دیگر، هر چقدر ابهام نقش و تعارض نقش کارکنان کمتر باشد، رضایت شغلی بیشتری خواهند داشت و به این ترتیب، فرضیات شماره ۵ و ۶ نیز تأیید می گردد. در آخر نیز همبستگی مثبت و معنادار متغیر ارتقاء شغلی با رضایت شغلی تأیید می گردد و مشخص می شود که کارکنان هر چقدر موقعیت خود را در شغل شان، بیشتر قابل ارتقاء بدانند، رضایت شغلی بیشتری خواهد داشت. بدین ترتیب فرضیه شماره ۷ تأیید می شود.

جدول ۳) آزمون همبستگی متغیرهای مستقل تحقیق با رضایت شغلی

متغیر	نوع ضریب	میزان ضریب	معناداری	نتیجه آزمون فرضیه
سن	پیرسون	۰/۹۷	۰/۱۷۳	رد
رضایت از حقوق	"	۰/۴۴	۰/۰۰۰	تأیید
صمیمیت با همکاران	"	۰/۴۵	۰/۰۰۰	تأیید
ابهام نقش	"	-۰/۱۸	۰/۰۰۲	تأیید
تعارض نقش	"	-۰/۳۷	۰/۰۰۰	تأیید
ارتقاء شغلی	"	۰/۳۵	۰/۰۰۰	تأیید

تحلیل رگرسیون چندگانه

در ادامه و با استفاده از تحلیل رگرسیون چندگانه جهت سنجش تأثیر جمعی همه متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته (رضایت شغلی) از رگرسیون به روش گام به گام^۱ استفاده شد. بدین منظور ابتدا متغیرهای سن، رضایت از حقوق، صمیمیت با همکاران، ابهام نقش، تعارض نقش و ارتقاء شغلی وارد معادله شدند که در طی دو مرحله، در نهایت دو متغیر سن و ابهام نقش از معادله خارج شدند.

خروجی‌ها نشان می‌دهد که متغیرهای ارتقاء شغلی، تعارض نقش، رضایت از حقوق و صمیمیت با همکاران، به ترتیب ورود به معادله، دارای بیشترین تأثیر بر رضایت شغلی می‌باشند. ضریب همبستگی چندگانه متغیرها ۰/۶۹۹ و ضریب تعیین ۰/۴۷۴ می‌باشد. این ضریب نشان می‌دهد که ۴۷ درصد از تغییرات رضایت شغلی، توسط این مجموعه از متغیرها توضیح داده می‌شود.

ضریب Beta یا ضریب رگرسیون استاندارد شده، امکان مقایسه تأثیر هر یک از متغیرهای مستقل را بر متغیر وابسته فراهم می‌آورد. بدین ترتیب ارتقاء شغلی با ۰/۳۰، تعارض نقش با ۰/۲۷-، رضایت از حقوق با ۰/۲۴ و صمیمیت با همکاران با ۰/۲۳ بیشترین تغییرات متغیر مستقل را پیش بینی می‌کنند. در این میان، تعارض نقش دارای تأثیر منفی

بر رضایت شغلی است. نتایج تحلیل رگرسیون چندگانه در جدول ۴ نشان داده شده است.

جدول ۴) تحلیل رگرسیون چندگانه عوامل مؤثر بر رضایت شغلی

متغیر مستقل	B	Beta	T	Sig
ارتقاء شغلی	۲/۹۰۰	۰/۳۰۰	۴/۸۳۸	۰/۰۰۰
تعارض نقش	-۳/۱۴۵	-۰/۲۷۲	-۴/۳۵۸	۰/۰۰۰
رضایت از حقوق	۱/۴۹۹	۰/۲۴۷	۳/۹۹۲	۰/۰۰۰
صمیمیت با همکاران	۱/۵۲۱	۰/۲۳۹	۳/۷۳۱	۰/۰۰۰

R=.699

R square= .488

Adjusted R square= .474

Std. Error the Estimate= 7.357

بحث و نتیجه گیری

در این تحقیق به بررسی وضعیت رضایت شغلی و عوامل مؤثر بر آن، در زنان شاغل در مشاغل خدماتی غیردولتی مشهود پرداخته شد. میزان رضایت شغلی پاسخگویان این تحقیق به طرز معناداری کمتر از متوسط است. تأثیر چندین عامل بر رضایت شغلی پاسخگویان شناخته شد که در ادامه به بحث در مورد آن پرداخته خواهد شد.

نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که سن کارکنان رابطه‌ای با رضایت شغلی آنان ندارد. این یافته برخلاف یافته‌های شلال (Shallal, 2001)، گرینبرگ و بارون (Greenberg & Baron, 1995)، درافکه و کوزن (Drafke & Kossen, 2002) و همسو با نتایج پورسلطانی، فرجی و اندام (۱۳۹۰) و کوزه چیان، زارعی و طالب پور (۱۳۸۲) می‌باشد. به نظر می‌رسد با افزایش سن، کارکنان تجربیات بیشتر و همچنین دید واقع‌بینانه‌تری کسب می‌کنند که این موضوع، منجر به افزایش رضایت شغلی آنان می‌شود. در مطالعه حاضر، اکثریت پاسخگویان (زنان شاغل) را جوانان تشکیل داده‌اند (میانگین سنی برابر با ۲۹ سال) و واریانس متغیر سن پایین می‌باشد؛ احتمالاً به همین خاطر، تأثیر متغیر سن معنادار نمی‌باشد.

یکی از نتایج این تحقیق، وجود رابطه معنادار بین وضعیت تأهل و رضایت شغلی است؛ به این صورت که زنان متأهل، رضایت بیشتری از شغل خود داشته‌اند. این یافته، همسو با نتایج کو

و چن (Kuo & Chen, 2004)، کنگالپ و کسکین (Kengalp & Kescin, 2003)، گروسی و قربان زاده (۱۳۸۶) می‌باشد. افراد متأهل احتمالاً به‌خاطر حمایت اجتماعی که از جانب همسر خود دریافت می‌کنند، در بسیاری از جنبه‌ها (از جمله رضایت شغلی) دید مثبت‌تری دارند.

از دیگر نتایج این تحقیق، وجود رابطه معنادار بین رضایت از حقوق و رضایت شغلی است. یعنی به میزانی که کارکنان از درآمد خود راضی باشند و آن را عادلانه ببینند، رضایت شغلی بیشتری خواهند داشت. این یافته با نتایج مطالعه اسپکتور (Spector, 2000)، راین و دیگران (Rine & etal., 2000)، ایران زاده، اک و مهرگان (۱۳۸۸) همسو می‌باشد. یکی از انگیزه‌های مهم افراد از کار کردن، کسب درآمد است و در واقع کارکنان، حقوق و دستمزد را به‌عنوان خروجی کار خود می‌شناسند؛ به همین خاطر به میزانی که حقوق آنها برایشان رضایت بخش باشد، از کار خود نیز راضی خواهند بود.

در این مطالعه وجود رابطه معنادار بین صمیمیت با همکاران و رضایت شغلی تأیید شد. هر چقدر میزان صمیمت کارکنان با همکاران‌شان در محیط کار بیشتر باشد، رضایت شغلی بیشتری خواهند داشت. این یافته با نتایج تحقیقات جونز (Johns, 1996)، کرینتر و کینیکی (Kreinter & Kinicki, 2001)، لاتنس (Luthans, 1989)، مدیسون (Madison, 2000)، فلاح مهنه و اسدیان (۱۳۸۴) همسو می‌باشد. جو محیط کار از لحاظ روانی، تأثیر زیادی بر احساس رضایت کارکنان از شغل‌شان دارند. روابط صمیمانه و حمایتی بیشتر با همکاران، محیط کاری را لذت بخش‌تر و در نتیجه رضایت شغلی را بیشتر خواهد کرد.

نتایج تحقیق نشان می‌دهد که رابطه منفی و معناداری بین ابهام نقش و رضایت شغلی وجود دارد؛ یعنی هر چقدر وظایف کارکنان در محیط کاری، نامشخص‌تر باشد، رضایت آنها از شغل‌شان کمتر می‌شود. این یافته همسو با نتایج کلی و هایس (Kelly & Hise, 1980)، کتکوزان (Katcosan, 1985)، راندال و جکسون (Randall & Jackson, 2005)، سلیمان نژاد (۱۳۸۳) و مهرابی زاده هنرمند و طالب زاده (۱۳۸۰) می‌باشد. به طور کلی ابهام ممکن است از آموزش ناکافی، ارتباط ضعیف، یا دریغ ورزیدن عمدی از دادن اطلاعات

از سوی همکار یا سرپرست ناشی شود. ابهام نقش، فرد را از بهره‌وری و پیشرفت باز می‌دارد و فرد حس اطمینان و پیش بینی خود را از نقش کاریش از دست می‌دهد (مهرابی زاده هنرمند و طالب زاده، ۱۳۸۰) و بدین ترتیب موجب کاهش رضایت شغلی می‌شود.

از دیگر نتایج تحقیق، اثبات وجود رابطه منفی و معنادار بین تعارض نقش و رضایت شغلی است. یعنی هر چقدر کارکنان با تعارض نقش بیشتری روبرو باشند، رضایت شغلی کمتری خواهند داشت. این یافته همسو با نتایج کلی و هایس (Kelly & Hise, 1980)، کتکوزان (Katsosan, 1985)، راندال و جکسون (Randall & Jackson, 2005)، سلیمان نژاد (۱۳۸۳) و مهرابی زاده هنرمند و طالب زاده (۱۳۸۰) می‌باشد. می‌توان گفت، تعارض نقش هنگامی رخ می‌دهد که تن دادن به مجموعه‌ای از الزام‌های شغلی با پذیرش مجموعه دیگری از الزام‌های شغلی، مغایر یا به کل غیر ممکن باشد. همان‌طور که در این مطالعه مشخص شد، این مورد نیز در رضایت شغلی کارکنان تأثیرگذار است.

همچنین، در این تحقیق مشخص گردید که ارتقاء شغلی دارای رابطه مثبت و معناداری با رضایت شغلی دارد. به عبارت دیگر، هر چقدر کارکنان، نقش خود را در شغل‌شان، قابل ارتقاءتر بدانند، رضایت شغلی بیشتری خواهند داشت. این یافته نیز در مطالعات پرجمایت و وئون (Pergamit & Veun, 1999)، پترسون، پویا و سوز (Peterson, Puia & Suess, 2003)، اسکلافن (Sclafane, 1999)، کرینتر و کینیکی (Kreinter & Kinicki, 2001)، محمدی مقدم و زارع (۱۳۸۷) و گروسی و قربان زاده (۱۳۸۶) مورد تأیید قرار گرفت. افراد غالباً دوستدار و خواستار ارتقای مقام و پیشرفت در کار خود هستند و از راکد ماندن در شغل خود بیزارند. به همین خاطر، ارتقاء شغلی یکی از ملاک‌های مهم در زمینه رضایت شغلی می‌باشد که در این مطالعه نیز تأثیر آن اثبات شد.

در نهایت نتایج تحلیل رگرسیون نشان داد که به ترتیب عواملی همچون ارتقای شغلی، تعارض نقش، رضایت از حقوق و صمیمیت با همکاران دارای بیشترین تأثیر بر رضایت شغلی زنان شاغل می‌باشد که متغیرهای مذکور، مجموعاً قادر به تبیین ۴۷ درصد تغییرات رضایت شغلی می‌باشند.

منابع

۱. اعظم زاده، منصوره (۱۳۸۷). بررسی تأثیر شرایط عینی و ذهنی کار بر رضایت شغلی زنان در بخش غیردولتی. تهران: سوره مهر.
۲. ایران زاده، سلیمان؛ اک، شورش؛ مهرگان، فرهاد (۱۳۸۸). "بررسی رابطه بین برخی عوامل اجتماعی با خود اثربخشی، رضایت شغلی و بهره‌وری کارکنان دانشگاه آزاد اسلامی واحد ارومیه و مهاباد". پژوهشنامه تربیتی، سال پنجم، شماره ۲۱ (زمستان): ۲۷-۴۲.
۳. پورسلطانی، حسین؛ فرجی، رسول؛ اندام، رضا (۱۳۹۰)، "ارتباط رضایت شغلی کارکنان ادارات کل تربیت بدنی استان های منتخب ایران با ویژگی های فردی"، پژوهش در علوم ورزشی، سال ۷، شماره ۲۸ (پائیز): ۹۳-۱۰۶.
۴. درویش، حسن (۱۳۸۶). "بررسی عوامل مؤثر بر رضایت شغلی کارکنان (رویکرد علمی پژوهشی)". فرهنگ مدیریت، سال پنجم، شماره ۱۶ (زمستان): ۱۱۷-۱۴۰.
۵. رایبیز، استیفن پی. (۱۳۸۵). رفتار سازمانی. ترجمه علی پارسائیان و محمد/عربی. تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی.
۶. سلیمان نژاد، حمیرا (۱۳۸۳). "بررسی رابطه بین استرس حرفه ای و رضایت شغلی در کارکنان سازمان های دولتی شهر ایلام"، مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی/ایلام، سال دوازدهم، شماره ۴۴ و ۴۵ (پاییز و زمستان): ۳۴-۳۹.
۷. فلاح مهنه، تورج؛ اسدیان، محمد (۱۳۸۴). "بررسی عوامل مؤثر بر رضایت شغلی معلمان و ارائه یک مدل". پژوهش های تربیتی، شماره ۵ (زمستان): ۱-۲۲.
۸. کورمن، آبراهام (۱۳۷۵). روانشناسی صنعتی و سازمانی. ترجمه حسین شکر شکن. تهران: رشد.
۹. کوزه چیان، هاشم؛ زارعی، جواد؛ طالب پور، مهدی (۱۳۸۲). "بررسی ارتباط تعهد سازمانی و رضایت شغلی مدیران و معلمان مرد تربیت بدنی آموزشگاه های استان خراسان"، فصلنامه/المپیک، سال یازدهم، شماره ۱ و ۲ (بهار و تابستان): ۴۳-۵۲.
۱۰. گروسی، سعیده؛ قربان زاده، رضا (۱۳۸۶). "بررسی تأثیر برخی عوامل مؤثر بر میزان

- رضایت شغلی و امکان ارتقای شغلی زنان شاغل شهر کرمان". *مجله تحقیقات زنان (مطالعات زنان)*، سال اول، شماره ۳ (زمستان): ۳۳-۵۵.
۱۱. محمدی مقدم، یوسف؛ زارع، محمد (۱۳۸۷). "بررسی عوامل مرتبط با رضایت شغلی کارکنان فرماندهی انتظامی استان یزد در سال ۱۳۸۷". *فصلنامه مطالعات مدیریت انتظامی*، سال سوم، شماره ۴ (زمستان): ۵۰۳-۵۱۳.
۱۲. مهدوی، مژگان؛ روحی عزیزی، مریم (۱۳۷۹). "عوامل موثر در رضایت شغلی". *مجله تعاون*، شماره ۱۰۷ (مرداد): ۵۱-۵۶.
۱۳. مهربابی زاده هنرمند، مهناز؛ طالب زاده، علیرضا (۱۳۸۰). "بررسی رابطه ابهام و تعارض نقش با خشنودی و دلبستگی شغلی". *مجله روانشناسی*، سال پنجم، شماره ۱ (بهار): ۴۴-۵۵.
۱۴. نوربخش، مهوش؛ میرنادری، علی اکبر (۱۳۸۴). "بررسی رابطه جو سازمانی با رضایت شغلی در معلمان"، *مجله المپیک بهار*، شماره ۸۱ (بهار): ۱۳-۵۵.
15. Cammann, C.; Fichman, M.; Jenkins, G. D.; & Klesh, J. R. (1998). *Assessing the attitudes and perceptions of organizational members*. Assessing A guide to methods, measures, and practices organizational change. New York: Wiley: 138-171.
16. Cooper, C. L. (2000). "The prediction of job involvement". *Journal of industrial psychology*, Vol. 12, No. 21: 126-135.
17. Drafke, M. W.; Kossen, S. (2002). *The Human Side of Organizations*. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
18. Ellicson, C. W.; Legdson, M. (2002). "Spiritual well-being: Conceptualization and measurement". *Journal of Psychology and Theology*. Vol. 11, No. 4: 330-340.
19. Glick, Nancy (1992). "Job Satisfaction among Academic

- Administrators". *Research in Higher Education*, Vol. 33, No. 5: 78-81.
20. Greenberg, J.; Baron, R. A. (1995). *Behavior in Organizations: Understanding and Managing the Human Side of Work*. Trenton: Prentice-Hall International, Inc.
21. Hackman, J.K.; Oldman, G. R. (1980). "Development of Job Diagnostic Survey". *Journal of Applied Psychology*. vol 15, No. 6: 545-557.
22. Hall, G. A. (1988). "Job satisfaction Among Supervisory". *Journal of Industrial Psychology*, vol 4, No, 7: 23-30.
23. Herzberg, F.I. (1985), "Motivation at work, *Journal of Nabout Relations*., Sep/Oct. 87, Vol. 22, No. 5: 425-441.
24. Johns, G. (1996). *Organizational Behavior: Understanding and Managing Life at Work*. Kansas City: Harper Collins College Publishers.
25. Kelly, Patrick; Hise, Richard (1980). "Role Conflict, Role Clarity, Job Satisfaction in The Brand Manager position". *Journal of Academy of Marketing Science*, Vol. 8, No. 2: 76-88.
26. Kwasi Dartey-Baah (2011). Application of Frederick Herzberg's Two-Factor theory in assessing and understanding employee motivation at work: a Ghanaian Perspective, *European Journal of Business and Management ISSN*. Vol. 3, No. 9: 23-44.
27. Kreinter, R.; Kinicki, A. (2001). *Organizational Behavior*. New York: McGraw-Hill, Inc.
28. Kuo, Y. F.; Chen, L. S. (2004). "Individual Demographic

- Differences and Job Satisfaction among Information Technology Oersonnel: An Empirical Study in Taiwan". International Journal of Management, Vol. 21. No. 2: 11-12.
29. Katcosan, john (1985). *Organizational behavior, university press of America*.
30. Kristof, A. (1996). "Person-Organization Fit: An Integrative Review of its Conceptualizations, Measurement, and Implications". *Personnel Psychology*. Vol. 49. No. 2: 1-49.
31. Kerr B.; Riley, M. A.; Feldman, M. W.; Bohannan, B. J. M. (2002). "Local dispersal promotes biodiversity in a real-life game of rock-paper-scissors". *Nature*, Vol. 13. No. 418: 171-174.
32. Kengalp, Kanjana and Kescin, Nuttawuth (2003). *Employee satisfaction: Work-related and personal factors*. International Review of Business Research Papers, Vol. 6, No. 3: 168-177.
33. Luthans, F. (1989). *Organizational Behavior*. New York: McGraw-Hill.
34. Locke, E. A. (2000). The nature and causes of job satisfaction, *Handbook of industrial and organiztional psychology*. chicago: Rand MCNALLY.
35. Madison, D. (2002). "Can Your Job Make You Sick?". *Journal of Psychology Today*, Vol. 5. No. 2: 93-95.
36. Ofuani, Mrs; NgoziFelicial (2010). "An Analysis of Factors Affecting Job Satisfaction of Women In Paid Employment in Benin City". *Edo Journal of Counseling*, Vol. 3. No. 1: 22-29.
37. Pergamit, M. R.; Veun, J. R. (1999). "What is a Promotion?".

- Industrial & Labour Relation Review, Vol. 52. No. 21: 31-38.
38. Peterson, D. K.; Puia, G. M.; Suess, F. R. (2003). "An Exploration of Satisfaction and Commitment among Workers in Mexico". *Journal of leadership and Organizational Studies*, Vol. 10. No. 2: 25-27.
39. Peter, R.; Bosma, H.; Siegrist, J. (2000). "Job strain, effort-reward imbalance and employee well-being: a large-scale cross-sectional study". *Journal of Soc Sci Med*, Vol. 50, No. 9: 1317-1327.
40. Randall S. Schuler, Susan E. Jackson. (2005). *How People Feel About Their Jobs. management revue*, vol 16, issue 1.
41. Rine & et al (2000). Pay, equity & job satisfaction, *Journal of applied psycjology*. Vol. 25, No. 2: 123-135.
42. Sclafane, S. (1999). "MGA Managers in Sync With Employees on Job Satisfaction Issues". *Notional Under Writer*, Vol. 103. No. 22: 3-7.
43. Shallal, Musa (2011). "Job Satisfaction among Women in the United Arab Emirates". *Journal of International Women's Studies*, Vol. 12. No. 3: 323-330.
44. Shawen, N. Vroom, V. H. (1964). *Work and Motivation*. New York: John Wiley and Sons, Inc.
45. Spector, P. E. (2000). *Industrial & Organizational Psychology: Research and Practice*. New York: John Wiley & Sons, Inc.

آیین نخل آرای و نخل گردانی روز عاشورا در ششتمد (سبزوار)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۱۲/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۲/۵

محمد همایون سپهر^۱

مهدی عسگری^۲

چکیده

هدف از این پژوهش بررسی مراسم نخل آرای و نخل گردانی و درک اشخاص بومی به جا آورنده این آیین به عنوان بخشی از مراسم عاشورا به روش مردم نگاری تفسیری است. بدین منظور و با هدف شناخت عمیق تر آیین نخل بندی و نخل گردانی، از روش های مردم نگارانه مشاهده مستقیم، مصاحبه عمیق، توصیف و تفسیر و همچنین از اطلاعات ذخیره شده توسط افراد محلی برای کمتر شدن خطاها استفاده شده است. ابتدا در بحث مفهومی به مرور مباحث اندیشه گیرتر پرداختیم. نتایج این تحقیق نشان می دهد که نخل آرای و نخل گردانی مناسکی مردانه است به طوری که زنان حضوری بسیار کم رنگ در آن دارند. یافته ی مهم دیگر این پژوهش این است که علی رغم این که نخل آرای و نخل گردانی مربوط به مراسم محرم و عزاداری است نگاه زیباشناختی به نحوه ی آرایش نخل جایگاه مهمی در این مراسم دارد که از این حیث زنان نقش مهمی در تأمین مصالح لازم به ویژه پارچه های رنگارنگ دارند.

واژگان کلیدی: نخل آرای، نخل گردانی، مردم نگاری تفسیری، ششتمد.

۱. عضو هیأت علمی گروه مردم شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد مردم شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، نویسنده مسؤول

مقدمه

آدمی از دیرباز اگر چه به تفکر در مورد هستی می‌پرداخت اما بخشی از این هستی خود او بود که نظرش را جلب می‌کرد. فیلسوفان اجتماعی از همان آغاز، انسان را موجودی اجتماعی می‌دانستند و بنابراین به تأمل در وجه اجتماعی او می‌پرداختند. سقراط، افلاطون و ارسطو هر یک به نحوی به تحلیل شرایط اجتماعی زندگی بشر پرداختند. ارسطو به تحلیل مناسک موجود در دولت‌شهرهای یونان از جمله هنرهای مثل تراژدی و کمدی به‌عنوان بخشی از فرهنگ همت گماشت. هر چند تلاش او با توجه به مصالح فکری زمانه از سنخ فلسفی بود.

انسان‌شناسی جدید به عنوان دانشی که به فرهنگ جوامع انسانی می‌پردازد به شناخت هر چه غنی‌تر از جوامع بشری کمک زیادی کرده است. با رشد هر چه بیشتر ادبیات انسان‌شناختی، تمرکز و توجه انسان‌شناسان و قوم‌شناسان بر مناسک اجتماعی افزایش یافت (دورکیم، ۱۳۸۳: ۵۴) که حیات اجتماعی انسان اولیه را در دین جستجو می‌کرد و مناسک را یکی از دو ستون دین در کنار عقاید تلقی می‌کرد.

جامعه‌ی ایران در حال حاضر تغییرات عمیق و فراگیری را به خاطر نفوذ هر چه بیشتر فرایند نوسازی تجربه می‌کند. قرار گرفتن در معرض فرهنگ و تمدن غرب، خود موجب تغییراتی می‌شود که بخشی از میراث گذشته ما را نیز به سرعت دچار دگرگونی می‌کند. حال آن‌که پذیرش تجدد و راه رشد و توسعه بدون شناخت گذشته‌ی فرهنگی، راه دشواری را فراروی ما می‌نهد. شناخت هویت فرهنگی و قابلیت‌های موجود در آن به منظور تسهیل حرکت به سمت آینده ضرورتی است که امروز بیش از همیشه احساس می‌شود. بخش مهمی از این هویت تاریخی - فرهنگی که باید ثبت و ضبط شود مربوط به مناسکی است که در اجتماعات محلی در جریان است و البته اخیراً راه تغییر و تحول را در پیش گرفته است. مراسم محرم در ایران ریشه‌ی تاریخی عمیقی دارد به نحوی که حتی به‌نظر برخی صاحب‌نظران عناصر اسطوره‌شناختی مربوط به ایران باستان نیز در آن حضور دارد. بخشی از این مراسم که کل جامعه ایران هر چند به شیوه‌های گاه متفاوت برگزار می‌کنند مراسم نخل‌گردانی است. این مراسم ویژه‌ی مناطق مرکزی و حاشیه‌ی شرقی

کویر ایران و منطقه‌ی خراسان می‌باشد.

شهر ششتمد از توابع شهرستان سبزوار در استان خراسان رضوی یکی از محل‌هایی است که هر سال مراسم نخل‌گردانی برگزار می‌شود. هدف از این پژوهش، بررسی مراسم نخل‌آرایی و نخل‌گردانی به‌عنوان بخشی از مراسم عاشورا با تأکید بر جایگاه و نقش زنان در این مراسم، به روش مردم‌نگاری تفسیری است. برای این منظور، به مصاحبه با اهالی و افراد برگزارکننده و مشارکت‌کننده در مراسم در طول دوره‌ی برگزاری آن در ایام محرم پرداخته شد.

بنابر این هدف از این پژوهش، ثبت و ضبط آیین نخل‌بندی و نخل‌گردانی در شهر ششتمد و بررسی جایگاه زنان با استفاده از فیلم‌ها و عکس‌هایی که در مراسم عاشورا، بین سال‌های ۱۳۸۷-۱۳۹۱ تهیه شده و مصاحبه با افرادی که این آیین را برگزار می‌کنند می‌توان به شناخت عمیق‌تر از این آیین و همچنین به قول کلیفورد گیرتز^۱ به درک ادراک کنشگران در این محل پی برد.

با توجه به این‌که هدف این تحقیق شناخت عمیق‌تر آیین نخل‌آرایی و نخل‌گردانی از طریق توصیف، مصاحبه و تفسیر می‌باشد، از روش مردم‌نگاری با فنون مشاهده مستقیم و مصاحبه عمیق و همچنین از اطلاعات ذخیره شده توسط افراد محلی برای کمتر شدن خطاها استفاده شده است.

چارچوب نظری

در میان اندیشمندان علوم اجتماعی ماکس وبر^۲ با ملاحظه‌ی فهم تفسیری (تفهم) در علوم اجتماعی، نگاه الگو‌واره جدیدی را در عرصه علوم اجتماعی باز گشود. در تفهم آنچه اصالت دارد، دید و نگاه افراد مورد مطالعه به‌جای مشاهده‌گر است. در این حالت نوعی فهم همدلانه یا مشارکتی از پدیده‌های اجتماعی اتفاق می‌افتد (محمدپور و ایمان، ۱۳۷۸: ۶۲). محقق به‌دنبال فهم و درک معنایی است که مردم به‌دنیای اجتماعی خود می‌دهند که این امر از طریق فهم همدلانه یا مشارکتی قابل دستیابی است.

1. Clifford Geertz

2. Max weber

انسان‌شناسی تفسیری

انسان‌شناسی تفسیری را باید دنباله‌ای از انسان‌شناسی دینی دانست که در آن دین یکی از نظام‌های معنایی فوق‌العاده مهم در هر فرهنگی است. بحث در این انسان‌شناسی، در واقع آن است که شبکه‌های معنایی چگونه از خلال نمادها شکل می‌گیرند و چگونه با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند و چه فرایندهایی را برای درک محیط و جهان بیرونی برای فرد و گروه ایجاد می‌کنند (فکوهی، ۱۳۸۱: ۲۵۴-۲۵۵).

در مجموع تأکید بر معنا و تعبیرهای نشانه‌شناختی از پدیده‌های فرهنگی و انسانی، پویایی و جوشش خاصی به انسان‌شناسی در گرایش‌های جدیدش داده است. انسان‌شناسی تفسیری در تداوم انسان‌شناسی فرهنگی آمریکایی با نام کسانی چون گیرتز، ترنر^۱، داگلاس^۲ و ... پیوند خورده است که «البته در شکوفایی و جوشش کنونی پژوهش‌های انسان‌شناختی کنونی نمی‌توان نام صاحب‌اندیشه‌ای را با عنوان یک رهبر فکری مطرح کرد، تنها نام استثناء، شاید کلیفورد گیرتز باشد که نام او به مکتب انسان‌شناسی تفسیری پیوند خورده است (ریویر، ۱۳۸۱: ۲۱۸).

منبع عمده‌ی افکار نظری گیرتز درباره دین، مقاله‌اش با عنوان "دین به‌عنوان یک نظام فرهنگی" (۱۹۶۶) است که در آن، بُعد فرهنگی دین را تحلیل می‌کند. او به دین به‌عنوان بخشی از نظام فرهنگی نگاه می‌کند. مقصود او از فرهنگ «الگویی از معانی است که در راستای تاریخ انتقال می‌یابد و از طریق نمادها تجسم پیدا می‌کند و یا نظامی از مفاهیم است که به انسان‌ها به ارث می‌رسد و به‌صورت‌های نمادین بیان می‌شود» (همیلتون، ۱۳۸۱: ۲۷۴-۲۷۵). به گفته گیرتز، دین به منزله‌ی بخشی از یک فرهنگ، با نمادهای مقدس و کارکردهای آن‌ها سر و کار دارد، «تا روحیات آدم‌ها، یعنی آهنگ خصلت و کیفیت زندگی، سبک اخلاقی و زیبایی‌شناختی و حالت زندگی آن‌ها را با جهان‌بینی‌شان، یعنی همان تصویری که از واقعیت عملکرد اشیاء دارند و فراگیرترین اندیشه‌های آن‌ها درباره‌ی نظم، ترکیب کند» (همان: ۲۷۳-۲۷۴). بنا به تعریف گیرتز، دین عبارت است از نظامی از نمادها که کارش استقرار حالت‌ها و انگیزش‌های نیرومند،

1. Turner
2. Douglas

قانع کننده و پایدار در انسان‌ها، از طریق صورت‌بندی مفاهیمی از نظم کلی جهان و پوشاندن این مفاهیم با چنان هاله‌ای از واقعیت بودگی است که به حالت‌ها و انگیزش‌ها بسیار واقع‌بینانه به نظر آیند (همان: ۲۷۴-۲۷۵).

دین می‌کوشد تا تجربه‌های بشر از نابرابری و بی‌عدالتی را نمادین کند، دین بر آن است تا نشان دهد که این واقعیت‌ها تنها به ظاهر وجود دارند و اگر انسان نظر گسترده‌تری به آن‌ها داشته باشد، در می‌یابد که حتی همین بی‌عدالتی‌ها نیز الگوی معنی‌داری دارند. شیوه‌ی رایج در توجیه این واقعیت‌ها، این است که بی‌عدالتی‌ها در این جهان با دادگری در جهان دیگر جبران خواهند شد (همان: ۲۷۷). در نهایت گیرتز معتقد است که انسان‌شناس باید به‌جای آن‌که از خلال تقلیل‌گرایی و تعمیم‌دهی‌های خودسرانه به نتیجه‌گیری‌های نادرست برسد، خود را به درک جزئی از پهنه‌های کوچک و قابل دسترسی محدود کند و کار خود را نه یک کار کامل، بلکه تنها بخشی کوچک از مجموعه‌ای بزرگ به‌شمار آورد که به‌تدریج شکل خواهد گرفت (فکوهی، ۱۳۸۱: ۲۵۷).

یافته‌ها

در این قسمت به یافته‌های تحقیق که با فنون مشاهده، یادداشت‌های میدانی و مصاحبه جمع‌آوری شده‌اند می‌پردازیم.

آیین نخل آرای و نخل گردانی

یکی از بارزترین، مهم‌ترین، پرشورترین و مفصل‌ترین مراسم آیینی در میان شیعیان جهان، آیین‌های عزاداری ماه محرم، به‌خصوص در دهه‌ی اول این ماه موسوم به دهه‌ی عاشورا است که به مراسم جزئی‌تر تقسیم می‌شود. شیعیان جهان به‌خصوص شیعیان ایران در مراسم آیینی عزاداری محرم، صندوق‌ها و دستگاه‌هایی را به شکل ضریح، هودج و عمارت می‌آرایند و در گذرها و محله‌ها می‌گردانند. معروف‌ترین چنین مراسمی، نخل گردانی است که در آن دستگاهی بزرگ و حجیم به نام نخل را می‌آرایند و به نام تابوت امام حسین (ع) در ایام محرم به‌خصوص روز عاشورا می‌گردانند (سعیدی، ۱۳۸۶: ۱۲-۱۱).

نخل و رسم نخل‌گردانی در سراسر ایران و در تمام خرده‌فرهنگ‌های ایرانی - شیعی شناخته شده و معمول نبوده است. حوزه‌ی جغرافیایی - فرهنگی‌ای که در آن مراسم نخل‌گردانی از دیر باز و بیش از حوزه‌های دیگر رواج داشته، حوزه‌ی فرهنگ کویری در شهرها و آبادی‌های کویرنشین و حاشیه‌های کویر ایران بوده است. در این حوزه‌ی وسیع جغرافیایی نیز، نخل‌گردانی بیشتر در یزد، تفت، نائین، ایبانه، کاشان، میبد، سمنان، زواره و آبادی‌های پیرامون آن‌ها، اهمیت و شکوه فراوان داشته است (بلوکباشی، ۱۳۸۰: ۵۷). نخل را با انواع پارچه، شال و ترمه می‌آرایند، و در روزهای عزا مخصوصاً عاشورا آن را طی آدابی بر دوش می‌کشند و همراه عزاداران در شهر می‌گردانند و در پایان مراسم به‌جای اولش که معمولاً تکیه‌ای است برمی‌گردانند. شواهدی آشکار و پنهان در نخل‌گردانی وجود دارد که نشان می‌دهد ادامه‌ی سیاوشان می‌باشد. در بررسی مراسم سیاوشان بر دیواری از کاخ پن‌جکند دیدیم که سوگواران اتاقی چادر مانند را که پیکر سیاوش و سه تن از عزاداران در آن است، بر دوش می‌کشند. اتاق دارای پنجره‌هایی است که پیکر سیاوش و عزاداران از آن‌ها پیدا است. شکل شبکه‌دار نخل و وجود پنجره‌های کوچک فراوان در آن، یادآور همان اطاق چادرمانند است (حصوری، ۱۳۷۸: ۱۰۵). ساختن شبیه شهیدان و تابوت‌های تمثیلی شهیدان و آیین حمل آن‌ها در دسته‌های عزا در فرهنگ ایران پیشینه‌ی دراز دارد. نمونه‌ی برجسته و معتبر آن آیین سوگواری سالانه‌ی مرگ سیاوش و حمل و گرداندن تابوت اوست (بلوک‌باشی، ۱۳۸۰: ۱۳).

اشیاء و لوازم

همه‌ی اشیاء و لوازمی که در مراسم نخل‌آرایی یا همان آرا کردن نخل به‌کار می‌رود عبارتند از:

اسکلت آهنی، ریسمان پنبه‌ای، دَرای یا همان زنگوله‌ی فلزی، پارچه‌های رنگارنگ که شامل چندین رنگ سبز، آبی (نقرآبی)، قرمز، زرد، سفید، سیاه در طرح‌ها و اندازه‌های مختلف‌اند، نخ، سوزن و سنجاق، تیغه‌ی فلزی و چوبی، گُل پلاستیکی، میوه (انار و سیب)، عکس (تمثال) و آینه.

تعریف نخل

دهخدا (ذیل "نخل") در تعریف نخل می گوید: نخل، یک اسکلت چوبی اتاق مانندی است که در ایام عزاداری دهه‌ی اول محرم و در آستانه‌ی روز عاشورا به وسیله‌ی پارچه‌های الوان، آینه، چراغ، شیشه‌های رنگی، چوب، فلز، و امثال آن تزیین می‌شود و در مراسم روز عاشورا، آن را از مکانی به مکان اصلی اجرای مراسم عزاداری حمل می‌کنند و این حمل، همراه با عزاداری و نوحه‌خوانی و شور و شیون است. به عبارت دیگر، نخل «حجله مانندی است که از چوب می‌سازند و با انواع شال‌های ابریشمین رنگارنگ و پارچه‌های قیمتی و آینه و چراغ و غیره آرایش می‌دهند و به گل و سبزه می‌آرایند و در روز عاشورا آن را به محلی که مراسم روضه‌خوانی و تعزیه برپاست می‌برند».

نخل در ششتمد

طبق گفته‌ی افراد محلی نخل در ششتمد از زمان‌های قدیم بوده است ولی متأسفانه سند مکتوبی در این زمینه وجود ندارد که اطلاعات لازم برای مشخص کردن دقیق تاریخ آن را فراهم کند. اما طبق گفته‌ی مصاحبه‌شوندگان، جنس اسکلت نخل چوبی بوده است و تقریباً بزرگ و سنگین و در چند دهه اخیر هر موقع که احتیاج به تعمیر داشته توسط یک نجار محلی به نام ملا ابراهیم صنعتی و بعد از ایشان فرزندشان رضا تعمیر می‌شده است. اما چند سال قبل که دیگر قابل تعمیر نبوده است، آن را با نخل آهنی جایگزین کرده‌اند. ابعاد نخل از دو شکل هندسی تشکیل شده است یک شکل مکعب مستطیل در پایین و یک مثلث در بالا. طول و عرض نخل در قسمت مکعب مستطیل آن 150×180 و در قسمت مثلثی بالای آن 100×180 طول $2/50$ سانتی‌متر، عرض $1/80$ سانتی‌متر، ارتفاع $1/5$ سانتی‌متر در قسمت مکعب مستطیل، طول $2/50$ سانتی‌متر، عرض، ارتفاع 100 در قسمت مثلثی آن می‌باشد (تصویر ۱). این کار نیز با همکاری سید جعفر علوی صورت گرفته است. اما در مورد بقایای نخل اظهار داشتند که چوب‌هایش را دور انداخته‌اند یا سوزانده‌اند. «[نخل] چوبی پوسیده شد و چوب‌هایش را انداختند و

آتش زدند، آن‌ها خیلی سنگین بودند»^۱. از خلال مصاحبه‌ها معلوم شد که عده‌ای نخل را نمادی از خانه امام حسین (ع) و عده‌ای آن‌را خانه اسرای واقعه عاشورا می‌دانند.

تصویر (۱) اسکلت آهنی نخل ششتمد، عاشورای ۱۳۸۷ ش.

مکان و زمان نخل‌آرایی

آرامگاه ابوالحسن علی بن زید بیهقی معروف به ابن فندق، دانشمندی که در قرن‌های پنجم و ششم هجری می‌زیسته است، بر روی تپه‌ای در غرب ششتمد بنا شده است. این مکان بنا به گفته‌ی مصاحبه‌شوندگان از قدیم محل نگهداری و بستن و آراستن نخل بوده و هست. این مکان از قدیم مکان مقدسی محسوب می‌شده و احتمالاً به همین دلیل نخل‌آرایی در این مکان صورت می‌گیرد این انتخاب نشان می‌دهد که مردم این منطقه، برای انجام این رسم، قداست مکانی را مدنظر داشته‌اند. صبح روز عاشورا هنگامی که هنوز بیشتر مردم در خانه‌هایشان هستند تعدادی از مردان میان‌سال و جوان برای آراستن نخل در این مکان جمع می‌شوند و شروع به کار می‌کنند (تصویر ۲). این مراسم در هر فصل سال که باشد چه در هوای گرم تابستان یا هوای سرد زمستان، صبح زود شروع می‌شود.

۱. به نقل از حسین استادی، تابستان ۱۳۹۰.

تصویر ۲) مردان در حال نخل آرای، عاشورای ۱۳۸۷ ش.

پارچه‌ها و ادوات دیگری مانند زنگوله یا دَرای، عکس‌های ائمه (علیهم السلام) و قطعه‌ی آهنی و چوبی دشنه مانندی که بر روی آن‌ها سیب و انار گذاشته می‌شود و صبح روز عاشورا توسط نخل بان آماده و توسط مردان به محوطه بیهق که در فاصله‌ی چند صد متری از خانه‌شان می‌باشد انتقال داده می‌شود. زنان در آماده سازی وسایل و تزئینات نخل مشارکت دارند.

برای شروع اسکلت نخل را به محوطه‌ی بازی در بیرون آرامگاه بیهق آورده و شروع به بستن و آراستن نخل می‌کنند. ابتدا ریسمان‌هایی را به دور میله‌های آهنی نخل پیچانده و این ریسمان‌ها را از داخل نخل عبور داده و به سمت دیگر آن می‌برند و بعد دَرای‌ها در بالای نخل بسته و آویزان می‌شوند. سپس پارچه‌هایی را دور تا دور به پایه‌های نخل می‌پیچانند که طبق گفته‌ی کسانی که این کار را انجام می‌دهند، برای این است که شانه‌های کسانی که بعداً نخل را برمی‌دارند آسیب نبیند. اما کار اصلی آرا کردن نخل که بستن پارچه‌ها به دور نخل و دوختن آن‌ها می‌باشد توسط نخل بان صورت می‌گیرد و سایر مردان نیز همکاری و کمک می‌کنند. مراسم نخل آرای حدود ۲ ساعت طول می‌کشد و کاری که تقریباً در این دو ساعت به طور مداوم صورت می‌گیرد پیچاندن پارچه به پایه‌های

نخل و بستن پارچه به دور و بر نخل می‌باشد. تقریباً بیشتر مردانی که می‌آیند دور نخل، دستی در کار دارند البته عده‌ای هم هستند که فقط نظاره‌گرند. در مجموع می‌شود گفت افرادی که در این مراسم حضور پررنگی دارند افرادی هستند که در محله یا بافت قدیمی ششتمد که در همان حوالی پیرمزار یا آرامگاه بیهق ساکنند، برای این کار گرد هم می‌آیند.

نذر

در حین مراسم نخل‌آرایی که از صبح زود شروع می‌شود زنان میان سال یا کهن‌سالی که پارچه یا میوه نذری دارند نذر خود را می‌آورند و پس از تحویل آن به متولیان امر محل را ترک می‌کنند و بعضی زنان نیز برای کسانی که دور و بر نخل هستند چای، شیر یا صبحانه و تافتون می‌آورند. همه‌ی زنانی که دور نخل می‌آیند محل سکونت‌شان همان حوالی منطقه بیهق می‌باشد. از جمله کارهایی که معمولاً هر سال انجام می‌گیرد اسپندی است که می‌آورند و آن‌جا دود می‌کنند. از حضور زنان جوان به‌ویژه دختران مجرد دور نخل اصلاً خبری نیست. البته همانگونه که قبلاً اشاره شد که در حین بستن و آراستن نخل برخی زنان مشارکت دارند. آن‌چه که مشاهده می‌شود این است که زنان در حاشیه و دور و بر نخل‌اند و در صورت لزوم از آن‌ها کار خواسته می‌شود. مثل سوزن نخ کردن و دادن پارچه‌ها به مردان و آوردن چای و صبحانه و گرفتن نذرهایی مانند پارچه‌ها و میوه‌های نذری به اهداکننده‌ها بازگردانده می‌شود و انار از مردم؛ (تصویر ۳).

تصویر ۳) مشارکت زنان در نخل‌آرایی، آماده کردن نخ و سوزن، عاشورای ۱۳۸۷ ش.

از نوشیدنی‌ها و خوراکی‌هایی که پیرامون نخل می‌آورند فقط مردان می‌نوشند یا می‌خورند و زنان در حضور مردان چیزی نمی‌خورند. شاید به این دلیل که نوشیدن و خوردن مواد غذایی زنان در حضور مردان را زشت تلقی می‌کنند. معمولاً نذرهایی که توسط زنان آورده می‌شود توسط مردان بین نخل‌آرایان گردانده می‌شود و آن‌طور که دیده شد برداشتن یا برنداشتن نذرها دلبخواهی بود و تقریباً همه بر می‌داشتند. چای، شیر، شکلات، تافتون و اسپند، که در زبان محلی به اسپند، سبند "seband" می‌گویند، از جمله این موارد هستند. آن‌طور که از مردان و زنان سؤال شد و ایشان جواب دادند: چه در گذشته و چه امروز تقریباً وظیفه‌ی اصلی تهیه و نذر پارچه، توسط زنان صورت می‌گرفته و می‌گیرد. اما آن‌طور که افراد محلی در حین مصاحبه بیان کردند در گذشته گاهی گوش دخترها را در پای نخل سوراخ می‌کرده‌اند که این کار توسط زنان منطقه صورت می‌گرفته است احتمالاً برای شگون، سوراخ کردن گوش را در پای نخل انجام می‌داده‌اند. و مقداری قند و نبات و شیرینی به کسی که گوش را سوراخ می‌کرده هدیه می‌داده‌اند کودکان منطقه در انجام امور نخل آرایبی دخالتی دارند و صرفاً حضور کودکان به عنوان تماشاچی و مشاهده‌گر مراسم است (تصویر ۴).

تصویر ۴) کودکان و زنان نظاره‌گر مراسم نخل آرایبی، عاشورای ۱۳۸۸ ش.

در حین نخل گردانی بعضاً نوزادانی را می‌آوردند و به مردان می‌دادند تا ببرند کنار نخل و به مادران یا زنانی که آن‌ها را آورده بودند برگردانند (تصویر ۵). اما از نکات تأمل‌برانگیز عدم حضور دختران مجرد یا زنان جوان بود که اصلاً در حین مراسم نخل‌آرایی و نخل گردانی پیرامون نخل دیده نمی‌شوند. در پایان مراسم نخل‌آرایی نیز معمولاً با گوشی‌های تلفن همراه و دوربین‌های دیجیتال عکس‌های یادگاری گرفته می‌شود و البته این عکس‌ها، بیشتر توسط مردان و از مردان گرفته می‌شود و گاه و بی‌گاه هم دختران کوچک و زنان از خود کنار نخل عکس می‌گیرند.

تصویر ۵) عاشورای ۱۳۹۰ ش.

نخل گردانی و نخل گردانان

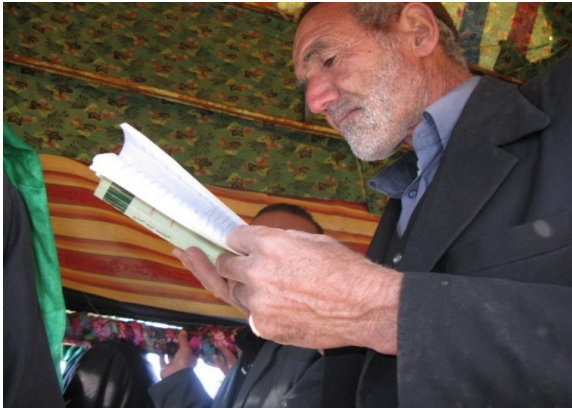
هنگامی که دسته‌ی عزاداری از جلو حسینیه‌ی ابوالفضل‌ی ششتمد راه می‌افتد و به آرامگاه بی‌هق می‌رسند، نخل گردانان با صلوات بر محمد و آل محمد و لعنت بر شمر و یزید نخل را از زمین بلند و به روی شانه‌هایشان می‌گذارند و به راه می‌افتند. در ششتمد همه مردان بالغ می‌توانند در مراسم نخل گردانی شرکت کنند و فرد یا افراد خاصی مسؤول این کار نیستند.

تصویر ۶) مراسم نخل گردانی در ششتمد، عاشورای ۱۳۹۰ ش.

کم‌کم مردان جوان بیشتری می‌آیند پایه‌ی نخل را می‌گیرند، در مسیر هم‌چنان که نخل‌گردانان نخل را به روی شانه‌هایشان حمل می‌کنند، یک نفر زیر نخل می‌رود و شروع به خواندن اشعاری می‌کند. این اشعار معمولاً از کتابی خوانده می‌شود و این نوحه‌سرایی بر عهده‌ی فرد خاصی نیست (تصویر ۶). نمونه‌ای از نوحه‌ها که در سال ۱۳۹۰ خوانده شده در ذیل آمده است:

خودم دیدم که صحرا لاله‌گون بود	زمین از خون یاران غرق خون بود
و نخل‌گردانان جواب می‌دادند:	حسین جانم، حسین جانم، حسین جان
خودم دیدم فضای آسمان‌ها	پر از انا الیه راجعون بود
و باز نخل‌گردانان جواب می‌دادند:	حسین جانم، حسین جانم، حسین جان

تصویر ۷) نوحه سرایی داخل نخل، عاشورای ۱۳۹۰ ش.

در مسیر نخل گردانی که از محوطه بیهق شروع می‌شود و از کنار قبرستان ششتمد می‌گذرد و در ادامه مسیر خیابان فرهنگ و مهر را به سمت حسینیه‌ی ابوالفضل طی می‌کنند، چند بار نخل را بر زمین می‌گذارند و دور آن سینه می‌زنند و یک نفر با صدای بلند می‌گوید: حسین حسین و دیگران جواب می‌دهند: آقا حسین (تصویر ۷).

تصویر ۸) سینه زدن دور نخل، عاشورای ۱۳۹۰ ش.

آیین نخل گردانی در روز عاشورا برگزار می‌شود و تا ظهر عاشورا ادامه دارد. حدود ظهر موقع اذان نخل گردانان، نخل را به جلو مسجد جامع آورده و روی زمین می‌گذارند

در حالی که هیئت عزاداران مشغول سینه‌زنی و زنجیرزنی است (تصویر ۸). با بلند شدن صدای اذان، عده‌ای به مسجد جامع برای گزاردن نماز و عده‌ای به حسینیه و مسجد امام حسین (ع) برای صرف ناهار می‌روند و تعدادی از مردان جوان نخل را به روی تپه‌ی بیهق که صبح همان روز در آن مکان آراسته شده بود بر می‌گردانند تا یکی یکی پارچه‌ها جدا شود. ولی از جمعیت صبح خبری نیست و نخل‌بان این کار را انجام می‌دهد. به طور کلی، حاصل تجزیه و تحلیل مصاحبه‌های عمیق با ده نفر از افراد مطلع (پنج مرد و پنج زن از اهالی شهر ششتمد) را می‌توان به شرح ذیل ارائه نمود که توصیف‌کننده‌ی خصوصیات اصلی مراسم نخل‌آرایی و نخل‌گردانی می‌باشد.

۱- از قدیم نخل‌آرایی کاری مردانه بوده است. زنان سوزن نخ می‌کردند. زنان دور و بر نخل نمی‌روند. حضور کم رنگ زنان آن هم به صورت انفرادی یا یکی دو نفری در پیرامون نخل یا همکاری در نخل‌آرایی به صورت سوزن نخ کردن یا دوختن پارچه‌های نخل در حضور و کنار شوهرشان و نیز زمان آمدن که معمولاً اول شروع به کار نخل‌آرایی نمی‌آیند و مدت زمان ایستادن که آن نیز به نسبت مردان کمتر است و فاصله زنان از نخل در مجموع بیشتر از مردان است و نیز کمتر از مردان به نخل نزدیک می‌شوند و بیشتر از دور نظاره‌گر نخل‌آرایی توسط مردان می‌باشند. همه حاکی از این است که نخل‌آرایی امری مردانه است.

۲- پارچه‌ها بیشتر سبز، قرمز، آبی و رنگارنگ بوده و نوشته داشته است. یکی از نکات مهم بدست آمده، تنوع رنگ پارچه‌های مورد استفاده در نخل‌آرایی می‌باشد. آنچه به نظر مردم محلی علت این رنگارنگی می‌توانست باشد، زیبا و قشنگ بودن بیان می‌شد و این نگاه زیبا به آیینی که برای سوگواری برگزار می‌شود، از نکات قابل تأملی است که جایگاه و نقش زنان را بیشتر روشن می‌کند.

۳- از جمله کارهای زنانه پای نخل، سوراخ کردن گوش دختران است که توسط فردی خاص که در این کار تبحر داشته صورت می‌گرفته است.

۴- در گذشته زنان تافتون درست می‌کردند و به نخل‌آریان می‌دادند، دو سالی است احیا شده است. حضور زنان در امر نخل‌آرایی متفاوت از مردان می‌باشد و بیشتر کمک کار

مردان تلقی می‌شوند و همان‌طور که در خانه برای اعضای خانواده غذا آماده می‌کنند در این‌جا نیز مواد غذایی تدارک می‌بینند و از جمله این مواد غذایی نان تافتون می‌باشد که از قدیم بوده و مدتی انجام نمی‌شد ولی در سه سال اخیر (۸۹-۹۱) دوباره انجام می‌گیرد.

۵- از نظر مردان و زنان محلی، جایگاه زنان در امر نخل‌آرایی به گونه‌ای است یا نمی‌آیند یا برای کارهای ساده‌ای مثل سوزن نخ کردن می‌آیند و نذر و نذوراتی مانند میوه و تافتون و صبحانه و شیر و چای می‌آورند.

۶- نذر امری زنانه است و زنان برای نذر دور نخل می‌آیند. مصاحبه‌ها و مشاهدات حاکی از آن است که نذر فعالیت زنانه است و زنان در مجموع برای همین کار دور و بر نخل می‌آیند.

۷- از دیگر مقولات جالب و قابل تأمل تغییر و تعویض رده‌ی سنی نخل‌گردانان می‌باشد که از کهن‌سالان و میان‌سال به جوانان واگذار شده است. در گذشته پیرمردان و مردان میان‌سال نخل‌گردانان بودند، اما امروزه بیشتر مردان جوان نخل‌گردانند.

برداشت و تفسیر

نخل اولین عنصر از عناصر مراسم عاشورا است که صبح زود آراسته می‌شود و تقریباً عنصر از عناصر (فرهنگی) که برچیده می‌شود. این پیچیده شدن و چیده شدن پارچه‌ها، پارچه‌های کهنه و رنگ و رو رفته در زیر و پارچه‌های قشنگ و خوشگل و نو-نوا و رنگ و رو دار در رو، حرف‌های بسیاری با ما می‌زند که حکایت از نمایش شکوهی است که نخل‌آریان به‌عنوان نمایندگان جامعه برای نخلی که وقتی بر سر دست‌ها بلند می‌شود و بر روی شانه‌ها گذاشته می‌شود و در متن مراسم و جمعیت گردانده می‌شود، قائلند همه‌ی تلاش خود را بکنند تا بهترین پارچه‌های هدیه شده را به نمایش بگذارند. پارچه‌های رنگارنگی که همگام با میوه‌ها و گل‌های پلاستیکی با رنگ‌های متنوع نهاده شده بر بالاترین قسمت‌های عقبی و جلوی نخل می‌تواند یادآور جهان مینوی باشد و سیب میوه‌ی بهشتی و انار میوه‌ای که وحدت را در عین کثرت دارد بشود.

این پارچه‌ها که با نخ و سوزن به هم دوخته می‌شوند و ریشمانی که ظاهراً دیگر لزومی به استفاده‌اش نیست انگار می‌خواهند اسکلت جامعه را به هم ببندند و اعضای جامعه را به هم بدوزند تا یکپارچگی‌شان را حفظ کنند و با صدای درای‌های آویزان شده به آن آهنگ حرکت و پویایی جامعه را به گوش همگان برسانند. جامعه‌ای که بر دوش مردان خود سوار است و این مردان جامعه‌اند که علی‌رغم این‌که کار دوخت و دوز با زنان است دوختن پارچه‌های نخل را بر عهده می‌گیرند. در جامعه‌ای که تمایز کار زنانه از مردانه کاملاً هوداست و انجام کار زنانه برای مردان تقریباً می‌شود گفت کسر شأن است اما در عرصه‌ی نمایش اجتماع و قدرت جامعه این مردانند که همه‌ی کار را بر عهده می‌گیرند حتی دوخت و دوز و حضور کم‌رنگ زنان و پر رنگ مردان نشان از مردانه بودن نخل‌آرایی و نخل‌گردانی می‌باشد.

این امر در بیشتر قسمت‌های این تحقیق خود را آشکار می‌سازد. این که در گذشته این مردان بوده‌اند که برای تهیه‌ی پارچه بین مردم می‌رفته‌اند و البته خانواده‌ها به ویژه زنان، پارچه‌ها را اهدا می‌کرده‌اند و همچنین میوه‌ها را و انگار دهش و بخشش امری زنانه و گرفتن و بنا کردن امری مردانه است.

نتیجه

هدف ما در این پژوهش بررسی فرایند مراسم نخل‌بندی و نخل‌گردانی در شهر ششتمد و چگونگی انجام این آیین و درک اشخاص بومی به‌جا آورنده‌ی این آیین از این مراسم بود. بدین منظور و با هدف شناخت عمیق‌تر آیین نخل‌آرایی و نخل‌گردانی، از روش‌های مردم‌نگاری با فنون مشاهده مستقیم و مصاحبه‌ی عمیق و همچنین از اطلاعات ذخیره شده توسط افراد محلی برای کمتر شدن خطاها استفاده شده است و جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها، از روش نظریه‌ی مبنایی و مردم‌نگاری تفسیری استفاده شده است. در پژوهش حاضر در بحث مفهومی به مرور اندیشه گیرتز پرداخته شده است.

آنچه که از سال ۱۳۸۷ به‌طور مرتب در این مراسم دیده شده است و زنان و مردان محل به کرات بیان می‌کنند، نخل‌آرایی و نخل‌گردانی عملی مردانه است که در گذشته بیشتر توسط میان‌سالان و پیرمردها انجام می‌گرفته است، ولی امروزه در نخل‌آرایی پای مردان جوان هم باز شده و نخل‌گردانی را هم بیشتر مردان جوان انجام می‌دهند.

چه در گذشته و چه امروز تقریباً وظیفه‌ی اصلی تهیه و نذر پارچه توسط زنان صورت می‌گرفته و می‌گیرد. اما در نخل‌آرایی فقط هر از گاهی، زنانی که شوهرشان هم پیرامون نخل هستند می‌آیند و سوزن نخ می‌کنند یا پارچه‌ها را با سنجاق به هم می‌زنند که البته در این چند سال فقط یک زن (همسر یکی از اعضای اصلی دست‌اندرکار نخل‌آرایی) در کار نخل‌آرایی مشارکت دارد و در مراسم نخل‌گردانی چه در گذشته و چه امروز، هیچ زنی برای برداشتن نخل دور و بر نخل نه می‌آمده و نه می‌آید. از دیگر نکات قابل توجه این است که از نوشیدنی‌ها و خوراکی‌هایی که پیرامون نخل می‌آورند فقط مردان می‌نوشند یا می‌خورند و زنان در حضور مردان چیزی نمی‌خورند.

در مورد کودکان باید گفت که هیچ کودک دختر یا پسری در این مراسم شرکت ندارد، فقط گاهی دختران خردسالی برای مشاهده‌ی این مراسم می‌آیند و از نکات جالب، دختر بچه‌هایی بودند که گوشی‌های تلفن همراه دستشان بود و از نخل عکس می‌گرفتند و هیچ پسر بچه‌ای دیده نشد. البته در حین نخل‌گردانی بعضاً نوزادانی را می‌آوردند و به مردان می‌دادند تا ببرند کنار نخل و به مادران یا زنانی که آن‌ها را آورده بودند برمی‌گردانند. اما از نکات تأمل‌برانگیز، عدم حضور دختران مجرد یا زنان جوان بود که اصلاً در حین مراسم نخل‌آرایی و نخل‌گردانی پیرامون نخل دیده نمی‌شوند.

مراسم نخل‌آرایی در اصل مسؤولیتی است که در تمام سال وجود دارد ولی در مکان و زمان مشخصی متجلی می‌شود. خود نخل در کنار آرامگاه بی‌هق گذاشته شده است. ولی پارچه‌ها و ادوات دیگری مانند زنگوله یا دَرای، عکس‌های ائمه و قطعه‌ی آهنی و چوبی خنجرمانندی که بر روی آن‌ها سیب و انار گذاشته می‌شود، این میوه‌های نذری را اهدا کنندگان بعد از اتمام نخل‌گردانی تحویل می‌گیرند و بین اعضای خانواده خود تقسیم می‌کنند. این لوازم صبح روز عاشورا آماده و توسط مردان انتقال داده می‌شود. همه‌ی

اشیاء و لوازمی که در مراسم نخل‌آرایی یا همان آرا کردن نخل به کار می‌رود، عبارتند از: اسکلت آهنی نخل، ریسمان پنبه‌ای، دَرای یا همان زنگوله‌ی فلزی، پارچه‌های رنگارنگ که شامل چندین رنگ سبز، آبی (نقرآبی)، قرمز، زرد، سفید، سیاه در طرح‌ها و اندازه‌های مختلف، نخ، سوزن و سنجاق، تیغ‌هی فلزی و چوبی، گُل پلاستیکی و میوه (انار). مراسم نخل‌آرایی حدود دو ساعت طول می‌کشد و کاری که تقریباً در این دو ساعت به‌طور مداوم صورت می‌گیرد پیچاندن پارچه به پایه‌های نخل و بستن پارچه به دور تا دور نخل می‌باشد. تقریباً بیشتر مردانی که می‌آیند دُورِ نخل، دستی در کار دارند، البته عده‌ای هم هستند که فقط نظاره‌گرند. در حین مراسم نخل‌آرایی که از صبح زود شروع می‌شود زنان میان‌سال یا کهن‌سالی که پارچه یا میوه نذری دارند می‌آورند و آن را می‌دهند و سریع می‌روند و محل را ترک می‌کنند. همان‌طور که اشاره شد بعضی زنان نیز برای کسانی که دور و بر نخل هستند چای، شیر یا صبحانه و تافتون می‌آورند. همه‌ی زنانی که دور نخل می‌آیند محل سکونت‌شان همان حوالی منطقه‌ی بی‌هق می‌باشد.

منابع

۱. بلوکباشی، علی (۱۳۸۰). *نخل‌گردانی، نمایش تمثیلی از جاودانگی حیات شهیدان*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۲. حصوری، علی (۱۳۷۸). *سیاوشان*. تهران: نشر چشمه.
۳. دورکیما، امیل (۱۳۸۳). *صور بنیانی حیات دینی، مترجم باقر پرهام*. تهران: نشر مرکز.
۴. دهخدا، محمد. *لغت‌نامه دهخدا*، ج ۴۷. ذیل واژه "نخل".
۵. ریویر، کلود (۱۳۸۱). *درآمدی بر انسان‌شناسی*. ترجمه ناصر فکوهی. تهران: نشر نی.
۶. سعیدی، محمدحسن (۱۳۸۶). *مردم‌شناسی مراسم آیینی، پژوهشی در مراسم نخل‌گردانی*. آشتیان: دانشگاه آزاد اسلامی.
۷. فکوهی، ناصر (۱۳۸۱). *تاریخ‌اندیشه و نظریه‌های انسان‌شناسی*. تهران: نشر نی.
۸. ----- (۱۳۸۶). "نگاهی بر رویکرد تفسیری کلیفورد گیرتز با تأکید بر تفسیر

او از پدیده‌ی دینی: "فصلنامه‌ی علوم/اجتماعی، سال چهاردهم، ش ۳۱ (پاییز): ۱۰۳-۱۲۵.

۹. محمدپور، احمد؛ ایمان، محمد تقی (۱۳۷۸). "بازسازی معنایی پیامدهای تغییرات اقتصادی در منطقه اورامان تخت کردستان ایران: ارائه یک نظریه زمینه‌ای". *فصل‌نامه رفاه/اجتماعی*، سال هفتم، شماره ۲۸ (بهار): ۱۹۱-۲۱۴.
۱۰. همیلتون، ملکم (۱۳۸۱). *جامعه‌شناسی دین*. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: تبیان.

The capacities of tourism expansion of rural regions

Case study: The village of Khorashad of Birjand County

Ebrahimi, Somayyeh ¹

Bromand Sarkardeh, Kamran ²

Abstract

At present tourism industry as one of the important sources of income and via creation of financial flow brought forth as a main factor in the economical improvement of regions and countries. Also tourism expansion in villages brings forth the expansion of job opportunities, initialization of extra revenues and poverty wiping in rural districts and follows cultural and environmental advantages. But always the lack of efficient planning feels in polices of rural expansion for providing or unifying of tourism. First in this research the methodology of project and then the capacities of tourism expansion of rural regions have been practiced. The research data obtained from questionnaires and statistical documentations. The research findings have been considered deductively and at the end conclusions and recommendations has been presented. This research from the aim aspect is applicatory and its methodology is descriptive- analytical. Data analysis has been accomplished from the use of SPSS and Excel software. The results showed that this region in spite of potential capacities lacks the required equipments and welfare and amusement facilities for attracting of tourists and with this present condition, it cannot play any role in tourism expansion of the region. So with principle planning, especially with provision and accomplishment of comprehensive plan of province tourism and focalization of

1. MA in Geography, Ecology, University of Isfahan, The Responsible writer sk963_4@yahoo.com

2. BA in Cultivation Engineering, University of Sistan

management supports, suitable annunciations and mobilizing the region to some equipment, we can attest the growth and expansion of tourism along with the expansion of the said village.

Key Words: Practicability testing, rural expansion, Tourism, Khorashad.

Performing the land reforms program in Birjand County (the decade 1340 Hegira)

Bidbarg Rabiye¹

Alizadeh Birjandi Zahra²

Malekzadeh Elham³

Abstract

The program of the land reforms in Iran accomplished in the beginning of the decade 1340 Hegira which changed the land making system and master and man relations overshadowed from it. The performance of this program endowed the rural with lands and saved them from the dominance of masters and possessed the farmers the lands in which they worked on it. The government of Iran in Pahlavi II period (shah Mohammad Reza) under the pressure of America and its then president Jon .F. Kennedy for the purpose of confronting with the authority of communism in Iran settled a series of social reforms especially the land reforms in country. The land reforms were the first principle of white revolution of Shah Mohammad Reza Pahlavi which has been accomplished in 1340 Hegira. The purpose of Pahlavi government from performing the land reform projects was the establishment of a social base for themselves between the villagers. The land reforms in Iran have been accomplished in three stages and followed numerous political, social and economical consequences from the time of its performance. From the same time of the beginning of performing the program of land reforms this project also has

1. MA Student in Islamic History of Birjand University, The responsible writer. Email: Bidbargi.Rabiye@yahoo.com

2. Assistance professor in History of Birjand University.

3. Faculty member of human science research station and cultural studies.

been accomplished in Birjand County. Also the performance of land reforms program in Birand has had three stages which all of its phases has been accomplished sparsely and restrictedly in this county. The writer of this article follows to consider the procedures of the performance of land reforms in Birjand County. Also Birjand overshadowed from the accomplishment of the stages of land reforms in this province and this program has also been performed over there.

Key Words: Land reforms, Village, Birjand

The importance of archival documents in Khorasan's local history researches

(Documents from Astan-e Qods-e Razavi of World War II)

Hasanabadi, Abolfazl ¹

Abstract

Local archives are among the main sources of information in historical researches and the rate of richness of these archives has a direct relation with the growth of historical researches in a region. First in this paper, a definition of local history and its different aspects has been presented. In continue by choosing the world war II as an archival case of study, we proceed the station of local archives and their documental value in historical events with the view of the existent documents in the center of the documents from Astan-e Qods-s Razavi of world war II. The value of this matter is for this reason that which the pivotal role of local archival documents and the role of archives in documentation and the production of historical resources has been considered less from ever now. The results of this article can be used as an emphasis of the necessity of multilateral views to archival documents with the insistence in local and regional viewpoints.

Key Terms: Local archives, World War II, The center of documents of Astan-e Qods-e Razavi, Mashhad, Khorasan.

Khorashadi.

1. PhD in Local History and the manager of documentation and periodicals affairs of Astan-e Qods-e Razavi, ahassanabady1@yahoo.com

The study of the effectiveness of civic novel publicities in the scope of on foot method pilgrimage reception of Razavi shrine¹

Husseini, Kamaloldin²

Noghani, Mohsen³

Imaniyan, Masood⁴

Saleh, Said⁵

Abstract

This paper has been conducted with the aim of achieving the scope of the effectiveness of publicities by newly devised organizational propagator tools in suitable area at the end of Safar month and disseminating on foot pilgrimage on the aforesaid days. This paper is from the result of measure and sectional study. The statistical society in this project is all of the people over the age of fifteen in the sample group of the families resided in the city of mashhad (1270 people). The method of sampling in this research at first level is in the form of asymmetrical classic sampling and at the second level the method of random sampling has been used. In order to achieve to this aim, first by analyzing the consequences of the accomplished survey by the researcher, in the last decade of Safar month at the year of 1392, the scope of the effectiveness of the programs of cultural-amusement organization of municipal for propagating of on foot pilgrimage at the ending days of Safar month and comparison of it by the scope of this behavior in the last year has been

1. This Scientific research plan has been conducted with the financial support of cultural-amusement organization of municipal of Mashhad.

2. PhD Student in sociology of the Farhangian University of Mashhad. hosseini_k2007@yahoo.com

3. Assistant professor in sociology of the university of ferdowsi Mashhad

4. PhD Student in sociology and faculty member of Islamic Azad University of Goochan unit

5. MA in sociology and youth counselor of General Office of education of Khorasan Razavi, s.saleh90@gmail.com

practiced and then analyzing of the lateral results has been resorted. The obtained results shows that in spite of the presence of small differences in the scope of the recited effectiveness, the cultural-propagandistic plans which with the novel tools in the field of disseminating on foot pilgrimage during the occasions of the endings of Safar month has not been very effective and the changes allocated outstanding trends to itself. The traditional publicities have been the main effective factor in pilgrimage of addressees and peripheral propagating in pilgrimage of resided people in Mashhad has not been so effective. More often this matter (on food pilgrimage) has rooted in traditional beliefs of people which is not boosted or attenuated with sectional and short term propagating.

Key Terms: Religious ceremonies, Modern publicities, Pilgrimage, Cultural-propagandistic plans.

Lullabies in the culture of the people of South Khorasan Case study in old texture of Birjand

Askari Khangah, Asghar ¹

Afsar, Atoosa ²

Abstract

Childs counted as a valuable capital of a society. Mothers are the first gardeners of these flowers. Mothers who have secrets and unuttered words in their hearts. Lullabies are a kind of melodies which sometimes they song to soften their soul, occasionally to calm their baby and at the other times to convey indirectly their messages and needs to their husbands in the form of a short verses and nice and pleasant sound. Also these sweet speeches are said in a plaint forms but in themselves they have a kinds of structures which we consider their nature in our research. Lullabies contain different purports and essences which with the consideration of each one of them we can discover special models of cultures. The object of this study is lullabies in the culture of the people of South Khorasan in the field of studies of old texture of the city of Birjand. The old texture of this city involves Motahhari and Montazeri avenues that from the aspect of land measurement extended about the 26/432709 miter of the city's area and exceeded to 4962 persons in population. Of the number of this population, about 1654 of peoples are formed from women and girls. The reason for choosing the old texture of this city is that the lullabies are part of the middle Parsee melodies and permanent and ancient Iranian which rooted in far past. Today mothers use less of these songs to sleeping their kids and consequently for collecting, recording and registering of these lullabies, we should ask and look for to inquire the mothers and grandmothers who had the

1. Assistant professor in anthropological studies of Islamic Azad University of Tehran Central Unit

2. MA Student in anthropological studies. The responsible writer, www.amirkorosh68@yahoo.com

greatest familiarities in relation to the melodies of the common ancient people culture of this city. For representing of suitable theoretical framework to this research, two structuralism schools by the theorist with the name of Vladimir Prop and culture and personality and with its famous theorist Rut Band Kit have been used. The method that from which the research base has been practiced is profounder anthropology by direct observation and with the presence of researchers in the field of research. At the end of the analysis of lullabies we come to this result that lullabies like any other kind of melodies and children stories, with enjoying the covert and improvised particular cultural capacities, deals with outstanding role in socializing of the people of society. In lullabies the patterns and values of mothers resided in Birjand, the mother who grown up in desert can be seen clearly. In fact we can say that these mothers are the narrators of all of their customs, rituals and cultural and ethnic identity and they will be the preserver of this local culture by singing the lullabies and transmission of them to subsequent generations.

Key Words; Culture, Oral Literature, Lullabies, Cradle

Prognosis of Job satisfaction of women in nongovernmental serving occupations in Mashhds

Majdi, Ali Akbar ¹

Rezaee, Omid ²

Baradaran, Simin³

Abstract

Today the importance of job satisfaction in exploitation of human force in a diverse occupation is not concealed from everybody and some part of this human force is composed of women that the inspection of their issues is worthy to observe. The aim of this study is to consider the Job satisfaction of women in nongovernmental serving occupations in Mashhds and also specifying the effective factors of it. The used method in this research is of the kind of descriptive-unification. For this reason 244 people of women in nongovernmental serving in Mashhds are selected randomly with plausible sampling, from the kind of cluster sampling. The instruments for collecting data are questionnaires which consisted of several indexes such as Fild and Roth job satisfaction. The results showed that the average of job satisfaction of respondents is meaningfully below the middle level. Also the variables of salary gratification, intimacy with coworkers and job promotion contained positive relation and the variables of vagueness and aggressiveness of roles contained negative relation with job satisfaction. At the end by the use of multifold Regresiyon analysis, it became distinct that independent variables of research specify 48 percentages of job satisfaction changes.

Key Words: Job satisfaction, Salary gratification, Intimacy with coworkers, Job promotion, Variables of role, Mashhad.

1. Assistant professor in social science of Mashhad ferdowsi University. Majdi@um.ac.ir

2. MA in social science research of Mashhad ferdowsi University.Om.rezaei@yahoo.com

3. MA Student in social science research of Mashhad ferdowsi University. Baradaran. simin@gmail.com

Ceremony of palm decoration and palm turning in Ashoora day in Sheshtamd (Sabzevar)

Sepehr, Mohammad Homayoon ¹

Asgari, Mahdi ²

Abstract

The aim of this research is to investigate the ceremony of Palm decoration and palm turning and perception of native persons who recognize this custom as a part of Ashoora rituals with the method of exegetical ethnography. For this reason and with the aim of profound knowledge of palm decoration and palm turning, the methods of direct ethnographical observation, profound interview, description and interpretation and also the saved data of native individuals for decreasing of errors has been used. First in conceptual discussion we proceed to review the arguments of Girtz reflection. The results of this research shows that palm decoration and palm turning are among the manly ceremonies in a way that women has a pale presence in it. The other important findings of this research is that in spite of the fact that palm decoration and palm turning is related to Moharram and lamenting ceremonies, the aesthetical viewpoint to the manner of palm adornment has an important dwelling in this ceremony which in this respect the women has a main role in providing the required materials specially the multicolored clothes.

Key Words; Palm decoration, palm turning, Exegetical ethnography, Sheshtamd

1. The faculty member in anthropological studies of Islamic Azad University of Tehran Central Unit

2. MA Student in anthropological studies of Islamic Azad University of Tehran Central Unit. The responsible writer, Maskari32@gmail.com

Table of Content

The capacities of tourism expansion of rural regions (Case study: the village of Khorashad of Birjand County)

Ebrahimi, Somayyeh/Bromand Sarkardeh, Kamran 7

Performing the land reforms program in Birjand County (the decade 1340 Hegira)

Bidbarg Rabiyyeh /Alizadeh Birjandi Zahra/Malekzadeh Elham 23

The importance of archival documents in Khorasan's local history researches (Documents from Astan-e Qods-e Razavi of World War II)

Hasanabadi/Abolfazl 57

The study of the effectiveness of civic novel publicities in the scope of on foot method pilgrimage reception of Razavi shrine

 Husseini, Kamaloldin/Noghani, Mohsen/Imaniyan, Masood/Saleh, Said 85

Lullabies in the culture of the people of South Khorasan (Case study in old texture of Birjand)

Askari Khangah,Asghar/Afsar,Atoosa 115

Prognosis of Job satisfaction of women in nongovernmental serving occupations in Mashhhd

Majdi, Ali Akbar/Rezaee, Omid/Baradaran, Simin 139

Ceremony of palm decoration and palm turning in Ashoora day in Sheshtamd of Sabzevar

Mohammad Homayoon, Sepehr/Asgari, Mehdi 161

Referees

1. Asadi Yonesi, Mohammad Reza, PhD, Assistant professor, Birjand University
2. Asghari, Aghdas, PhD, Assistant professor, Islamic Azad University Gonabad Unit
3. Hamed, Zahra, PhD, Assistant professor, Islamic Azad University Darab Unit
4. Hamidi, Somayyeh, PhD, Assistant professor, Birjand University
5. Shateri, Mofid, PhD, Assistant professor, Birjand University
6. Alizadeh Birjandi, Zahra, PhD, Assistant professor, Birjand University
7. Mohammadi, Ebrahim, PhD, Assistant professor, Birjand University
8. Mikaniki, Javad, PhD, Assistant professor, Birjand University
9. Hashemzadeh, Mohammad Javad, PhD, Assistant professor, Birjand University

In The Name Of God

Khorasan Quarterly of Cultural and Social Studies

Serial: 29

ISBN 1735-8256

Vol.8 No.1. Fall 2014

Concessioner: General Office of Islamic Culture and Direction

Chairman: Motahharifar, Mohammad

Editor-in-chief: Alizadeh Birjandi, Zahra. PHD

Executive editor: Jafari, Mohammad Hussein

Executive manager: Bahari, Abbasali/Zarang, Mahin

Editorial Board:

1. Ahmadi, Habib. PhD, Associate Professor of Sociology and Planning, Shiraz University
2. Poorshafei, Hadi, PhD, Assistant Professor of Education, Birjand University
3. Rashed Mohassel, Mohammad Taghi, PhD, Professor of Language and Culture; Research center of Humanities and Cultural Studies.
4. Rashed Mohassel, Mohammad Reza, PhD, Assistant Professor of Persian Language and Literature, Mashhad University
5. Sarmad, Gholamali, PhD, Associate Professor of Demography, Islamic Azad University, Tehran Branch
6. Shateri, Mofid, PhD, Assistant Professor of Geography and Rural Planning, Birjand University
7. Shokoohi, Gholamhussein, PhD, Professor of Educational Science, Tehran University.
8. Alizadeh Birjandi, Zahra. PhD, Assistant Professor of History, Birjand University
9. Farbod, Mohammad Sadegh, PhD, Assistant Professor of Cultural Sociology, Islamic Azad University, Tehran Branch
10. Kamyabi Mask, Ahmad, PhD, Professor of the Theater and Literature, Tehran University
11. Mikaniki, Javad, PhD, Assistant Professor Geography and Rural Planning, Birjand University
12. Sepehr, Mohammad Homayoun, PhD, Assistant Professor of Demography, Islamic Azad University, Tehran Branch

Literature Editor (Persian): Nasrollahi, Seyyed Noorollah

Translator: Azarkamand, Akbar MA

Cover designer: Dastgerdi, Faezeh

Technical affairs and press: fekreBekr publications.

Circulation: 1000

Price: 2000 rials

Address: South Khorasan, Birjand, Shahid Mahallati Av. General Office of Culture and Direction,

Research Society Office

Tel: 0561 – 432373

Fax: 0561 – 4323277

Email: Daftarehnashriyeh@yahoo.com

The ideas mentioned in this issue declare the view of this quarterly. The writers are responsible for the ideas mentioned in their writing, and translators are responsible for their translations. Materials sent to the quarterly for publication are not sent back if not appropriate. This quarterly has the right to edit or delete some material.